नं० १३४-ग-३
घ

सिद्धान्त व्याख्या तत्त्वबोधिनी

उत्तरार्द्धम्, पत्राणि

१८०
६६८ ग-३

नं० $\frac{138}{घ}$ - ग - ३

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

तत्त्वबोधिनीनामधेया

उत्तरार्द्धम्

पत्राणि $\frac{180}{668}$ - ग - ३

१३४

१८० पत्राणि

नं० १३४-ग-३
घ

सिद्धान्त व्याख्या तत्त्वबोधिनी उत्तरार्द्धम्

पत्राणि १८० ग-३
७६८

॥ तिउंतत्तवबोधिनी प्रारंभ:॥

त.बो. ॐश्रीगणेशायनमः ॐश्रीगुरुभ्योनमः अज्ञाननाशनेदक्षंदीक्षितंभक्त-
१ रक्षणे वटमूलाश्रयंवन्देदक्षिणामूर्तिनाश्रये १ ग्रंथमध्येविघ्नविघाता
यकंतंमंगलंशिष्यशिक्षार्थंनिबध्नाति श्रोत्रेत्यादिना श्रोत्रियस्यभावः
श्रौत्रं हायनांतयुवादिभ्योऽणितिसूत्रेश्रोत्रियस्ययलोपश्चेतिवार्तिका
यलोपेऽण् अस्येचयस्येतिचेतीकारलोपः अर्हतोभावः आर्हंतीगु
णवचनब्राह्मणादिभ्यश्चेतिसूत्रेर्हतोनुम्चेत्युक्तेनमुम्ष्यञ्च षिद्धाद्वीषि-
हलस्तद्धितस्येतियलोपः ताभ्यांवित्तैः श्रोत्रार्हंतीचणोः तेनवित्तश्चु-
ञ्चुचणपू श्रोत्रियत्वयोगपत्वाभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः किंच गुणैर्पिगुणाव
द्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैरितिशयावत् रूपादाहतप्रशंसयोरितिसूत्रेअ
न्येभ्योपिदृश्यतइत्युक्तोगुणाब्राह्मणाश्चस्यभाष्यादावुदाहृतत्वात्

अहर्दिवमिति अहन्यहनिअन्यद्युरित्यर्थः अचतुरेत्यादिनानिपातनात्साधुः
नोच्यमानइति स्तोतेर्यङ्लुगन्तात्कर्मणिशानचः सार्वधातुकेयगितियाभावोयङ्
लुगिति भुक् अपिशब्देनविरोधंद्योतयति वस्तुतस्तुनविरोधः स्तुतिप्र
योजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानांश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपिविषादादिवद्याव
हारिकत्वात्तदभावस्यपारमार्थिकत्वात् एतच्चोत्तरमीमांसामांस्पष्टमेव वि
श्वव्यापकः परमेश्वरः अतिशयेनविजयतेविजयतितरां सकर्मकेणवर्त
मइतिफलितोऽर्थः विपरीभ्यांजेरितितङ्नेतरंतद्विवचनविभज्येत्यादिनात
रपिकिमेत्तिङः व्ययघादामिस्याम् नतितरयदुर्लभपवविलयतइत्यस्याप्रा
तिपदिकत्वादतिङन्तत्वाच्च नचसदृशपेमत्रमहेतियोगविभागात्तिङन्तेना
विशब्दस्यसमासेप्रातिपदिकंस्यादेवेतिवाच्यं सचच्छेदसेवमतत्रसग्रथेन
सहविरोधापत्तेः किंच प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमेस्तोकत्वतिःस्यात् लिंगसर्व
नामत्वाभ्युपगमेननपुंसकत्वात्स्तोतुकस्यापिद्वित्वान्नपुंसकइतिद्वित्वाद्भवेरः

नै० बो०
उ०
२

स्यात् समुदायेन नगनस्य जयनं इत्यस्य तिङन्तेनापि साकांक्षत्वेन अस्या असमर्थ्याग्रात
नैऽपि भावत्वेनाहेति समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् ग्रामेनेनविशाह्रोऽस्य
न इति कल्पनायां न ग्रन्थेगमात्पत्से पदस्याहृतीय जयतिनवाग्मितेस्यादित्येव
ग्रन्थाद्रुः समुदायेन नगानां जयनं इत्यस्मादेव नत्युनवचनस्य विशाह्ने नसह साकांक्ष
त्वेनासमर्थ्येऽपि सांकांक्षितिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेऽपि दोषाभावात् उपसर्गस्य द्योत
कत्वेन कत्वेन प्रत्येकमर्थं प्रवनास्तीति साकांक्षत्वनायां वक्तुमशक्यत्वात् चेति हृ
न कथनपूर्वकं वर्णयिष्यमाणमाह पूर्वोक्तमिति हृत्लैसेऽस्य पेशानुदके क्लिन्न हृति
त्विकदे पहकन्यदादिविशिन्यादिनाकिमोदिवचन्यादने प्रासंगिकमिति भावः न
येष्वनर्थः वनपावृयतोवागतत्वलोपश्चेत्युक्तत्वात् ग्रन्थेतिकृत्तत्वाणावाह्रिया
मनू ग्रणितृणा इत्यादिवचन्यादने प्रासंगिकत्वायं प्राधान्येन नलस्मीयायप्यायस्या
पवेहाऽभ्येन इति भावः ग्रन्थं पवेदेन भेदमाक्षिप्याह दपालाराइति प्रदर्पात
इति पयापिपवमसलकारेहत्यागी ग्रन्थनानवचन्यायेनेनच्चापिलकारस्वह

२

येण प्रहृष्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लक्ष्यत्यादि सूत्रविषयत्वाद्युत्पाद-
यितुमिति भावः पंचम इति लेडित्यर्थः लट् लिटिति सा ज्ञात्क्रममापद्यते वृ लेटः पंच
मत्वं नन्तस्त्वेत्रो क्रममेणेति बोध्यं वर्तमाने लट् वर्तमान इत्येतत्स्पष्टं न त्वर्थविशेषणा
मित्याह वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति धातोरिति सूत्रे मान्तनीया प्रत्यायान्तमपि क्रि
यत इति भावः लट् स्यादिति न सप्तम्यान्वयाद्यमीवस्फुटी भविष्यति वर्तमानकालस्था
नत्वाच्चः किंतु धात्वन्त लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं योत्यत एवं वर्तमानत्वं च
लत्तत्त्ववाच्यतामुपगमोपि स्युगम इति विप्यादि सूत्रे वक्ष्यामः अटावेनाविति
अकार उच्चारणार्थ इति तत्तो कृ लिङादिवे लक्षणा संख्यादान्याय त स्याव पंचव कृष्णनात्
लः कर्मणि च चकारात्कर्तरि इत्यादि नितः कर्तरीत्यनुकृष्यते सकर्मक विषये चेद
अकर्मकेभ्य कर्मणोंत्यंशास्यवाचितत्वात् भावे चेत्सुत्तावाक्यं ननु त्रविशेषविधानाह्य
नदेतदाह सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारेणाकर्तैवानुकृष्यते न तु कर्मणोसंभवा
त्तदाह भावे कर्तरि चेति ननु भवे कर्मणि तान्मनेपदे विधानाक्केषां क्रोनेरि इतिपर

ते॰
वो॰
१ 3

स्येपदविधानाद्वृत्तापकाल्लकाराणां भावे कर्मकर्त्तारोर्थात्स्वतुमोंतश्शकं तश्शति
किमनेन सूत्रेणेत्येवं अस्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योपि च ज्ञादिवम्भ्दावेल्लका-
रापत्तौ घटः क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत न तन्माभूदित्येतदर्थमेत
त्सूत्रस्यावश्यकत्वात् नचैवमकर्मकेभ्यो भावएवसूच्यता भावेऽकर्मकेभ्य एव
तिनियमार्थमितिवाच्यं अकर्मकेभ्यो भावएवेति विपरीतनियमायत्तौ सकर्मकेभ्यो भा
वएवकर्त्तरिति यर्यपि लकारानापत्तेः तस्मादावैचेति चकारश्चावश्यकः नचैवं भा
वे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यं भावे कर्त्तरि चाकर्मकेभ्य एवेति नियमायत्तौ स
कर्मकेभ्यो भावश्चकर्त्तर्यपि लकारानापत्तेः नन्वेवमपि लक्ष्य भावे चाकर्मकेभ्य इमे
वास्तु चकारेण कर्त्तरीत्यनुकर्षणेण लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि स्याकर्मकेभ्यो
भावे कर्त्तरि वस्युरित्यर्थपर्यवसितेन कर्मणि तत् कृत्तापकाद् विधेनीति किमनेन क
र्मणीति नेनेति चेत् मैवं उक्तसूत्रे तयोविसनेन कर्मणोपि परामर्शार्थं तस्याव १
श्यकत्वाज्ज्ञापकाणांमरणाह्लेशस्यैवच्छिधात् तस्माद्यथान्यासमेव रमणीयं

अत्र नैयायिकाः लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात् न तु कर्तरि कृतिमतः कर्तृत्वेन त
त्र शक्तौ गौरवात् देवदत्तः पचतीत्यादौ प्रथमान्तपदेन तल्लाभाच्च देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देव
दत्तो विशेष्यम् यत्नो विशेषणं आश्रयत्वं तु संसर्गः तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देव
दत्त इत्यादिशाब्दबोधोपि सूपपद्यत इति तत्र पचतीत्यत्र पाककर्ता क इत्याकांक्षा
नुदयेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् पाकानुकूलकृति
रिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकांक्षा स्यात्कृतेति वा न चैककर्तृकाप
चिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेपि क इत्याकांक्षानोपपद्यत एवेति शंकार्या कर्तृ
सामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकांक्षायां बाधकाभावात् नापि देवदत्तकर्तृ
कापचिक्रियेत्यत्रापि कस्मिन्निति कस्यैवेत्याकांक्षाया उदीरैवेति शंक्या विशिष्टमनु
कूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात्तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रय
त्वेन निश्चिते कस्मिन्नित्याकांक्षाया अप्रवृत्तेः किंच पेचेतं देवदत्तेन यज्ञाय पचते देव
दत्ताय देहि पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ शतृशानजादीनामपि तिवा

त·बो
५

दिवत्वादेशत्वाविशेषेणातेभ्योपिप्रकृतिमात्रवोधपत्तेः नचेष्टापत्तिराश्रयत्वसंसर्गेऽ
नुकत्वेनकानुकूलत्वस्याश्रयंदेवदत्तंपश्यपत्यादर्थस्वीकारेदोषाभावादितिवाच्यं
नामार्थयोर्भेदान्वयस्यस्वपरसिद्धांतविरुद्धत्वात् नचैवंनामार्थयोरभेदसंसर्गकव्यु
त्पन्नबोधेनशान्तश्यानजादीनांकर्तरिशक्तिस्तिवादीनांकृतादिवेतिवैषम्यस्वी-
क्रियते प्रामाण्यकगौरवस्यादोषत्वादितिवाच्यं स्फोटस्यैववाचकत्वाल्लाघवान्ना-
त्वादेशगौरवादितिस्वसिद्धांतपरित्यागापत्तेः रामःज्ञानंकर्तरदित्यादौविस
र्गेसोरमिसोरदङिचकृतेघाघवान्तभुजेर्नैवशक्तिर्नतुतद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्य
वहारस्यासंगत्यापत्तेश्च एवंचतिवादीनांशत्रादीनांचस्मारकत्वतयालिपिस्थानी
यत्वंबोधकस्तुलकारएवेतिस्थितेसचशत्राद्येनेकर्तरिशक्तिरभ्युपगमेतिङ-
नेकथंकृतिंबोधयेत् अन्यापश्यान्नेकार्थत्वमितिन्यायात् यदिनवैयाकरणीतिमा
त्रिमसर्वत्रादेशएववाचकोऽभ्युपगम्यते तर्हिघटघटेनहरेवविस्रोनेत्यादि
षुसर्वसर्वपदादेशाऽइतिन्यायेनपदस्फोटोवाक्यस्फोटश्चसिध्येदितिभवतां-

५

मद्ददनिष्टं कर्त्तरि कृदितियत्कर्तृग्रहणंतदेवः कर्मणीतिसूत्रेचकारेणानु।
कृष्यत इतिकथंणलादीनांलकाराणांचशक्तौलक्षणंपनचनामार्थयोरभेदान्व।
यसंसर्गाभ्युपगमपवणलादौकर्त्तुवाच्यत्वेवीजमितिवाच्यंपचतिरूपंपचति।
कल्पंदेवदत्त इत्यादौचनुरोधेनतिङ्त्वपिकर्त्तैववाच्यत्वौचित्यात् ननुसमुदायस्य
नामत्वेपितिङन्तप्रत्ययेननामेतिचेन्नाचकारसम्बाधकरमेतन्नामेतुल्यंस्त्रकांतना
मेतिचेत् सम्प्रदानंछेत्तमपिकर्तृत्वंत्वतास्वीकर्त्तव्यैव किंचकर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमेयुष्म
घ्यपिसमानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तमसामानाधिकरण्यप्रयुक्तापुरुषव्यवस्था।
अभिहितेकर्त्तरिप्रथमेत्यादिकंचभवन्मतेकथंसंगच्छेत। यत्तु अनभिहित इत्यस्य
अनभिहितसंख्याकइत्यर्थवर्णनेनदेवदत्तः पचत्योदनमोदनः पच्यतेदेवदत्तेने
त्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तं तत्रकृत्तद्धितसमासेषुसंख्याभिधानस्याप्र
सिद्धत्वात् ततश्चयत्कव्यक्तंतुल्यः शतः प्रामोदकोग्रामइत्यादिषुकर्मणिद्वितीयेत
स्यप्रवृत्तौप्रथमानस्यात् नचतिष्ठतीत्यादिष्वाहारेणसंख्याभिधान मिद्रायत्तीति

वाच्यं स्यात्तस्माद्यद्वारे तदभावात्स्वाभाविकोयं देवदत्तेनान्ततैयायिक इत्यादिषुनी
5 लमिदं न तु रक्तमिवेमत्र क्रियायद्दाथ्याहारस्यानावश्यकत्वस्यापाख्यातेन शाब्द द
देकरोतीति निष्ठकप्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वात् देवदत्तेकर्मीरितं तीयाप्र
सिप्रसंगाच्च तस्माद्दनभिहिते कर्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यं अपि च यत्
पात्तव्यापाराश्रयः कर्ता तत्राश्रयमात्रं कृतोलकारार्थः नतु व्यापारोपि तस्य
धात्वैवलब्धत्वात् अत एव कर्ताकारककरत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नान्वयः
व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् य
त्नवदिति कृधातोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु कर्तरि कर्तरि
कृदित्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्च कृत्यात्रिदेव य
त्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र गजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादि तन्म
ते घटो ज्ञातः कर्तेत्यादौ स्तनरामनन्वयः कर्मैव कर्मणीति सूत्रे करोतिकर्मादर्नार्थः
उत्पत्तिः कर्मच्छायतत्वार्थकत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाण ५

दृष्टाणं चैत्रकर्तृकसंयोगाश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेन रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य य
त्नाभावेपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वात् न काचिदनुपपत्तिः
एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्याक्तिसंभव एव एवं नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेष
णतयाप्रायेण धातुत एव लाभात् जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य प्रत्ययस्यार्थ इति-
स्वीकृतप्रयत्नार्थत्वस्य लयापि सम्मतत्वात् न हि प्रयत्नमंतरेण ज्ञानेनोदीतीति
कश्चिदभ्युपैतीति तिङ्श्च वैलक्षण्यपदं लभ्यमिति कर्तृत्वमभ्युपेयं एतेन क
र्तेन कर्त्रैयिकरणो आख्यातवाच्यत्वे कर्तुर्विशिष्यजन्यमानाधिकरणपद.
तोर्द्वित्वस्य जन्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वन्ती मीमांस-
का अपि प्रत्युक्ताः यत्तैरुक्तं शानजेश कर्तरि कृदिति व्याकरणशक्तिग्रा
हकमस्ति तन्न कर्त्राकरणोत्पत्त्ययमर्थ आकांक्षायामनिर्दिष्टार्थे प्रथमाला
दिष्वेवापतिष्ठते आकांक्षितविधानं न्याय इति न्यायात् ननु धात्वादिभ्यः
नियतलकारार्थेनैव तेषां निराकांक्षत्वात् अन्यथा मा विकर्मणा च शानचो-

त॰
वै॰
६

6

दैर्लभ्यापत्तेः तत्तत्प्रशस्यमाने आस्यमाने चायं गतइत्यादिप्रयोगाभावेन स्या
त्। कर्मणि तु क्रियमाणइत्यादिप्रयोगो न स्यात्। यत्तु भट्टपादाश्चाहुः। येकर्त
रि यदेकत्वं तत्र श्रुकर्तरि यद्विजत्वं तत्र तस्य इत्यादि कर्मणि लः कर्मणि तस्य
ष्ठेकयोरित्यादिरेकवाक्यतया व्याख्यानात् नैकेनैव वाच्यता कृत्त्रादेरयातीति
तद्विसंगतानेकवचनादिवचनेन तिविद्वितात् द्विवचनादि संख्यादीति व्याख्या
देशानिष्टात् तस्माद् द्विवचनादिसंख्याकर्मित्वादिविधिना द्व्येकयोरित्यस्यैकवा
क्यतात्स्तु न वा तिवादिविधेरेकतेवीत्यस्ति यद्विस्मैकत्वाविशेषणतया कथं
चिनीयते ननु लः कर्मणीति सत्रे कर्तरि कृदभिमतो ऽनुवृत्तेनैकत्वग्रहणन्ति
वार्थविधावस्ते बलविधिर्यन्तिवादि विध्यारेण्यैकवाक्यतास्वीकारादिति चे
न्नैवं वाक्यैकवाक्यतानद्यपदैकवाक्यता लः कर्मणीति विहितलं
कारानुवादेन तिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथा च लविधौ क्रियमाणे
कर्तृग्रहणं कथं संख्याविधानं न दृश्यते कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थो ६

पकत्वमस्ति लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् शासनस्य कर्त
रि यदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव स्यादेतत् लः कर्मणीति
सूत्रे ल इत्यकारानुबंधकयोर्लट्लटोः सामान्यग्रहणं न भवति किंतु स्त
ष्टानुबंधकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादं तत्र ल इति जसंत
माभूत् किंतु उ॰ संतमस्तु लः परस्मैपदमितिवत् आदेशापेक्षयैवेयं-
षष्ठी लस्य यश्चादेशः सकर्मणि चेत्यादि नवा विहितस्य लस्यानुवादेन
संभवतीति वाच्यं वर्तमाने लडित्यादिभिरेव लविधानात् तथा च लस्य
स्थाने यश्चादेशः स सकर्मकाकर्मणि कर्तरि च स्यात् अकर्मकाद्भावे
कर्तरि चेत्यर्थः स लभ्यत इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैवेति चेन्न अत्राहुः
लः इत्यस्य षष्ठ्यंतत्वे आदेशानामेवार्थ उक्तः स्यात् सोऽपि तिवादीनामेव न तु श
त्रादीनां तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् द्व्येकयोरित्यादिनाप्यस्यैकवाक्य
तया भवद्भिरुक्तत्वात् न च भवदुक्तरीत्या कर्तरि कृदित्यनेन निर्वाहः भा-

तेवा
८

वेकर्मणोविवक्षानेवांदोर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् नचक्षानत्वियेनात्मद्वात्मनेप-
दवस्यापकानामेकवाक्यतयाभावकर्मणोरिमनेनेष्टसिद्धिः सकर्मकादपि
भावेक्षानजापत्तेकिंचजसंतनविक्षुनैनैवसंबंधः षष्ठ्यंतनविद्वादेशाश्माध्याहृ
ताह्वास्त्वमित्यादिसूत्रेदेवोध्यं भावेचाकर्मकेभ्यइत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षि
तकर्मणामपिग्रहणेतत्रतपवणोवृणाविनिसूत्रेनेदपचनेनेह भुज्यतेइतिभा
वेलकारइतिहरदत्तः अविद्यमानकर्मकाणांग्रहणेनेदपच्यतइत्यादो
तकर्मणोपवलकारः प्रगम्यमानत्वाद्धकर्मणाश्चमुख्यतइतिमतांतरप
तनुगतिवाहीम्यादिसूत्रेहरदत्तग्रंथस्याम्पष्ट यत्तुकेचिदुक्तमविवक्षितक
र्मणांभावेलकारइतिप्रसादकृतोक्तंभाष्यादिविरोधादयुक्तमिति तच्चिंत्य
पक्षद्वयस्यापिभाष्यकैयटादिग्रंथारूढत्वात् प्रत्युताविवक्षितकर्मणा
मकर्मकोइतिपरस्परवप्रबलः तथाहि समानकर्तृकेषुतुमुन्निनिसूत्रेइच्छ
ताक्रियतइतिभावेलकुक्ताहरदत्तेनणाध्ययनेनप्रवृत्तमितिसूत्रेकैयटदू ८

रदन्तादिभिरपि नपुंसके भावे क्तोऽकर्मकेभ्य एव तयोरेव कृत्यक्तेत्यत्र क्तमात्रस्य
ग्रहणान्नत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनादन्यथा चेदं क्त इति प्रसज्येतेति सि
द्धान्तित पर्वास्थिते यद्यपि विवदितकर्मणामपि गतिबुद्ध्यादिसूत्रे इहसूत्रे ऽकर्म
कग्रहणेन न गृह्येरन् तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भवेत्क्तो न तादृशेष्वाप
जिताद्यकर्मणां क्त इति सूत्रे हृवदनेन वक्ष्यमाणं कृतं शेषो वा कं इत्यत्र भावे क्तोऽपि
कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छतां कथं च गतेति भुक्ता नमित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन्
गतिबुद्धीति सूत्रेत्वकर्मकग्रहणेनाविवदितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तं तेनाणौ यः
कर्ता स णौ न ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे
ऽपि न गृह्यन्ते न हि सूत्रेण कर्तर्यपि क्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्ववान् इत्याद्य
र्थं दत्तः पक्व इति प्रयोगापत्तेः इहसूत्रे त्वविवदितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणेन क्तोऽपि दा
स्यत्यासन्नावत लस्य वर्णग्रहणे प्रथमस्य ग्रहणापरिभाषा ऽर्थवद्ग्रहणपरिभा
षा च न प्रवर्तत इति लून इति डलयमादौ निबाधादेशः क्तो न भवतीति चेत्

न॰
वै॰
८
8

अत्राहुः लः कर्मणीति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य ल
कारग्रहणमिति तिङ्नतोऽपि तिवाद्यादेशानुवादेन कर्त्राद्यर्थे विधिरिति कस्मान्नातिप्रसक्ता
लस्थानिकतिवादीनां कर्त्राद्यर्थे विधानं कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिवादिविधा
ननिमित्तत्वेऽन्योन्याश्रयापत्तेः यद्वा धातोरित्यधिकारात् धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहण
मिति नोक्तातिप्रसंगः लस्य संज्ञा तु न भवति फलाभावात् न च लित्स्वरः फलं णलो लित्वे
न तद्भावस्य ज्ञापनात् नाप्यश्रवणमेव फलं तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेः आदेशविधि
नैवाश्रवणलाभाच्च लस्य तिवादिस्थानित्वाभ्युपगमे तुल्यः परस्मैपदमित्यादिस्वरसतः
संगच्छत इति दिक् तिप्तस्झिसिसमाहारद्वन्द्वः इट्कारश्चागमलिंगं न भवति समुदा
भिरादेशैः समभिव्याहारात् किंतु इटो दिति विविशेषणार्थः परदिस्तु अमाने पथेमही
त्यत्रापि स्यात् वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थं वर्णग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः केचित्तु इटो दि-
ति लिङ इत्यनुवर्तनात् लिङादेशस्यैकारस्येति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने पचेवहीप
धीमहीत्यादावतिप्रसंगो नास्त्येव न हि तत्रैकारमात्रमादेशो भवति तेन त्वे टादिस्थत्र एकारः ८

स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवेमाहः तच्चिंत्यं इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदंतग्रहणादिव
र्णांतस्य लिङोस्यादिमर्थप्रसक्त्या उक्तादिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् वद्रिमद्रीमस्यापिच्छा
निवत्वेन लिङ्त्वात् मद्दिङो नकारस्तङ्तिङिति प्रत्याहारार्थः सच समुदायानुबंधोन
त्ववयवानुबंधो व्याख्यानात् तेन इषेः कर्मणि आशीर्लिङि एषीमहि इत्यत्र गुणनिषे
धोन तथा हत्तते: अछेतेस्म कर्मणि लिटि वव्रिश्मद्दे प पञ्छिमहे इत्यत्र ग्रहिज्येति सं
प्रसारणं न तङनैलस्येमस्यानुवृत्तेर्लीदेशाय वानोग्रह्यत इत्याशयेनाह शानचूका
नचौ चेति तेन परस्मैपादिभ्योपि तालीस्वयो वचनेति चानश भवत्येव कतीहविद्वानाः
अनुदात्तेत् अनुबात्वस्वरे च अनुदात्तेनैतोऽनैतो यस्य स अनुदात्तेत् ङित् ईवक्रोतेस्म्यमा
णे इच्छवदः प्रत्येकं संबध्यते तत्रानुदात्तांशेन तदंतविधेः फलाभावात् अर्थांतरमपव
तदंतग्रहणे इत्याशयेनाह अनुदात्तेत इत्यादि उपदेशे जनुनासिक इदित्यतोनुवृत्त
मुपदेशग्रहणमपि ङिदंशएव संबध्यते नात्र अव्यभिचारात्तदाह उपदेशे योङि
दिति विशेषमंतरेण तदंतविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह धातोरिति तिलस्येति नविद्वानु

त॰ बो॰ ९

तेनैरभावादुभयमपिदुर्लभं भवादय इति सूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातवइत्य
स्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचिद्धातोरिति पदे लब्धेपि लः स्येत्येतन्न लभ्यत इति
चेत् अत्राहुः इकोसलिमिन्नसवाधातोरिवेद्धात्मनेपदेन लकारधात्वोरात्तेया
वोध्यः तिङ्लादेशात्वादमस्य च धातोर्विधानादिति उपदेशाद् इति किं चुकूटिषति
माङ् कुटादिभ्य इति सनश्चाभिदेशिकं ङित्वं धातोः किं चङः नभ्यांमाभूत् अडइवत्
अवोचत् ननु लावस्थायामेव वृत्तादिभ्य इति सनश्चातिदेशिकं ङित्वं तथोः किं
स्यतासी ल्मादिना रुप्रत्ययेकृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थानियमा
प्रवृत्तावपि लकारस्थानमाश्रयत्वेनान्तरंगत्वाल्ल्यप्रत्ययात् सर्वमेव लस्यति वादिषु
सत्स्वपदेपरस्मैपदं चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति व्यवस्थस्य सनोरितिसूत्रे स्यग्रहण
वैयर्थ्यमतेनैव स्यग्रहणेन विकारेष्टाभ्यो नियमो वलीयानिति ज्ञापितं तेनानुदात्तेत्वा
द्वर्तिष्यत इत्येवंनित्यमात्मनेपदं प्राप्ते वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भव
ति तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्च न ङनेदोषः विकरणात्प्रागेव ९

परस्मैपदग्रहणेनेरिति चेत्सत्यं स्वग्रहणंव्यकरणव्यवस्थानेपिनियमग्रहणंज्ञापयतीति
पतेचङ्ङोर्दोषः स्यादेव अयंपक्षः णादेदिषितइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टः
किंचनंदंतविधिलाभार्थमपिधातुग्रहणमावश्यकंधातोरेकाचइत्यादिनायङ्वो
भूयतेहृतेरीषाङ्हृतीयतेधातोरुद्देश्यत्वेनतुव्यपदेशिवद्भावेनङिदंतत्वं नमो
वरिवश्चित्रङइतिकाविचित्रीयतेइत्येतत्कथमितिचेत् अत्राहुः अवयवेचरि
तार्थोङकारः प्रत्ययंतस्यविशेषणंभवतितथाचसमुदायानुबंधोङकारइतिव्य
पदेशिवद्भावेनैवङिदंतत्वंबोध्यमिति स्वरितञितः पूर्ववदिच्छब्दः प्रत्येकंसं
बध्यते कर्तारमभिप्रैतिगच्छतीतिकर्त्रभिप्राये कर्मण्यण् धातोरितिधातोर्ल
स्येतिशेषः लकारधातोरादेशः पूर्ववद्बोध्यः तिङस्त्रीणित्रीणि तिङः षट्त्रिकाः
संज्ञास्तुतिस्त्रइति यथासंख्येनप्राप्नोतीत्यतआह उभयोरिति परस्मैपदमात्म
नेपदमितिचानुवर्ततेतेनपदद्वयेप्रत्येकंत्रिकाइतियथासंख्यंसंज्ञाः प्र
वर्ततइतिभावः ननुप्रथमस्यप्रथमस्य प्रथमोमध्यमस्यमध्यमोउत्तमस्योत्त

त॰
बो॰
१० 10

मध्योत्तमाविति कृते एकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमो मध्यमो चोत्तमो च प्रथममध्यमो
त्तमा इति द्वन्द्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तम-
संज्ञाः स्युः नन्वेकैकस्येति णलुत्तमो वेति सूत्रं विरुध्येत णलुत्तमसंज्ञकेति संज्ञाप्र-
विषप्रति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिः क्लेशाविनैवेष्टसिद्धिरिति चेत् मैवं प-
कषोषाश्रयणे गौरवात् वैयर्थ्याच्च त्वयापि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुव
र्त्यमेव अन्यथा बाधकवदेकसोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बा-
ध्येत ततश्च क्राम्यति क्रामति इत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् आक्राम-
न्नित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् परस्मैपदानामिति विहितस्य णलो णलुत्तमो वेति
णित्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यते-
इति कथ्येत तद्दिस्तुतरां प्रतिपत्तिगौरवं तान्येकवचनत्वानीत्यस्य व्याख्याने लभ्येमा
दि अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानां च पर्या
यः स्यात् इष्टापत्तौ तु अत्रैर्लोटो मेर्निरिति कृते एकत्वनिवर्तणमुत्तमसंज्ञाभावा

दाउत्तमस्येतिप्रवृत्त्याश्वन्यान्दीत्यादिप्रयोगोपिसाधुस्यादितिभावः प्रत्येकमितिय
त्तुप्राचाम्यैकैकशइत्युक्तंतदयुक्तंशसैववीप्सायामुक्तत्वेनाद्विर्वचनायोगात्
येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादः शसीतिसिद्धांतात् तथाचत्वपश्चतिसूत्रेप्ये
कैकशइतिप्राचोक्तमयुक्तमेव एतच्चमनोरमाग्रंथानुरोधेनोक्तं एकैकमेवैके
कशः सहस्त्रकृत्वोदत्वेतिभाष्यात् शसंतस्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनकैयटेन-
व्याख्यानाच्चस्वार्थिकःकपिलापैकैकशः सहस्त्रकृत्वोदत्वेतिभाष्यात् शसंत
स्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनकैयटे(न)व्यापिशस्तोऽवगम्यमानत्वात् ततश्चएकैकशइति
प्राचोक्तमयुक्तमितियदुक्तंतदेवायुक्तमित्याहुः युष्मादिसमानाधिकरणइत्या
स्यव्याख्यानंतिङ्वाच्यकारकवाचिनीतिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांसद्भनामेकास्मि
न्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यं तिनीत्यस्यव्याख्यानमप्रयुज्यमानइति समानाधिक
रणेपिकिं त्वापश्यपविसयाक्रियते।तुभ्यंददाति मन्यापयदइति समम्यंतस्याउ
गुणत्वेनव्याचष्टे तस्मिन्प्रकृतिभूतेसतीति तस्माद्धातोर्लस्यस्थानेइत्यर्थः

त॰
बो॰
११

तथाभूत इतितिङ्‌वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः तिङ्‌शित्
धात्वधिकारोक्ता इति किं ह्रीन्‌ शास्सः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे घेर्ङितीति गुणः
स्यात्‌ लिङः श्रियइत्यादिशासंज्ञेषु सार्वधातुके यगिति यक्‌ च स्यात्‌ केचित्तु वारि-
णीत्यत्र तु मिङ्क्तेपि लघूपधगुणस्यादिमाहुः तत्र किन्नतीति निषेधात्‌ इगंतत्वप्र
युक्तस्य तन्मो गुणप्रयोजकत्वे संनिपातपरिभाषाविरोधाच्च कर्तरि शप्‌ सार्वधातुके
यगित्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते धातोरेकाच इति सूत्राद्धातोरिति च तदाह क
र्त्रर्थइत्यादि शपोतः तकारदकारउच्चारणार्थः आयनेयीनीयीति सूत्रात्प्रत्ययग्रहण
मनुवर्तते तत्वादिग्रहणमेकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्‌ तस्याप्यनुवृत्तौ शपोत इति
नसिध्येत्‌ शीङो लेट्‌ लेटोऽडाटावित्यंतरंगत्वादंतादेशात्प्रागाटि कृते ह्यस्यादित्वाभा
वान्नेदेतदाह प्रत्ययावयवस्येति प्राचातु श्रमयादेर्लस्येत्युक्तं इह मनोरमायामादि
ग्रहणं निवृत्तमित्युक्तं तदापादात्ततः श्रमत्राप्यनुवृत्तिस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वायोगात्‌
निवृत्तमित्यस्यानुवृत्तमित्यर्थ इति वाकथंचिद्व्याख्येयं यत्तु श्रमयादेरितिग्रंथस्य समर्थना ११

यथावर्तते आडागमे कृते तत्सहितोपि प्रत्ययोस्तु नाम न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति निय
मोस्तीति तन्न अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् अन्यथा भूयास्तामित्यादौ ता
मादीनामिडागमापत्तेः नन्वङ्गात्परस्य प्रत्ययस्य इट् यासुट् तु नाङ्गमिति चेन्न आ
गमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतोत्रैव भवामी भविष्यामीत्यादौ विकरणेनसे
वत दाशिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गतायाउवीरत्वात् किंच लविधायेत्यत्र विशेष
विहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविघातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
न स्यादितीत्याशंक्य प्रत्ययस्वरे कृतेप्यागमाश्च विद्यमानवदित्यतिदेशश्चाद्युदात्त।
श्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते न चैतन्मतेप्यागम
सहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याद्युदात्तस्यानुदात्तवारणाय प्रत्ययस्वरे कृते वेरित्यादिग्रंथे
स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रंथविरोध इति वाच्यं आगमाः नुदात्ता इति विशेषव
चनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रसक्तेरिति दिक् लस्येति ल
कारान्तकाउच्चारणार्थः अतो गुणे इति अतो दीर्घो यञीति तु न प्रवर्तते स्थान्यलादे

नं॰ बो॰ १९

शत्रियौस्यानिवत्तनिषेधादितिभावः अतोदीर्घोत्रहस्वश्चशाम्यमइतिसूत्रान्सार्वधातुकइत्य
नुवर्त्तते सार्वधातुके किंकेषावः अंगना अनयाइतिवक्ष्ये दीर्घग्रहणं दीर्घएवयथा।
स्यादित्येवमर्थं अमयाआपाहीरोदने देवदत्तमनुपचामि भोरिमत्रानेन स्यापिमम्रा।
ख्योनयोरितिस्वतः स्यात् केचित्तु अनयादित्तिस्वंतस्य करणस्यामर्थ्यादिकारनिवृत्ति।
र्मवेदितिस्वतस्यासंगात् उदात्तस्थानेउदात्तअकारः अनुदात्तस्थानेअनुदात्तआका
रइत्यादि तत्स्थानेंतरतमइत्यनेनैवसिद्धं अतएववृषाकप्यग्नीतिसूत्रे वृषाकपिशब्दोम।
ध्योदात्तपक्षएवोदात्तत्वं प्रयोजयन्नस्मादिशुचिशुरुक्ता नैंतरतमभिमेवसिद्धमितिमनोर
मादावुक्तं ततश्च प्रयोजनाभावान्नपरकरणमनर्णाविभ्यर्थमिति नाशंकनीयमेवय
दित्वहल्त्रामपट्टमत्रश्रामावितिवत् अनयारमत्रापित्रामारइतिमस्मेषः कियतेतदात
परकाणोविनापीष्टसिद्धिरिमाहुः महासेवेति सूत्रस्योदाहरणमाह एहिमस्मेइति
श्रोदनंभोक्ष्यसेइतितेममस्मेइत्यर्थः एतंपत्तवेति एतंममेश्रोदनभोक्ष्येपतममेश्रोद।
नेभोक्ष्येइत्यन्वयः भोक्ष्यावहेइति युवांममेपेभोक्ष्यामहेइति यूयंममाधेपश्यतिक्रमेण

12

र्थः परोक्षे लिट् यद्यप्यपि श्रवणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव अन्त्यं हि भागं क्रियानामे
यमस्तैत्ताः परिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्याः पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति तथापि तदवयवकृ
लप्ताक्रिमतो व्यापारा विहिता ये साधनानां यारोस्यमिदृ विवक्षिते तेन क्रियानाविष्टसाधनमा
त्रप्रत्यक्षेपि लिट् भवत्येव अथ यावत्त्वं येति स नन्तु क्रियाशब्दवाच्यव्यापाराणां युगपत्स्वस
त्ताविषयत्वेपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति यत्तत्क्रमशोपि प्रत्यक्षविषयत्वेनास्ति त
त्रहि यारोत्तरोत्सं क्रियायाः तत्तत्स्वलिङ्ग्रुतमयुरूपो दुर्लभ इति चेत् अत्राहुः स्वव्यापार
स्यापि वर्तमानतादशायां व्यासंगादिना स्वयमप्रतिसंधानेन ततः कार्येणानुमितो भवत्येव
बहुजगद पुरस्तान्नमम ताकिंलाहमिति वदितिलिट् च अथ यातक सैन्यपनेतिलिटः
शाकटायनस्यैवेति सत्त्वादेवकारेण वर्तत इति भावः परस्मैपदानां अत्र पश शब्दस्याकारो
विधीयमानो न स्थ प्राप्नोति नवाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यं यथासंख्ये
पादनेन कृतार्थत्वात् अत्राहुः यातोरिस्यविकाराद्यादेः परस्मेति व्यंजनमात्रस्य कृते ऽः
योरतो गुणा इति पररूपं यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेणाम्रेडितनिर्देशस्तथा चानेकाल्त्वात्स

न॰
बो॰
१३

13

वीदेशोसिद्धमिष्टमिति ननुसवंनानामेवहंहल्लत्वकारहृयकल्पनायांसवर्णदीर्घः स्या
दितिचेन्नैवं आदेशानांस्थानमर्थैनैवार्थत्वात्सन्नावृत्तिविधीयमानमकारहृयंप्रत्येकमर्थव।
न्नभवतीतिसमुदितस्यमानतियदिकतेनानोगुणशृतिपररूपस्यैवप्रवृत्तेः भवोत्तुक् अविभ्रु।।
पान्विनिसूत्रादचीनप्रवर्तते तदाहल्ङ्यात्लिटोरचीति अचीतिकिं अभूत् अभूवंकिमति
लोपोव्योरितिलोपंवाधित्वापरत्वाद्धल्ङ्यादिलोपःस्यात् ननुहल्ङ्यादिलोपादंतरंगत्वा
ल्लोपोव्योरितिलोपएवभविष्यति तथाचमध्यतेर्यङ्लुगंतात्लङिसिप्सियोरमामत् अम
मरुसमव्योलोपएवमाधवादिभिःस्वीकृतःएवंचान्यत्रहल्ङ्यामद्रपयोधाश्मन्तार्थमनुव।
र्तमानमिहाखुपरोजकत्तयापूर्वकारादिभिर्योजितेननमावश्यकेयत्नेवनिष्कृष्योङचितश।
तिचेत् अत्राहुः भवोत्तुगित्यंगत्वाद्धृपेत्तत्वेनहल्ङ्यादिलोपस्यैवतुकोपिवहिरंग
तयाअसिद्धत्वेसतिवर्तिलोपस्याभावेरेवाभावादन्यत्रहल्ग्रामहार्थमपीस्यैवशुक्लमिति
अपेचशंकाशेषसमाधानग्रंथप्रमनोरमायांस्थितः अत्रनव्याः मध्यतिर्यङ्लुगंतएव।
नास्तिअमामदिमादिरूपंतद्वतापास्तमेवयकारवकारांतानाम्ङ्आविनायङ्लुङ्नास्ती १२

तिभाष्येध्वनितंकैयटेनस्पष्टीकृतं इदंचबोध्यमितियत्रोहनहिद्विषयकेज्ञानत्वरेसहद्भाविनोःक्षिवि
मयोस्तुयद्ग्रहणस्यैवेति॥ एवं माध्यवादिसंमतेच मध्यवंधने श्वेयांनउभ्द्रावीतिमूले
वसमाणत्वात्तथाचतद्ग्रहणेनसहाहस्यमनोरमाशेषोविरुध्यतेस्मात्॥ यदित्तमवतेरितिय
वयतेनदानतिरोधः अजादेरितिषष्ठीबहुव्रीहेः षष्ठीतदाहइमात्मनइच्छतिइन्द्रीयति
इन्द्रीपितमिच्छतिपिदिद्रीपिषतीत्यत्रदकारस्यनन्द्राइतिद्वित्वनिषेधः स्यात्तर्किंतुअघा
सावादिभ्याजादिस्तस्मादितिकर्मधारयादौबाधचमीतदाह आदिभूतादचः परस्यद्वि
तिभवनभवरति पधपत्रयात्वववयवत्वेपाथ्यमेचनसंगच्छते तथापिव्यपदेशिवद्भावे
ननद्देष्यः नद्विहचनारपकाचः नत्रावयवास्त्वयः भ दु दु व इतिभूवितिसमुदायस्त्वनुर्थः
तथाचानियमेनयस्यकस्यचित्तद्वित्वंस्यात् सैवंसमुदायैकाचएवद्विर्वचनस्यमाख्याता
त् तस्मिन्द्विरुच्यमानेऽवयवाअपिद्विरुच्यंतएवकृत्स्नचलनेसर्वावयवचलनवत् अते
ति एकाचोद्वे इतिप्रकरणे हलादिः शेषः अभ्यासस्येति जातिपरोनिर्देशः तेन आततः आट
तुरित्यादौतकारादिनिवृत्तिः सिध्यतिकचिदभ्यासेऽप्यादेर्हलः सत्वमाश्रित्यसर्वेषामादे

न॰
बो॰
१८ 15

परनिमित्तप्रमात मनुपपन्नं स्यात् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् यथा राजभिन्नेषु वोहिते।
राजाय मितिमयोगो राजवदिति कथं चित्कल्पयति राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते न लघुप्रतिपत्तिर्भ
वति तथा चागमापहलकोसिद्धस्तत्रासिद्धवदिति कल्पते असंयोगाल्लिट् किदित्यत्रापि कित्व
दित्यगमैव कल्प्यत इति तेषं आभादित्यभिविधावाङ् भाषिकारामभिप्रायोऽयमर्थः उपिकारस्त्वाये
अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं आभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थं भाषिकारस्यावपिलाभस्तुचे।
गस्य प्रसंगः पश्चेमा दाविवयाख्यानेनैव सिध्यति एवं चानुदात्तोपदेशेत्यत्रासोपस्थानेसम
पमर्थो भवति एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् सलादौ किङिति परे तस्यवासिद्धो भवति अत्र सला
दि किङि तिपरस्तभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्य इति तेगहि जेयहि अतो हेरिति लुक न भवति।
अनुनासिकलोपस्य हि शाह्वाभ्रौ तेनासिद्धत्वानन्तस्यापिकरत्वे यत्र यत्रोपस्थानेनतप्रकारस्यापि।
स्तभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्ये सिद्धत्वे स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि तितत अत्र घसेरिन्येवं पूर्वस्मिन्नपि
नेव कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् भवेदयं दोषः शाह्वापिकारोऽस्यार्थोऽधिकारस्त्वयं न तत्र इह स्याद्वलो
परस्य वैधिनिर्णीतः सप्तवसति सत्त्र उपतिष्ठते तदेतमर्थमभिप्रेत्याह इतऊर्ध्वमिति अत्रापि।

१५

शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरोऽस्थितं तेनयथिशाधीत्वस्यानिर्बोस्लेनत्वतुध्येरनिवर्तितत्वात्तन्निवं
धनञ्ज्ञस्यत्वमाद्देष्यिरितिथित्वसिध्यति शाखोकृकार्यासिध्यत्वपलेनत्वसिध्यति देवदत्तस्य।
हन्तरिहन्तेदेवदत्तस्यजीवनेनेतिस्मायेनश्रूयत्वविधिनाम्सत्वतुध्यैतिनिवर्तिनायांपश्चादेत्वतुध्दि
निवर्तनेपिपितत्वकार्यस्यासमृत्तेरिसाङ्गः समानाश्रयेइतिकिं यत्तृषः विधुषलत्वषकरहूण
यात्तोऽग्निरेलत्वत्वस्वपरस्यवसार्धत्वसंप्रसारणंनदानोलोपइरिवेमातोपेपरनेकाचरस्यएत्व
ङिवकर्तव्येनासिद्धेआल्लोपादीनिहिकिसौसंप्रसारणंनविभक्ताविनिआश्रयत्वात् नचैव।
हिरंगत्वेनासिद्धत्वास्त्रियामितिशंक्यं नाजानन्तर्यइतिनिषेधात् वाहऊठ्स्याश्रयस्यबहिरंगपरि।
भाषायाश्रयाभावेनात्वाल्लोपादिकर्तव्येषसिद्धत्वाद्वन्नचोक्तपरिभाषायाश्चाल्लोपादीनांव
समानाश्रयत्वेनेतिशंक्यं नाजानन्तर्यइतिनिषेधात् वसोः संप्रसारणेकृतेसजातीयाश्रयेण
आल्लोपादीनिप्रवर्तन्तेतेनकर्तव्येसंप्रसारणस्यासिद्धत्वायतन्निषेधेबहिरंगपरिभाषापिप्रवर्तते।
नइतिषेधेनसमानादितिदिक् विषयत्वाभावेऽस्याभाङ्गहणेकिं आभीयस्येवाभीयमसिद्धंनास्य
नीतिपर्यासादिस्येवमर्थः तेनत्रभाजिरागरमवभज्ञेऽत्रविलिरिजेऽस्यघत्रिचभावकरणयोरिति

तं॰ क्तां॰ १५ 15

नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात्तत्र यथा प्राप्नोति वृद्धिर्भवति तथास्याङ्गः स्यादेतत् भेदनः भेत्तुरिमं च ष्ठ
पितेत्यादेर्भीतिवत्समासाणवचनेन लिटः कित्वान्नलोपे कृते तथाप्यासन्नलोपो न स्यात्तान्नलोपस्यासि
द्धत्वात् अत्राहुः अतो रक्तोपरतितपरकरणाज्ज्ञायते आभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः
तपरकरणं हि आत्मानमिमं च आडागमस्य लोपो नाभ्यदिमे तदर्थं यथाडागमः अतो रक्तोपं मता।
भीयत्वेनासिद्धः स्यान्न हि किं तेन तपरकरणेन एवं च दंभेरेतिवत्समासाणोनाश्वैवार्तिकेकिंनति
नत्ववलम्भमेवेति त्रुकोत्रुकपाम्बस्य एवमग्रेपि शुटंदाहरणांनदिदीये वभूवेति अत्रभा
चाः रेपि भवतिम्यांचेतिसूत्रेपितो लिटः कित्वार्थमिति याख्यायाचैत्रिणोनीति वृद्धिप्राप्नौ कि
डिति चेति निषेधस्तमकं नत्रुपेहिते इत्रहणायोरेवगुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धान्तात् अन्यथा
इकस्यानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् न चात्र किर्थत्वसामर्थ्यादिति गुणा
यात्रापि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यं यत्लिङन्नमेणोलिचगुणानिषेधेनाकित्वस्य चरितार्थत्वात् सत्वेन
मन्याख्यातमेवाकरे न चाच वार्तिके इयेष्टुं दोविषयत्वात् भेवोत्रुकोनिमत्वानाम्भोलिटः कि
त्वचनानर्थक्यमिति यद्यपीह शाब्दांनरमस्याः त्रुकोनिमत्वं नास्ति तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रे १५

णापि कृद्विधिर्निमित्तत्वनास्वीक्रियत इति प्रत्ययस्मादेव वार्त्तिकादवगम्यते तेन नरयेरिति विपरामकुप्रथा
शृषिंवापि त्वानिमित्तत्वानरथिज भोरिति तुमि कृते रथं यतीसिध्दं नन्वेवमपि संयोगान्तस्य लिटः किता
थंरे योग्रेऽस्मै शोपेदितपव श्रनयासमो येदस्मुहे तम मिमवरंथे र्लोपो न स्यात मैवं छंदस्युभयथा
थेति सूत्रेणाहि सार्वधातुकसंज्ञाश्रार्धधातुकसंज्ञा विधीयते न सार्वधातुकमपि दितिलिटो डि
त्वस्मादेव नलोप इति वार्त्तिकाशयात श्रवनयाः वमवेमस्य द्विर्वचनेचीमजादेशस्य निषधाकुणव
पि द्विर्भावप्रागेव वुकः प्रवृत्यात्ववोवुकोनिमित्तत्वादिति वार्त्तिकेनिमित्तत्वादिति हेतूपन्यासो नियोजन :
सहृत्तंतस्मात्स्यात्वुको निमित्तेनास्तीत्याशंकाकृता कृतप्रसंगित्वमात्रेणापि कृद्विधिर्निमित्तेनस्वीक्रियत
रमादिसमाधानमपि ध्वर्धमिमादित्यप्रत्ययमेव समादधः षाष्टद्वित्वप्रकरणेनेहि वार्त्तिककृता
स्वविप्रतिषेधः पठपतेहि द्विर्वचनेयणापवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिनोरुल्वेभ्य इतित
याचद्विर्वचनेचीति सूत्रेनारंभणीयमित्याशयेन निमित्तत्वादिति हेतूरुपन्यस्त इति द्विर्वचनेचीतिसू
त्रेणाग्रजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयत इति पदे न द्वित्वात्प्रागेव वुग्याद्यादेशस्यस्वीकृतत्वा
दादेशानंतरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवोवुकोनिमित्तत्वादित्याशंकः सम्यगेव नैवमपि ना

नं॰
धो॰
९

मथान्तश्चतापपतिमायतीत्यत्र मयंर्येतस्य नमौ परस्रूपात्संवैनित्यत्वाद्धिलोप इति शेषः कथं संगच्छते
तिवाच्ये यस्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये यस्माख्यातमित्याशयेनत। अत्र तृतीये: अत्र पवनादयति माद्यतीत्येव
स्याख्यमितितत्रोक्तमितिदिक् आर्धधातुकस्येड्वलादेः नेड्वशि कृतीत्यतः इडित्यनुवर्तमाने उत ति।
टूथहृत्यांतिवेधपसे वेपस्येडोनित्यसर्थे वस्तुतस्तु समर्थानामप्रथमावेत्यत्र वृत्तस्यपदत्रयस्य मध्ये
माग्निवाइत्यत्रैनंसमर्थानांप्रथमेतिनिवृत्तौ वेतिननुवर्तत इतिव्याख्यातमित्र वेनेतिनिवृत्तेरिडित्य
नुवर्तत इतिव्याख्यातं यञ्चक्वतादिद्वयरूपगत्यन्त्रुं शाकं तथापि स्प्रष्टयतिपर्यतेतत्वीकृतमितिवो।
ध्ये आर्धधातुकस्येति किं आस्ते शेते वलादेः किं यप्नीयं ननु रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्यानेन सार्व
धातुकस्य परीक्षभवति नहि रुदादिभ्य एवेति नियमादास्तेशेत इत्यत्र न भवेदिसार्धधातुकस्येति
ग्रंथे नचरुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाछैदितेत्यत्र नस्यादास्ते शेते इत्यत्र न।
स्यात इतिशाकं रुदविरसुपध्यहिस्वपिमरुः संख्येतिक्त्वासनोः किंतस्यैवपष्ठ्यसंगात् तद्।
क्तरीत्यादुरुदेः क्त्वासनोरिडागमाभावेननक्त्वासेडितिनिषेधाप्रवृत्त्याक्त्वाप्रत्ययेऔपदेशिकतस्य
सस्य त्वात रुदित्वाचेतिक्त्वादिसनः किं ताच तस्माद्विपरीतनियमास्संभवेन आर्धधातुकग्रह। ९

16

णं यथार्थमेव ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरिडागमस्येति यदपि कृतं तद्विशेष्यं स्यात् न तत्र ग्रहणादावि
वइडागमो ऽपि इडंगस्य स्यात् नैवं कृतोप्यार्धधातुकग्रहणाद्वलाद्यार्धधातुकस्य परगतस्येडागम
इति व्याख्यावलादिग्रहसिद्धेः तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये आर्धधातुकस्येत्यस्यागमग्र
हणाय माडक्तादोषतादवस्थ्यात् यद्यपि तद्ग्रहणोऽङ्गस्य यो वलादिरिति निमित्तं तस्येडिति व्याख्योः
वश्यं यात् न तेनैवं केवलः अंगनाक्षिप्तमित्यत्रेट् स्यात् कृतरङ्गान्तोरिति तो धातोरित्यनुवर्तनादथा
तेः स्वपरस्य न भवतीति परिहारसंभवेऽपि लभ्यान्तशब्दान्तरङ्गत्वादेवेडागमः विहितविशेषणे
नाश्रयं वा रपि तु मशकः किं वा नाप्यानन्तरं न जहातीति लभ्यं लभिरिमुत्रभ्याममारेधातोर्विहित
त्वान न पाधान किं च जग्रत (?) नरत्वादेरुत्सिज्जिम्नवधातोर्विहितस्य सतरेड्वीरः स्यात् नचेर
धातोः परत्वविहितस्य वलादेरिति व्याख्याने लाभाय धातोरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षितं तत्र षष्ठ्यलम्भे
कृतरङ्गान्तोरित्यत्र धातोरिति षष्ठ्यन्तत्वात् याच्ञादनमित्यादावपि इडागमप्रसंगः इति वाच्यं
शब्दापिकार्य (?) ततस्तत्र दशापाञ्जोऽमीयत रमिति पञ्चम्यन्तलाभात् अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वे विहि
तत्वे षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यापामिति सिद्धेः तस्मात्तत्र सतरत्वादावतिप्रसंगवारणार्थमार्धधातु

त॰
बो॰
२
17

कस्येति यद्ग्रहणं केचिन्न धातोरित्यावर्त्य धातोरित्यस्यार्थे विहितेषः प्रत्ययस्तस्येदुति यदि स्यात्तदा येत
नदाल्लुम्भं न्लुग्भवतः स्वाद्वातिप्रसंगाभावादार्धधातुकस्येति यद्घृमित्याहुः वभूविवेति नचात्र लु
कः किन्नीति इत्यनिषेधे वुगागमोपि न स्यादिति शंकां ज्ञादिनिषमादिद्दमवृत्तेः अनघतेनेत्रतीतापाः
रात्रेः वक्ष्यार्थेनात्मगामिस्याः इवर्धेन सहितो दिवसोऽयतनवरत्निकाल्लोपसर्गेनेव तस्यमिति ग्रव
स्थिते स्यार्थधातुके धातोरितीति धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यपि।
कारग्रहोऽभादिदेत्यप्यते एतच्चतत्त्वेवमनोरमायां स्पष्टं धातोरिति विहितेति किं लुम्भं न्लुग्भवते
ग्रनेकव्यवहितस्येति सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं नत्वंगस्येति भावः नासस्याः प्रत्यार्थधा
तुकस्यतः सीत्यनुवर्तनेनेग्रागातिमप्रत्ययस्य सीत्यनेनेन विशेषणाद्यस्मिन्विधिरिति नदादिवि
धिस्तदिमाह सार्द्धाविति एवं रादाविंत्यत्राप्युसंप्राप्त्वदिति तासेर्लोपश्च त्यर्थः अस्तिन्नेनेहसंवे।
ध्यते ततोऽरादिमत्ययस्य संभवात् लद्दृशोषेच तस्नुनयवलौक्रियायां क्रियार्थायामिति प्राप्त
के ततोऽन्यः शेषस्माह अस्तस्यामिति चार्थमाह सत्यामिति हृद इत्यस्वाहाप्रत्वरितनाद्देवक्रिया
र्थायामितिनानुवर्तते एवं च शेषे चेति स्ममज्जमितिनित्त्वितः। पारिप्यतः इति स्थी यत इत्यादौ तु

२

नाल्लटो वा प्राप्तेः कस्तर्हि नन्वनवक्लृप्त्यर्थेषु वासरूपविधेरभावात् अत्र च ज्ञापकं प्रैषातिसर्गप्रा।
प्तकालेषु कृत्याश्चेत्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति इदमपि ज्ञा
पकमित्यस्मदेतत् यत्तु माचीभविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतं तेन दायानतः तुमुन्विषयेऽपि लृड्भवति
तुमुना लृटो न बाध्यत इत्येतन्नेति पादनायतस्यानुपयोगात् नहि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः
प्राप्तिरस्ति भाववेद्भिः समानकर्तृकेषु वेति च वक्ष्यते लृडिति तावत्सूत्रकारेणापि भविष्यतीति व्र
जतीत्युपसिद्धमेवेत्यास्तां तत्तावत् लोड्च विधिनिमन्त्रणेत्याद्यनुवर्तते नदादा विध्यादिष्विति प्रा
शिषि लिङ्लोटौ ननु विध्यादिसत्वप्रत्यवसंप्रश्नप्रार्थनाशाः षितस्य ततः किमनेन पृथक्सूत्रकर
णेनेति चेन्न अत्राहुः इह हि क्रियत्स्यौ वेत्यन्तरसत्त्वार्थमाशिषीति तावद्दारभ्यते लिङ्लोटावपि इ
हैव विधेयौ विध्यादिसत्वे आशीर्ग्रहणाद्धि स्मे लोडित्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्यात् सिद्धान्ते
तु परत्वादेष विधिः स्मे लोडित्यादेर्बाधकः इति महान्विशेष इति नु यो ऽस्ति न तदु यद्यपि नयेक्षा तनु
तिवक्तुं शक्यते तथापि लाघवाभावादिति प्रसंगवारणाणाणाहि शावृसाहचर्यात्प्रैषेणलोट इत्यनुवर्त
ते वा गौरवात्ययतस्योरिष्टाः लोटो लङ्वत् लोट इत्यपमेयेषष्ठीदर्शनात् षत्संतोदेववति स्तेदाहृ

नं
बो
९
18

तेनेति अडादेर्वुनातिदिश्यतेनहिनोलङः क्रियेतेकिंतलङि अंगस्येतिभावः ननेवमपियांतवोन्तश्च
चलङः शाकटायनस्येतिजुसस्मात् जुहूनविदन्तेश्रस्म्रसिजभ्यस्तेतिजुसस्मात् अत्राहुः विदेलटो
वेतिवाग्रहणमिहानुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नजुसम्यश्चलङः शाकटायनस्येतिसज्ञेतिलंङि
नेश्रमनोङि नश्रंसेनुवृत्तेवेत्युक्तिहेदेर्लङ् ग्रहणमतिरिच्यतेलङि सिचः लङि सम्प्रसादेनचअव
धानात्लिङि नसैर्मुक्तजुसोविहितत्वात्यङि तश्रम्यस्मलङ्ग्येवपर्यवसनात् नतोलङ् ग्रहणंवि
भज्यतेनियमश्चापंलङेवयाल्लङ् नसैव जुसनतलङ्श्राबेनयोलङ् नेम्पम्यतोनोक्तदोषः।
ति नचिंसे अटुरित्यश्रसिजभ्यस्तेतिनिमेव्रसेवापितापरत्वाच्छाकटायनस्येतिविकल्पप्रसं।
गात् तस्माल्लङ्ग्रहणं शाकटायनस्यैवकर्तव्यमेवनन्वतदतिरिच्यते नचप्रातश्रतिसूत्रेणाअटु
रित्यश्रतिसंज्ञुसस्मादितिवाच्यं तस्यनियमार्थत्वेनविध्यर्थत्वायोगात् अमथाप्रभवत्रिसश्रसिजभ्य।
स्तेतिजुसड्वीरयवस्मादितिनयाः यदिलिङ्स्यातश्रतिसूत्रमावर्त्यविध्यर्थतानियमार्थतावृया।
ख्यायेतनदानवउकरोवाभावात् यद्वेति समाधानमपिसम्यगेवशाकटायनस्येतिजुसोवैक
ल्पिकत्वात्तदभावपक्षेपनः प्रसंगविज्ञानात्तसिजभ्यस्तेस्तेतिजुसिसाकृतेसूत्रतांसम्यगेवपरंत

१८

ङुङ्नुविंदन्निमच्चजुस्वारणायश्च वस्थित विभाषानाश्रयणीयैवेति दिक्, मकारांतमसेति ङिन्नु
कारेतेनमसकारस्येति माचोव्याख्यानेन लक्षणके भपासमित्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः ङिङु
नमसेति ङिन्नुकारेतेनमसेत्यर्थः तेन भवावभवामः इत्यादौ नातिप्रसंगः सोपिच्चेति एवं चपि
तेनात्र हानस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः स न स्थानेंतरतमः इत्यनुदात्तो न भवति नहि पाच्न्।
स्वरितः श्रुते भवतादिति लुगपवादयापरत्वाप्येलानङ् शृंतङ्गानेव लुक्वाधते न तु परमि
ति भावः सपिच्चेति सङ्इति न ङुङ्न पर्ययुगागमः सपराम्भ्रयते इत्याङ्कः अतस्त्रुइतस्त्रुलोपङ्।
ति सत्रास्मास्मै परेष्विरमतुइत्येतपष्ठेकवचनांत न तथा विपरिणामयत्स्मनेन विशेष्यतेन दाहृप
रस्मैपदमिकारांतेयतमसेति माचोत्तपरस्मैपदेष्विकारस्यलोपरतत्वंकं न दयुकं भवेदित्याद
वतिध्यामः नव्वतोयेयइत्यत्रईश्वदीर्घीहिरस्त्व एवं चनोक्तानियानिरिति सुतिन परकारणाद
तएवत्र्वनोभवीदित्यादावपिनदेरेखइतिचेतमेवं हृदेलेङि अरुदितामित्यादेरेषधौत्यादि
तिमनोरमायांस्थितं विपितिमंत्रणाख्यातेभवाच्येभवेतिपदहृयस्याव्याकोस्थितत्वादिति।
भावः नन्वायेति यमनुपपत्तिः विध्यादीनां समस्यार्थनमनुचितं तेन यद्धि सति कश्चीदीनाम पर्योनो

नं
बो
१९
19

लकारांतरे चरितार्थानां विध्यादयोर्थाव्यापकाः स्युस्तथा च लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वे न स्यात्तन्न तत्र
द्विवचनबहुवचने न स्यातां धात्वादयस्तु न स्युः पुरुषव्यवस्था च न स्यात् अभिहितत्वमप्युक्तस्तुती
यादिविग्रहस्तु न सिध्येदिति द्वितीये त्वियमनुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न वाच्यंते परस्प
विरोधाभावात् तथा च लः कर्मणीत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संग्रहात् लिं।
ङादीनामपि कर्त्रादयोर्था भवेयुः किं च कर्त्रादयोपि निरवकाशाः न च लडादयोऽवकाशाः सा
यसाम्येन विध्यादि वर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् नैवं पचतीत्यादौ धात्वर्थ
प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् तथा चैककर्तृका वर्तमाना भाविक्रियेत्यादि।
शाब्दबोधापणिनमङ्गक्ते स्यादिति वाच्यं प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तु
ल्यत्वात् ननु प्रत्ययानामर्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते भाव।
प्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतानुरोधादिति चेन्नहि तन्नपवनोक्तदोष इति दिक् प्रवर्तनाया।
मिति प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुगतत्वादिति भावः अत्र वदंति प्रवृत्तिः प्रवर्तना।
तोभयमपि व्यापारः स च धात्वर्थः फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात् तदाश्रयस्तु लकारा।

११

र्थः व्यापारे तेन प्रवर्तनाया यानर्थे ते पि प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनात्व लिङ्त्वादिरूपे।
णलकारवाच्यायोग्यत्वे निपत्तद्यं प्रवृत्तिः पुरुषानिष्ठाश्रयीभावेनेत्युच्यते प्रवर्तनात्वविधि।
मीप्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठा शाब्दीभावेनेत्युच्यते वेदपद लिङादिनिष्ठा वक्तृरभावाल्लो
केतु पुरुषादिनिष्ठेति केचिदभ्युपगछंति प्रवर्तनायाश्च स्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या पुरुषप्रवृ।
त्तेस्तत्सज्जनदानादिभाव्यं पदं च यान् पात्र व्यापारस्य विषयविषयिभावेनेष्टे यान्वयेनतात्पर्यं।
ग्राहकालिङादयश्च निघोत कतापत्त पदव्यापायान् लिङ्त्वादिरूपे णलकारस्य प्रवर्तनायां श
क्तेन रकस्येनेगौरवादेवे णिग्धपि इयांस्तु विशेषः णिच्प्रत्ययघोत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते
पुरुषादिनिष्ठैव नतु णिज्निष्ठा लिङादिघोत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति।
स्मादेनत लिङादिघोत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इ
तिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लकारे।
णोक्तः इति कर्तरि तृतीयानभवति किं तु प्रथमैवेति चेत्तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेदिति
प्रयोगः स्यादन्यत्र पुरुषनिष्ठेतिमते प्रवर्तना लिङादिवाच्यैव न तु यानत्र वाच्या तथा च लिङ्पा

ते॰ वा॰ २०
20

त्वव्यापाराश्रयस्य तु कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः दिवदेवेन पाचयतीत्यत्र देवदत्तस्यादौ तु णिजन्त।
स्य पाकत्वाच्छान्तपाकव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वान्न कोऽपि णान्तके
प्रमाण्यकर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति कोऽस्तु भादौ तु हेतुमति चेति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य।
णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तत्र भीत्यस्य
णिजर्थविशेष कृत्वेत्यत्र निसावयति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु उपसर्गान्तरेणोन्नीतित्वमपि
णावयतीति सिद्धं तस्य स्वार्थस्य भंगापत्तेरिति तथा च गतिबुद्धीति सूत्रे णिकर्तेति वि।
शेषणमव्यावर्तकं स्यात् तन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजक
स्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक् मार्थनापान्ताकचिदिति ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेण्या।
दौ दिदु णिजन्तस्य अडीव भावत इति दिदु इति सूत्रे प्रपञ्चोक्तं रूपादिष्वादौ तु उत्तरतूपधिश्च किह॥
लीति न प्रवर्तते भाष्यपि च डि तडि चपिनेति व्याख्यानाद्विशेषविहितेन डित्वेन पित्वस्य बा
धादित्यदादौ च स्वमाणेन यायास् दोडि तेन ज्ञापकमित्यपरितोषादाह शानचः शित्वमि।
ति सहृतियोः तकारादिकारद्वयोच्चारणार्थः लिङः सलोपोहदादिभ्य इति सूत्रानुसारेण विधानकरणमनुवर्तते

ते॰

सेतिवृ हृषीकमनमसेत्मनेनविघ्नो व्यतेनदाह सार्वधातुकलिङो नेत्यस्येति सकारं हृघस्यापीति अ
वयवावयवोपि समुदाये प्रत्ययवदस्यास्ययणोममुट्टोपि लिटः भत्कत्वादिति भावः आशीर्लि
ङीति भयास्तामित्यादेनतु सटिकृते ग्रनवधिचेति हि लस्यासिध्दत्वात्ततः प्रागेव स्कोरितिया
लुट्सकारो लुप्यते सुलिपरेयः संयोगः जरादित्वान्तथाचैकसकारकेरूपे नस्यमलुड्भावेयाह
रः सेकारस्यद्विते कृते तु सटिस्कोरितिसलोपान्तरटयसकारस्यद्वित्वेच हिसकारकमपिहूवा
नत्स्यमेवेति सुटोविधानेन ष्ठीमिस्मपरिनोषादाहस्कटतंरतितिध्यषीष्टस्मादावितिभावः म
ध्ये पवादन्यायेनेतिरुदादिभ्यइतिसूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवृत्तावयंन्यायः प्रवर्ततेइतिभावः अं
तरंगत्वादितिमध्यमाज्ञापेक्षत्वात् अतोपेयइत्यस्यलोगत्वात्मकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन
बहिरंगेतिभावः नत्वपदांताकारस्यज्ञसंज्ञा अयणोनररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति
वेन्नैवं अनेकाश्रयणोपिमध्यमाज्ञाश्रयतयाप्रकृतेरनाश्रयणात् आख्यातेयमिति एत
त्वविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येस्पष्टं आर्धधातुकसंज्ञेइति लङः शाकटायनस्यैवेत्यतएवकारो
नुवर्तनीयः अनभ्यापकसंज्ञापिकारबहिर्भूतत्वेनसार्वधातुकसंज्ञापि स्यानेन अपवेसंवादिः

ने
वा'
२२

स्यात् केदाशिषिडि. ते नैव गुणो वृद्धिप्रतिषेधेऽसिद्धे किं वृद्धेनेरस्मादिस्मादेशे संप्रसारणोऽर्थेऽजा।
गर्यादिस्तत्र गुणोऽर्थे त्रजागर्तेर्गुणो हि डिति परत्वाद्दस्यनोऽडितिचेद्धविशेषविहिते न किंतेन वाध्य
ते स्कोलोपश्चेति स्कलः परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुट्सस्तु पदांतसंयोगादित्वेनेति भा
वश्चेति मन्वोरस्मायोऽभिप्रेते तदस्य वस्थमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमाहुः भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र
स्तलपरसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः भूयादित्यत्र तु सुटश्च यासुटोपि सस्य लोपः पदांत।
संयोगादित्वेनैव अमस्याः स्तलपरसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगांतलोपप्रसक्तात् भूष्ट
इत्यादौ सावकाशस्य स्तलपरसंयोगादिलोपस्य नेसंयोगांतलोपबाधकत्वादिति किडि. ति मित्विति इ
ति किति डि. ति परे इको गुणवृद्धी न स्त इति न व्याख्याते छित्वेभित्वेमिमत्र लघूपधगुणस्याति
षपप्रसंगात् नचारंभसामर्थ्याच्छेकां चेतेस्तुतमिमादावव्यवहिते किंतिवविमार्थेत्वादिति
भावः अस्मेतद्धि डितीति स्यय ग्रहणातप्रत्ययेन संनियापित स्यांगस्य किडिति परइति व्याख्याने।
वद्धित्वमिमादिसिध्यमेवनेचेवं भवाव भवामरस्यादावति प्रसंगइति वाच्यं अंतरंगे गुणे प्रति।
वहिरंगस्य निषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः किडि. ति चेति सूत्रे चकारेणैव घकारोपिप्रश्लिष्यत इत्याशयेना।

क्ङिति मिन्नरस्वक्तं गितिकिंस्थानिस्य सुक्तुः जिस्तः किन्तिन्नस्मिन् स्थानस्थरिमत्त्रगुमाख्येनीतेम
सम्येतनचक्तोगित्निभिस्त्वरित्संतरग्गोनिषेधोनस्यात् स्थानिजिस्यः श्वेतिचकाणस्तुवस्यक्तुर्भव
तीतिस्वीकारादितिवाच्यं सुकः किन्तीन्यत्रचरितस्यासिध्दत्वाभावसमर्थनक्केपाइस्याह इग्लव
णोऽरति इकइत्येवविहितेरस्यर्थः इग्लवणोकिं · गवायनः लिगोनेडादित्वास्फुक इहादिर्हृथे
रोर्गुणस्यचवत्वगस्यादकस्यानिकत्नेपिननिषेधः नचेकइत्युक्तेपिकितिचेत्सारंभसामर्थ्यादस्य
निषेधोनभवेदितिशंक्यं नागायनादौतस्यचरितार्थत्वात भृयादिति इहस्कोरिति लोपस्यासि
ध्दत्वान्नकारस्यसंयोगात्तलोपः मामः पदांतसंतसंयोगादिलोपेनाऽनवकोशेनबाध्येत नन्वेव
मपिसंयोगादिलोपस्यभूदसङ्किमादौघावकाशत्वादितिचेदत्राहुः स्वटयाश्वटोः सतोस्त्वाभ्याविः।
शिष्टसेवमस्यपत्वेनाष्टकृत्वाभावात् हल्लनायाः प्रकृतेः परत्वाभावाद्योऽसंदोषशंकैवनास्ती।
ति सर्वलकारापवादइतिमासिनमारौनिषेधार्थकमाशङ्कामपवनन्तमाङि स्याङ्कः क्ङिल्लङि·
इकारउच्चारणार्थइतिमनोरमानवमंचेघमेतिसच्चलेरितिस्थानेलइत्यत्रमौनेल्लिभिन्नस्यापि
लकारस्यलुकस्यादितिशंकांगातिस्थेतिसूत्रानसिचइत्यनुवर्त्यसिचः स्यानितः स्यात्स्त्रहस्पल।

न॰
बो॰
२३
23

स्यलुगिति व्याख्यायामिति शमेणाभावाद्विभाषानुवृत्तेर्लुकोवैकल्पिकतयाछेदस्मिरूपोतरस्याना।
पायतयाचस्मिन्ननुवृत्तिं विनापिनातिप्रसंगः स्मान्नुः शबाद्यपवादः इति ख्यादिशब्दान्नन्नुगणस्य पुष्का।
नेश्यमादीनांग्रहणं इवाविति तिनवः इदित्वप्रयोजनं नेमे मस्तेन्नचश्च निरित्ताभिस्तुपथा लोपाभावः
गातिस्थाः इहयवहितोपिलुगनुवर्ततेनेस्तुः ख्याख्योनादिमाभाष्येनाह लुगितिगापाविति माजीति
स्मिपाविकरणग्रहणस्यानिर्देशात्लुग्विकरणेश्णादेशोप्रसते लुग्विकरणोलुग्विकरणयो
रलुग्विकरणस्यग्रहणमितिपरिभाषयापिवर्तितुंयतेननुपातिरिमर्थः भूस्वबोस्तिरि. भू
द्भ्याणिगर्भंविमोचयस्वैरस्ववतिस्तपमोस्तुनग्रहणमिति ज्ञोविकरणेनव्यवधानात् शुल्सिसि।
वोरम्के ग्रहंगोचः शुल्सिश्रुसिस्त्वेतिसमाहाररूद्वे शुल्सिसिचनस्मादितिविग्रहं मत्वाशुस्लेः सिच।
श्रुपरस्येतियाचष्टेलक्षितं नवसमासोतस्य श्रुनिमनाश्रयणोद्वेद्योव्दषहोतादितिग्रा।
मस्यटच। परिहारेपिसमद्याग्राहयशृतिनिर्देशादस्मावतनमिमेतदविस्मिमिस्माश्रिम
सि· हृस्वपरत्वसमर्थनेपि ग्रसेर्भेरितिमभावस्यस्थानिवत्वेनास्तितया। नवा।
ररूस्यहलईडागमस्यदुर्वारत्वात तथाणाति। स्याद्युपामभ्यः ॥ २३

सिचोऽलुक्स्यपि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वान्नयापादमादृष्यादमूदिमादेश्यत्रतिषसंगात्वुत
देतन्नधनयन्व्याचष्टे सिच्चास्तुचेति सोऽयंभन्नमितितेनाऽत्रऽकृत्कृजस्तेनभवतऽइतिभावः
विद्यमानादिति सिचोस्तेऽप्यविद्यमानविशेषलोनलुमान्सिचः कृतमभूभावादस्तेऽप्युनेतिभा
वः भाष्यकारास्त्वाहुः अस्तिसिचोऽपृक्तइतिहि सकारकोयंनिर्दिश्यइति अत्रमाधवः अस्सइति।
सामुदायस्यथानुवयाऽऽकस्तियोधानुनिर्दिश्यऽइतिस्तिप्युनयोनस्यादिति अत्रवदंति हि स।
कारकनिर्देशोस्तिश्चवस्यादिति यदुक्तं तदभसोऽकिमाद्रेश्यंहि भाष्याशयः सिचइत्यस्यानन्तन
रं सकारः अस्ति ध्यानेवनुस्तिपः अपृक्तत एव सिचोऽपृक्तइतिहि सकारकोयंनिर्दिश्यइत्युक्तं भाष्ये
अन्यथाऽस्त्रस्तीतिनिर्दिशेत्हि सकारकश्चेत्ब्रूयात एवं च संतादस्तेः सोनास्ति च इति यार्थीनि
वीप एव हि तीपत्सकारो लुप्यते संयोगांतस्य पदांतस्येति व्याख्यानात् अपरेशिवद्भावेन।
पदांतत्वात् द्वितीयसंकारस्य न च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादतोरोरित्ते उत्वमिति वा।
च्यं संयोगांतलोपोरोरुत्वे इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगांतेयस्मादमितिव्याख्याने
त्वेनहसंयोगांतलोपः किंतु सकारस्यैव स्यादेवं हि कृतेऽपि तोरोरित्यनेन एक एव उकारो भवि।

अतिविधेयविशेषणत्वेनैकत्वस्य पक्षेऽप्येकवद्विवक्षितत्वात् न च ह्रस्वादिभेदेन अकारद्वयस्यापि
तं तद्वृत्तिः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन रमाङ्कुशेत्यत्र सन्निहितत्वप्रसिद्धेरिति वाच्यं एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्ग।
वो त्वादाङ्गलोपस्यादेवादेशप्रवृत्त्या सिद्धोऽत्र एकश्रुतित्वप्रसिद्धेः तस्मादकारीत्यत्र एक एवाकार इति स्वी
२४ कर्तव्यमत एव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वात् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र एकग्रहणं भाष्यादौ प्र।
24 त्याख्यातं तस्मीति परे पररूपत्वतः पत्वं न भवति अतः पररूपत्वमत्र नित्यं पूर्वो न भवतीति रूपद्वयस्या
नेकत्वमकारः स्यात् एवं रीति तन्त्रातिप्रसङ्गनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् नैवमपि
परत्वात्प्रतिषेधेति गत्यमसिवराकः स्यादिति वाच्यं कृतस्यासिद्धत्वात् याहरत्वपरत्वाभावात् नचा।
श्रयतसिद्धत्वमिति वाच्यं तत् स्यान्संशेन तथात्वेपि निमित्तभूतहकारांशेन तदसम्भवात् यद्यपि सत
गातेरेकत्वात् तदुभयोरपि एकवद्भवतीति व्याख्यायां तावर्थेऽकशस्तथापि रूपविधौ पदस्यात
नुवर्तनादेकपदान्तर्गतत्वेन सम्भवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः अष्टकसूत्र इति अ
ष्टकसार्वधातुकस्येति प्राचोक्तं तदयुक्तं पिपीसादावतिव्याप्तेः सार्वधातुकग्रहणस्यावर्ते।
त्वाभावाच्चातः सि ग्रहणमनुवर्तते अस्मिन्सीति च सिच अकारान्तपरस्यैवेत्युक्त तत्र मतस्य २४

त्वहतो न सिचः परत्वमाकारान्तुगमस्मात्पूर्वं स्थितेकलितमाह। सिज्लुकीति गातिस्थेति सिस्त्वेतो
सर्थः सिलम्बस्वतिश्चविसृत्वेतो वादेनादपिद्गुः सिध्देनियमार्थमित्याह। आदेनादेवेति हेतु।
हेतुमत्स्ववादिति अत्र केचित् आदिशब्देनाशंसावचने लङ्प्रत्ययतेश्रति व्याख्योयत्राशंसावचने
लिङ् योगविभागितेन वापि क्रियातिपन्नो भविष्यति लृङ्। गुरुश्चेदायास्यत् आशंसे युक्तमध्येष्ये।
मागुदाहरति। अत्र मेनु भविष्यतिमर्यादेनादिना भविष्यतीत्युपक्रमयोपयोतिदुःविहितः नवि।
मित्तएवक्रियातिपत्तौ लृङ् भवतिनाम त्वेतादृः लिङ्निमित्तमिति हेतुहेतुमतोर्लिङ्च्छाद्यर्थेषु
लिङ् लोटाविन्यादिलकारार्थमक्रियायांस्फुटीभविष्यति अनिष्पन्नाविति स्वहृष्टिश्चेदभवि
ष्यत्तदास्वभिक्षमभविष्यदितित्वेवउदाहरिष्यति। मागेवेति नयरतोनापिशब्दवर्हितार्थः
अतएव वः क्रुदिसिपरेपिशब्दवर्हितान्नतिसृजितं आनिलोट् निलोडिमेव वक्तुं खश्चानिर्हृग्र।
हणोत्र आगमशास्त्रस्यानिमत्तोलायचितं तेनमागरंतनेकामस्य अत्रस्तोत्रमित्यादि सिध्य।
तिलोट्श्चहणोस्वपर्श्यतिपत्तर्थेनचमकृष्टावयायेषांतानिसर्वयानिमोक्ष्मानीसत्राप्यचेननिसं
पात्रेस्यादितिवाच्ये उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाधास्यामयन्ते: मातिपदिकोत्तेनैवकस्मिकं।

ने॰
बो॰
२५
25

णत्वेनुहन्यत एव ऊपाद्यः प्रोणेति ऊयः पयस्यणत्वेनेति केचिदिति भावोऽस्ते तथोक्तं एवेहि सिध्यन्ते।
णत्वे स्यात्तच्चाकरविरुद्धमिति भावः श्रृंतयेति श्रातन्त्रोपसर्गात्स्यात् हापयन्तेत्यदिरिति उपसर्गो या :
किः प्रकृष्ट्स्यात् विधौ उपसर्गात्तमुपसंख्यायते तेनानुप्रकृताज्ञप्रयोगात् उपेद्वितं मिहाशिपावे
नमत्ता प्रयंद्वेति निपातानेन वागतार्थत्वाय शेषविभाषा नेगदनदेतिमहत्त्वोकापत्तवाशोषरम्या
हू गदनदादेरम्यस्मिन्निति उपदेशे किं प्रतिचकार प्रतिचकारोदमत्रापिनिषेधो यथा स्यात् प्र
घातेतिकिं प्रतिपिनष्टि उपदेशग्रहणोस्मन्निषेधस्यति चवाविडः ख्याने प्रनिचकृशास्नत्रापिप्रति
षेधः शेषग्रहणोस्यप्रयोजनं णत्वसमासे संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षिता।
यां णत्वाभावः संहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्यासेका
न कार्येत्याह ग्रहोपसर्गाणामित्यादिना एकपदस्यनेनेव सिद्धे समासग्रहणं गोवलीव।
र्दन्यायेनेतिबोध्यं वा स्यादिति सा संहिताविवक्षायामानान्तश्चनिमित्तमर्थः उपलक्षणमिति प
तच्चसन्नायषष्ठीनिर्देशो कृत वनोऽमीमसेनस्यापि सेमतमित्यवक्तुदेवदेवगदकीडायामेवेतिव।
कारोस्तायक सेध्यनेर्गतानाविति सूत्रेगतानाविस्मदपिसिंपरामामित्यायषष्ठीनिर्देशस्योपलक्षणत्व २५

पनघस्तेनामथेतिदिक् उक्तघातस्माघर्थादिति एवंचतुपसर्गं विनाप्युक्तस्यार्थप्रतीतेरुक्तवती
त्वादौ अप्रयुज्यमानोऽप्युपसर्गः द्योतक एव न तु वाचक इति भावः उपसर्गेण धात्वर्थ इति अत एवामरे
णाप्युक्तं स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनं वि
प्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नव इति दितस्या
त्मनेपदानां टेरे ननु ज्ञानयोपि न स्यानिकृ आत्मनेपदज्ञात एव मानो पन्नमानः इत्यत्र टेरेत्वेन भ
वितव्यमिति चेदत्राहुः प्रकृतौ स्निवादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः एवं तर्हि तस्तङ्डो
टेरेत्वे वक्तव्यमुचितमिति व्यासः से एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरिसिरेच्स्फुटी
भविष्यति अतो गुणा इति शप्यत्वे कृते आद्गुणेन बाधिता वृद्धेरपि मा भूत् अनेन पररूपमित्यर्थः इ
जादेश्च धातोरेकाच इति तेन धातुग्रहणेन काससुप्रत्ययादिष्वनेनाम् लिटीतिचानुवर्तनादित्याह इजा
दिर्यो धातुरिन्नादि गुरुमान् किं ईहेषु रुच्छेत्वानर्छ आरुः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चनेह आमश्रामनुप्रयुज्यमिति मंचेयसेति सूत्राल्लेरित्यनुवर्तमाने लु
गिति काशिकादौ व्याख्यानेन दत्रापेदिते व्याहृतालाभान् तिङो पवादत्वात्तावत्स्यामेवा
यं लुक् तेनश्रामंतस्य अतिङ् तवादेवदनादिपरास्य रवेपितिङः तिङ इति न नियातः श्रामं तास्य

न॰ बो॰ २९ 26

स्यनिघातश्च न चस्यतिङः तत्वेपदत्वाभावादामन्तात्स्यस्यनिघातो न सिध्यतीतिशंक्यं लिटः कृञ्त्वात्
प्रत्ययलक्षणेन कृदंततया प्रातिपदिकत्वे सोः हल्ङ्यादिना लोपे आमंतस्याव्ययत्वात् सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्ष
णेन सुबंततया पदत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि कथं तर्हि तिङंतात्तयोः प्रथमसमासयोः तत्पश्चात् प्र
भृत्यादौ योनङ्गृध्येवकारेण प्रमादएवायं न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्तस्मात्
योगोऽव्यवहितप्रयोगोऽयं नतु ध्यतीतिवाच्यं विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिक।
विरोधात् अनुप्रयोगीति यदिह कृञ्शब्देन एकवचनस्य वदयातु गृह्यते तत्तदा धातोः तरस्यासम्भा
वादासमस्य वदितिसूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादितिभावः न चात्र कृ
ञ्चेति चकारेण वानुप्रयोगोऽस्त्यपीति न्यायत इति वाच्यं धातोराम स्यात् अनुप्रयुज्यते च लिट्
परः कृञादीनामर्थसमर्थकतया तेषां प्रतीपत्वात् अभेदान्वय इति सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो
लोकसिद्ध इतिभावः एवं चैधाञ्चक्रे इत्यादौ भवेनादौ एककर्तृकत्वाभावेन तत्र पचतेर्दातु ध्यामि
त्रक्रियेति तुल्यो बोधः ननु करोतिः सकर्मको भवति स्वकर्मक इति कथमिह तुल्यत्वे चेद् ध्याङः
प्रदाहि करोति च स्वादनार्थकः स्वातंत्र्येणाप्रयुज्यते यथं चक्रे इत्यंचकारेतित दानियमे न सकर्म
कत्वे यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते तदा इत्यंचकारेत्यादौ न दोषः समानाधिकर

ताः करोतिस्तस्य सकर्मकाकर्मकत्वाभ्यां सम्भवित भावे भण्यते एवं भ्वस्येत्याम्प्रकृतिसामाना।
धिकरणेनकृञिस्सकर्मकत्वेबोध्यमतएवानुप्रयुज्यमानानाम्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणिलिट् त
थाचमाघः तस्यानपत्रैर्विभरांबभूवे श्रीहर्षश्च तपनस्त्वरवीवपिमेदसोभरेविभावरीभिर्विभरां
बभूविरे इति अत्रेदमवधेयं जुहवांचकार। जुहवांबभूवेत्यादौ केवलेहोमोगम्यते इतरत्रत्वहो।
मस्याक्रियेतिबोधः फलेनत्वकश्चिद्विशेषः यदमानपदंवेयदमानयेमत्रयथा एवंनाम्प्रकृ।
त्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्यफलमिति अवगन्तव्येति संयच्छिस्सम।
कृत्यर्थस्यचाभेदान्वयोनसंभवतिउभयोरपिविशेषरूपत्वादितिभावः आमप्रत्ययवत् आमप्र
त्ययांतस्यात्मनेपदाभावादाह अत इति आम्प्रकृत्यानुप्रयुज्यमानादिति तत्रैषां
नाकृतिः अनुप्रयोगस्यापरकर्मणीयविति भावः अनुदात्तङितःइत्यतोनुवर्ततेनाह आत्मनेपदं।
स्यादिति एवमप्यामस्य विधानेपिप्राप्तस्यनिवारणमनेनैवसूत्रेणनसंभवतीत्यतआह वा
काभेदेनेति अत्रचप्रमाणमाम्प्रत्ययवदितिवचनमेव अप्रत्याहर्ववदित्यत्रहस्मैवानुप्रयोगा।
स्यकृञः आमः इर्वणानुत्पत्तिनिमित्तलाभादिष्टसिद्धेः किंतेनआम्प्रत्ययवदित्यनेनलिटस्तथा

ने॰ योः पशिति णकारककाराम काविशिष्टतकारस्यादेशत्वात् अमेयो असंयोगादिति किं समंखे अत्र
बो॰ त्वलोपेन द्विर्वचने चियचां सामानाधिकरण्येन लाभाय द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीकि
२३ यते यद्वाऽज्भक्तं इति वचने यस्मिन्न चिते द्विर्वचनमथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीति अर्शआद्यच् त
27 देतदाह द्वित्वनिमित्ते चीति इहाचः परस्मिन्नित्यतोऽचः इति स्थानिवत्स्यादिति रूपा) देशइमस्मा
दादेश इति वपदं तेनात्तो नेति चानुवर्तितेनेतदाह अच आदेशो न स्यादिति यद्यपीहस्मादावजा।
देशः स्थानिवत्स्यादिति रूपासंगीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानं।
मेवलघुमतात्वनाधिद्विपं कस्य ह्रादस्य पीनेवरमिति स्यायात् न पदान्तेति निषेधानंतरयाचो व्ये
वेसत्संमुस्महीत इति श्रेयान यं पक्षः इत्यानुरोधेन द्विर्वचनेऽस्मात्संप्रकालावधारणपरतयावि
याचष्टे द्वित्वे कर्तव्ये इति कृते तु द्वित्वे यथाप्राप्तमादेशः स्यादेवेति भावः द्वित्वनिमित्ते किं दुद्यू
षतीत्यत्र द्वित्वात्पूर्वत्वाद्धि कृते यदि यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात्तदा द्विरूपत्वीस्यान्नद्वरूपं स्यात्तस्मात्
दिति द्वित्वनिमित्त इत्युक्तं नद्यद्दूद्वित्वनिमित्ते अचीति किं जेघ्रीयते देध्मीयते नेघ्राध्मा इह ई
घ्राध्मोरितीकारः अपद्रुपिद्विकेतीत्यत्र यङादेशा अनिषिध्येत समासत्रादितिमावः अमेत्वाङ्कः य

२२

वीति अंश्येत्थीप्च्छीप्रश्नास्य इति द्वित्वे याजवपिकस्यैकाचः कार्यित्वयायहो द्वित्वनिमित्तत्वाभावा
दिति अचः किं अस्य च्युयत् इह स्वापेः स्युडिति यत्वं संप्रसारणं तस्मिन्निषिध्ये अभ्यासे उवर्णो न स्या ये।
त नच द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणेन स्वापेरवयवत्वाविशेषादभ्यासे तत्र तदुत्तरखंडे चउकार
श्रवणं भवेदेवेति वाच्यं परस्य संप्रसारणे कृते फलवत्त्वेन संप्रसारणम् इति श्रवियस्य यणः सं
प्रसारणनिषेधात् तस्मादेतत् चक्रितरि न अस्य च स्यादेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यणस्मादेव श्रवस्यै।
द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्थानत्याभावात् न च द्विर्वचनेऽचीत्यस्यैव यच्छ्रेव चक्रिरेत्यादौ सावकाश।
त्वात् तथा चैकाच्त्वाभावात् लिटि धातोरिति इह द्वित्वं न स्यादिति चेन्मैवं इह द्वित्वनिमित्तश
ब्देन सामान्यात् समुदायघटकतया वा यत् द्वित्वप्रयोजकं तत्सामान्यरोधेन तत्सर्वसंग्रहणात्
एतच्च उपस्येकइति सत्रे कैयटे स्पष्टं तथा च ऊर्णोतेः सनि सन्नीवंतेति इट्पदे विभाषोर्णोरिति।
ङि तविरह ऊर्णुनविषं तीति सिध्यं हं नेन स्यद्वित्वविधानेऽपि द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे।
प्राप्तं यो गुणो वादे शयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् अतएवाङूर्लम्दानुभाविता माञ्ज्ञोऽह निमित्तत
मिति एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सनस्त इडागमोऽत्र सप्रकारा अद्वित्वनिमित्तमिति स्थितं न

न॰ नेवं रुधातोः सनिस्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इडि कृते इट्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य हि विवचनेचेति।
वो॰ निषेधः जाते हि तीयस्येति हि त्वम्प्रसंगात् इति विघतीनसिध्येत् इट्शब्दस्य हि तेन यद्यपि सिध्य
२८ ति तथापि गुणनिषेधे इट्शब्द एव तु लभ्य इति चेदत्राह गुणोरपरे कृते इट्शब्दस्ये वहिरंगत्वे हि
28 त्वनिमित्तेऽस्य विगुणस्य निषेधः इट्शब्दस्तु नेह निमित्तं कार्यित्वात् नहि कार्यनिमित्तत्वया
श्रीयते स्कुटित्वात् न शयितरि तत्र इट्निज्ञापकात् गुणस्याप्यौङ्डिते न किङ्डिति चेति गुणप्रति
षेधात् शयितरीति रूपस्यासिध्यापत्तेः न च क्ङितिडितियोर्गुणप्रतिषेधे नेति व्याख्यायामुक्तार्थे
शयितरीति नज्ञापकमिति वाच्यं तथा व्याख्यायां हि भिन्ननिमित्तत्वे गुणनिषेधो न स्यात् ऋमित्यादि दो
षस्य क्ङिति चेति सूत्रपदोपपादित्वात् नचैवं कार्यियोनिमित्तत्वाश्रयणे सत्त्रेतस्य कार्यि।
त्वान्निपरतः मानयोर्गुणवादेशयोरनिषेधाद्गुणविधतीतस्यापि न स्यादिति वाच्यं मत्वर्थी
येन इनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् रुणेति इति इट्शब्द एव तित्वरूपकार्यमनुभव
तीति नतु सन् अपि रिषिणमित्र तत्र इट्शब्दः कार्यभागिति विषम्यादिति उभयानुवीति मध्येपाठा
त् देहलीदीपन्यायेन शब्दान्तराभ्यासंबध्यते इत्यर्थः तत्रानन्तरान्वयस्य तत्कं तेगेत्व भित्तादावि॥ २८

निषेधः फलेतिन्वयेरणासेमप्तदान्ननात् पिपठ्तिविविपिम्सतीमादाविणनिषेधस्त्वश्वी।
न्वयस्य फलेहिनेकृते। नैकाचत्वात् नत्तुपकाचश्त्वके घुपदेशेनान्वयः स्त्रीकृतेस्तेरेवमास्तु
उपदेशे। नुदान्नादिसनेनैवश्छसिध्येरितिनिषेधं कृते एकाचः किमिति पिपठ्तीमादाविवयङ्।
लकापिदणनिषेधः स्यादेवमाशेकामाह स्मरंतिहीतिस्त्रियेमादिस्त्रिपः यथा स्वनिहिंतिपा
निवातिग्रतीमादि तेनसमसजेघनीदिस्मादेनेर्गदेतिणत्वेनशायायथा भेरति नेनवर्भतेः स
निवर्भति। नोत्सवसनीवेन। नीद्विकल्पोनकिं नुनिसमेवेरपकाचश्तिनिषेधामहान्नेः स्वनु
वेयेननिर्दिश्योहित्या स्वरूपेणोल्लेनकेत्नच स्वरूपेणयथाशीङ्ः सार्वधातुकेग्रीमुत्तिः श्वी
ङोगुङ्वीति शेशीतरेधितः तसिकुमसयचेमेकमेणेदाहरणोश्लेसनके नयथास्वनुदात्तङ्।
नेनेनसर्वं शीङादिभ्यः स्वनुदात्तङ् तस्मान्नेपरं नयासार्वधीतिशेशयीतिगणेनयथा वेभि
द्रीतिरूयादिभ्यश्ति समनपकाचग्रहणंमकृतस्वेनेनवेभिदितावेद्धिदितेमादाविणिनषेधो
नयनत्वेति नचत्विपः शयाग्रशेकथ्यमिदं त्ताएकमितिशक्यं एकेरशानमतिहारामर्वेत्तान
स्यापपदमतिङ्। स्यादेहश्वात अत्रएवतत्त्वगतिकाकोपपदानांकुस्सिः सहसमासववनेमा

म॰ बो॰ २९ 29

कृत्वतुमर्थेरिति सिध्यमित्युक्तं अनभ्यासार्थैः स्यातिहं तिभिःस्मादिभिस्तिवादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च अ

परस्पराश्रितिसूत्रे स्वानतस्य ग्रहणेनएकदेशानुमत्यांवेदवत्प्रथमः कृतेरस्मादि शर्वीचार्येश्मोका।

ज्ञापित इति नत्वैवावोचेमनोरमायां तु एकदेशानुमतिद्वाराशर्वीचार्येण पठितपरिभाषाया ज्ञाप

नस्य गतिकारकोपपदानामित्यादेरिहस्थत्वादित्युक्तं तदयुक्तमिति न स्याः गतिकारकोपपदानामि

त्यादेरपि शर्वीचार्यीणोपरिभाषानेचत · एवं तत्रैव वहत्वमिति युज्यते वक्तुमिति नरुत इति मन्व।

र्थन्तत्वग्रहणे प्रयोजनाभावः वसन्तादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् न चेदं ङीमनुदात्तपाठः

परिभ्रष्टः आधुनिकानां वसन्तिशाङ्गिमारिपाठस्यानार्षत्वादप्रमाणमिति शङ्क्ये पाणिनिनाप।

ठितानामेवानुदात्तपाठात् नाम आधुनिकैर्व्याख्यातृभिः परिपठ्य संगृहीतत्वात् अनभ्यापकोऽयमस्येति।

बहुव्रीहित्वाभावार्थमेकग्रहणे कृतेऽपि अनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् सति शाङ्गरवाद्येवानुदात्ताः

न त्वस्वैयादय इति निर्धारणं न स्यात् एकग्रहणेति नन्वेकाचग्रहणाय इत्यस्याकृतार्थमि।

त्यत्वा एकग्रहणं सामर्थ्यादित्युक्तौ परस्पराश्रयात् स्यादिति चेदत्राहुः एकाच्ग्रहणेऽपि एका

च्ग्रहणायत्नः त्वकृत्यार्थत्वमिति नार्थः किन्त्वस्य गम्यैवैकाचग्रहणे नत्वेकग्रहणे विनैव लाभे।

नऽस्त्येदोषइतिवधयिति पत्तुतयाहृनये। निर्देकारिकास्यप्रदेतपर्युदासडप्रोक्ष्यात्रभृति
नासप्रवमाचा। ग्रहृतः ग्रऊहृदेन्नकस्तुहरागशीउनद्यथिदीहृ, प्रिभिहूड हृहम्पोचविने।
काचस्वस्वरोतायातवोनिरइति सचादेनपर्युदासरहोपेद्दितः स्त्रेणनञुगणनात् नयाहि स
र्वेसर्वेपदादेशाइतिन्यायेनञ्जकारस्यादेः करितादेशास्तस्यपयास्याप्यपदेशोगृहीत्वाकरनहि
नैस्याद्यैनिषेधः प्रवर्तते तथैववयादेशोपिप्रवर्तमानः केनवाधितो प्रदेतपर्युदाससाम॥
र्थ्यादितिचेन्न सत्रकारेणापर्युदस्तत्वादितिभावः इणः पीधंङ्गाकोरिन्यधिकात्ल्डिङ्। अदि
हृमित्यत्रव्याख्यातिःस्यातलिहुङहृ नहोटनघनयनेछलिटीधयुङीधनजीधमित्यत्रानिया
मिस्त्रस्यादितिवोध्ये ग्रंगात्किं वैविधीधेयपथ्यं वतधीधमितस्य ग्रहणान्नकुधीहृमिस्याद
वेभवेत्रत्रत्रनयाप्यर्थेवङ्के ग्रहणपरिभाषाकृचित्रप्रवर्ततइतिज्ञापनार्थमिदमुक्तं तिनग्रा
मितस्मिन्ग्रहणानीतिसिद्धं पर्योवमवेत्यादि ग्रामप्रसयवदितिसत्रेकृज्ग्रहणादनम
योगेनेरेतः त्रेतिशेषात्कृतेरितिपरस्मैपदमेवभावकर्मणोस्तुस्यादेव पर्योवमवेईतोवमृ
वेइति ग्रस्तेस्तुभावकर्मणोस्तङिःकृतेपरिसिरदिचहृपेविधानिपर्यतेनयाहि उभयत्रापिह

६०
ग्रु.
पु.

ने॰ पतीतिह्रादेशे कृते यथा मोहरेला माहरति कश्चित् तासि साहचर्यादिषेवहत्वे नैतद्धोतस्येतस्मा
बो॰ द्धचर्यादेव साविधात्वकथत्वपतिहते तथा च कति यतिहारेतडिः यतिहरस्येव भवति न तूक्तह
३० षपि तेन यथा मामैरे लामासेश्चस्येव रूपमित्यपरे कृञ्चितीति यद्यपि कुत्वस्य हो लाघवमस्ति
30 तथापि यात्नदृ यस्यैव लाभार्थमस्याहारा अयणोल्के शाश्तिभावः पररूपापवादश्च अथवा
दश्यस्ययेग्रेयोनामथा त्वमक्रियास्यः स्वयंसेन सह विरुध्यते तत्र हि अरवाचरति अतिमस्य य
ग्रहणमपनीयकास्येनेकाचरस्तके नीमश्री अतः उः ह्रिल मतो गुणो अत आदेरिति दीर्घः गु
लश्रीरुष्ट्रिरिस कृतात् हलादिः शेषात्मागेवपरत्वादत आदेरिति दीर्घे कृते तु पररूपशंका
पत्रना स्तीतिचिस्तो पंग्रे यश्रतिनत्याः आडजादीनां पत्तघाजादीनामटास्तिधमिति वार्ति
ककृतामस्याख्योतं नन्वत्रादिसति वृध्दिरेचीत्यनेन नपेयते स्यादिसिध्दा वपिपेरे दिमादिनसि।
ध्येत् किंचात्र तो गुणो इति पररूपमनुत्यापेथते त्या घपि न सिध्येत यदी त्वाटश्वेति सूत्रम।
टश्वेति क्रियेत तर्हि अस्यायाहसदित्यत्र वृध्दिस्यात् रुदश्च पंचभ्यः अटुगारपि गालवयोरिसङा।
गमस्यसत्वादतो रोरखुनादिनिरोकृते सति अच्यरत्वाछ्रेतिचेत्र उपसर्गाहति यानाविस्तो याता ३०

विस्पष्टकृष्यादौ यातावितिव्याख्यानात् नचावेयो मीमांसाहावोकारस्योतवम्हावेनाट्हना
न्वयज्ञाजादिष्यान्तसन्ताघोक्तदोषस्तदवस्थएवेतिवाच्यं आदिमन्त्रवमिश्राह्लादरूपाइटोचिषये
वृद्धिरितिव्याख्यानात् एतेनाटश्चेमहक्रावटगताविन्ससाल्लुदिस्य्रटनमित्सत्रातिप्रसंगस्सा
दित्येतदपिनिरस्तं नचैवमप्याततत्रासीदित्यादिनसिध्यति अयंश्वेतस्पापेददित्यादौसा
वकाशतयापरत्वादिह अतोगुणोऽस्त्वसैवमप्रवृत्तेरितिवाच्यं चकारेऽत्रतुनवृद्धिविधानार्थ
त्वमभ्युपगमादेतरेगत्वाद्वाधस्याच्छ्वेतस्यैवमप्रवृत्तेः स्यादेतत् आडजादीनामितिसूत्राभावेआ
त्तामासनइतिकथमयसिद्धातिस्मसोरिपल्लोपोन स्यादेश्वेति नत्रवृत्यप्रवृत्तेः मैवं श्वेतरेग
त्वात्पागेवाडागमेकृतेवृद्धौचकृतायांपश्चात्स्मसोरल्लोपस्याप्रसक्तेः नचवाणिदागबली
यइतिवृद्धेः प्रागल्लोपप्रवस्यादितिशंक्यं व्याश्रयत्वात्वर्णादागमितिपरिभाषायाअनित्य
त्वाद्वा नत्रहिस्मसोरल्लोपइतितपरकरणमेवलिंगंयदिवृद्धेः प्रागेवाल्लोपस्यान्तर्हिकिंते।
नतपरकरणेनेति यद्यपिवैदिकप्रक्रियायांमानह्व आवइत्यादौचदृश्यपिहएयतइत्यडाग
मस्यवसमाणत्वान्नदर्शमाटस्तेकतिसंतयाप्याटवनिवत्रस्रत्स्येनच्याश्चवकेनवात।

त॰
बो॰
३१
31

चकर्षोचितत्वाच्चैयमितिस्थितस्यगतिमाहुः सलोपइति लिङः सलोपोनंत्यस्येत्यनेन पयेया
तामिति सीयुटः सलोपश्चाङ्गुणः पथिषीक्षमिति इणः परत्वेपिइणोनादेशात्सत्वाभावादिणःषी
ढमितिटत्वंनभवति आत्मने सोंतङ्स्यतोसइति अदभ्यस्तादित्यस्मादादितिचानुवर्तितेतदाह
भ्यस्तास्तादिति आत्मनेपदेष्वकिंअदंतिस्यचेति अनतः किंपर्यते वेत्ते इट्भिन्नएवेणिति वि
भाषेटइतियविशिष्यग्रहणाज्झल्वीवदिभाषायेनकेचिद्विदिङ्गुत्वएवेणाहन्टयेनइतिभावः ऊ
हृद्देतेरिति ऊहृद्देतेर्विनायोत्यादिर्भिविनाहृद्रुहृतन्भ्यांचविनाअन्येपकाचोजंतास्तेनिहृत्ताःअ
नुदात्तास्तत्पर्थः तथाचदात्ताथात्ताचेतास्तेतेत्यादिषुइणनभवतिउदंत्ताः भूलेषमत्नयःहृ
देताः कृहृत्रृषभत्नयः युमिसृणोदेरुहृक्षंह्रुकुः गतिरेवपक्षणोधोरिस्थभयोर्ग्रहणेनिरुक्तं।
यपरिभाषयालुग्विकरणालुग्विकरणयोरितिपरिभाषयाचनचसाहचर्याल्लुग्विकरणस्ये
वग्रहणमितिशंक्यं तस्यानित्यत्वात् इणुतेजनेनधीङ्स्वमे स्वमसवर्णाश्चस्तुतो उत्त्वशद्वे
हरेश्चाश्चिगतिवृध्योः धीङ् विहायसागतोत्थि सेवायां वृङ् संभक्तौ वृञ्वरणे नत्वेतस्मि
न्नानामेकाचमनुदात्तत्वेक्त्लेतिःक्रणुतः ऊर्णुतवानित्यादिनसिध्यत्येवं ऊर्णोतादिवस्था

गोवाच इति वस्यमाणवार्तिकेन शिष्टेः अत एव ऊर्णौ न्दृयते इत्य अथातो रेकाच इति इयङ्
ऊर्णोनावेमत्रानेकाचत्वेन प्रवृत्तस्यान्मोभावस्य सिध्यति उक्तं च भाष्ये नाम्य ऊर्णोत्रिवम्स्तावो
युङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनं आमस्य प्रतिषेधार्थमेका चश्रुडुपग्रहादिति विभाषा ऊर्णोत्रिया
मिति हेतावितिपंचमी हेतुरिह फलं पतं च वैयटस्पष्टं उपग्रहप्रतिषेधः इदमनिषेधार्थमि।
न्यर्थः एवं च नुवम्स्तावैनेकाचत्वात स्तुकः किमीतिनिषेधः प्रवृत्तेः ऊर्णोतेरमादिहिष्यति
एकाचउपदेशाइतीलनिषेधस्तु न प्रवर्तते नुवम्स्तावैनेकाचत्वे प्युनुदात्तत्वाभावात ऊर्णुया
तोनुयाता स्वदात्तत्वात तथाचोर्णविता ऊर्णोविदिम्सायपि सिध्येवसतिः शलूभ सम्प्र।
मिति माचोग्रेयसेपात्रमुपेसहलं तेउकादिक्रमेणोह शाक्लिनिकोतापकः चौतेभप्रव।
प्रवृत्ति वश्चविकसित षट्तुपत्ति ब्याकेप्रत्ययकीकरणोश्चावषिपवित्सनेनग्टयेतेरिवित्मने
नरित्विरविरकेवेरिचवियोजनसंपर्चनयोरिति योजादिक अग्रसते वचित्सनेनन वचपरि
भाषणोबुवोवचिरपिववियोजादिकोपिगृह्यते कोतेभप्रकेकः जंतेभप्तजतिनिरुभंजेध
नभस्यमस्पयन पुजरुजरंनविनिरुसंजसंजस्सजः पंचदशभुनित्मनेनभुजफलनाभ्यवाहा

न॰
बो॰
३३

रयोः भ्रजोकौटिल्ये इति च गृह्यते भुजिमनेन भुजिरुयोगे युज्समाधावितिच गृह्यते केचित्तु या।
चम्लतिस्त्रा के भाष्ये च युजिरयोगे इत्यस्यैकदेशोञ्चारणमित्याहुस्तन्मते युज समाधौ सेट्।
स्तजित्यनेन सृज विसर्गे दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते पांते भ्रस्ज इत्यादि खिद · इत्यत्र पद्यमिदृवि
यविवदृमार्दसंश्लिषस्कंदइन्द्रः पंचदशारिवदिमवेरिवदेदेमैरिवयतिः खिदतिः खनतिश्चेग
ह्यते विपश्चीति विदसत्तायां विवदितिविद विचारणे पांते भ्रस्ज पचल पचुष्यवं पुष पयरुपूरन
पृथप्रश्‌पुष्प्रसावृसित्याप काद्दशारु पितिरुपिरुत्यावणाञ्जनोरुधकामेइति दिवादिश्च गृह्यते
नांते भ्रमम्यहन्तोश्चे मनज्ञानेदिवादिः पांते भ्रंशरिलरुक्तपृनपृति पनष्य हृष्यलिप्लुष्वप्स
भ्रस्वपरृष्टप्सयादशा तिपदस्यनेनवलिपप्रेरणोत्रप्यतिः तिपति श्च गृह्यते रुपस्पर्शेतपिमनेन
नत्रपसंताये तपपेश्वर्येदिवादिः तपदाहेइत्यपिणिजभावपदेगृह्यतेतिप्रदरणे तप्यति हृष्य।
त्वाविदध्यवष्यनुदात्तस्य चर्तुपथस्येत्समर्थ्योः त्रपार: भांते भ्रयम्भरम्भलभ्मस्त्रुयः मांते भ्रगमनम्य
मरम तानारः शांते भ्रुकुसुदेशादिशाहशाम्बशारिशाहसिशा · शस्यरोदशारिशारुशाहिंहेसा
यांतिलिशिसनेनतिशाश्चलीभावेदिवादिः लिंशागतौतदादिश्च गृह्यते पांते भ्रुकृपतिभ्रतवरि। ३३

षड्रुभ्रुष्वपिष्ठ्विष्ठ्शिष्ठ्ष्ठ्युष्ठ्शिक्लेष्वापकादश कृषिति भौवादिकतौनादिकौ गृह्येते विषिस्तने
नविष्ट्वामास्तोजिष्ठुविष्ठुमिषिति दंडकस्योपि गृह्यते शिषिस्तवे न शिष्टु विशेषणे कर्षत्वे षिति दंडके
ष्य गृह्यते विषिति विष्ट्वामामाविति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न तु दंडकस्यः शिषिस्तवे नापि शि
ष्टि विशेषणे इति रौधादिक एव न तु दंडकस्य इति बोपदेवादयः सोतेश्च घस् वसमीशैघस्तसृवदने
लहृस्मनोधिहि लिसेनेणादेशास्यतस्यान्ना तु दान्तत्वे नापि सिध्यं होतेश्च उद्दृ दिहृ उद्दृनद्दृ मिहृ रुहृ
लिहृ वहो हेश्च उहिस्तवे न तु हिरिति भौवादिको न गृह्यते किं तु दहृ भस्मीकरणे इति भ्वादादिक एवेति।
पोद्धः इहूमनोरमायां संग्रहश्लोकश्च उक्तः कचछुजादयनपाभमशाः षसेहाः क्रमात् कचकाण।
णटाः तेडोगघजाहवेन्ताः स्युन्नाइति नत्र इत्वीधैः पान्नापेक्ष्य तु दशावर्णादितः सेना। यान्तवः का
दिक्रमेणायेवर्णाः स्तनस्ते ख्याकावोध्याइमसर्थः अन्नपवकोन्तपकः चान्ताः षट्खान्तपकः ऊन्ताः पचद
शोत्यादिव्याख्यान्ते करमेकस्य चइतिषा ... णाः इति पंचदशानां संज्ञेस्या घभ्युपगमात् पोतेश्च इ
यो: एषनानिर्देशस्य फलमाह तदाहाविति तप्रहृपीमतनभेदेन तदाहो स्थितो तु दाहो दोन्तरूपिः
सर्वे मते स्थितः हपिस्लेकीयमवेनेति विवेकः अन्नयवत्रसजितर छत्रेषल सोद्यावपिहितीपांता।

नं॰ क्रो॰ ३५
35

वित्यस्मेद्वयदेफउक्तेषोप्रथमः प्रथमोन्तः द्वितीयान्तस्त्वेकेइतिचतुर्दादौतुगादौत्वन्नपरस्मै रुपद्द
पसेदीपतइस्मेकइतिच अस्मनिदृत्नयेइतिनिवर्तनीयात्स्तुत्रिषिदास्तेद्वमोचनयोः बुद्स्येर्येवि।
पगस्मोषि॰ स्याहेमोगस्तेच तुपिवेवायनेइतिमौवादिकः मनुश्रववोथनेनात्मादिकः पृषवुष्ठे।
भौवादिकात्रैपादिकस्त्रस्त्रिषदाहेभौवादिकःवसस्याच्छादनेआदादिकः पतेश्चनुदात्तत्वाद्धिंसा
सेटः पुत्रवे॰र्थनेत्रैयादिकोयमनुदात्तइत्यनिद्दृश्यपनानिर्देशेनसंग्रायास्तुजिषिदागात्रप्रक्षरणे
पदगतोषिपसेनाप्यैतुयथ्रवगमनेमनुज्ञानेपृषपुष्टोस्निषश्चालिंगनेवसनिवासे॰ पतेश्चनि
टः पुमिश्रणामिश्रणयोः श्रुयेसेहृश्रमीनस्येतिणिजिशप्यैश्चापिजीभयचलनयोः शाकम।
षणोइत्येनैषांकमणादादिकत्नौतादिकदैवादिकानाथ्याहृत्नयेसानुबंधानिनिर्दिष्टाइत्यर्थः वि
दतितिति वि॰ लामेडुष्टतिश्रतिदेनेतिपोषः भाष्यानुक्ताइतिभाष्यकृतानुक्ताः नतुशेषास्ते
नाइतिनास्तीहनद्विरोपःननश्चायाघ्रभ्रमादिषेष्यानुबोधान् शुक्रुष्टेशेकेननज्विशिष्टेनान।
न्इत्यादिसौत्रप्रयोगादन्नेप्रतिपन्नमित्यादिसर्वलोकिकव्यवहारोघउपलक्षणतत्त्वैवभाष्येनय
मितिभावः अकर्मकइति अत्रकेचितश्नमिभवेच्छायानर्थस्तत्याचसर्थार्थकस्सकर्मकत्वाह।

यपेते आह्वास्त्रमेवावमरावतीयेति उदाहरिष्यते च स्पर्धायामाङ इत्यत्र स्वयमेव कूदभ्रांल
रमाकृयते स्पर्धत इत्यर्थ इति श्रीहर्षोपि शेषकृतेत्रासमस्थगेतो वैत्रेतास्पर्हितमहतीति अ
तोस्यसकर्मकत्वेष्याघमिमाङ्: शार्दवी अतङ्गुणे सेवितानोयं बहुव्रीहिः तेवपारोनशेष:
किं तु खेयामेव इहस्पर्धी रत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति द्वितीयस्यैकाच: सेवेपिरेफस्यैव नेत्याह
तिनिषेधादिति वोयं गापृअवकारोनाम्नोपि शास्त्रदितामिति निषेधार्थ: अजगायत् आ
स्यदस्यापतावस्यानं वाप्नति छापकत्वस्यापनेसेदर्भोवार्थेय: नाथ्यताप्ठुपत्तापोरोग: अत्रुत
तेत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह आशिष्येवेति अनपकहलमध्ये पकशाह्यागांसह
यव चन:पकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थस्तद्यावद्धे असंयुक्तेति इष्टानुरोधेन लिडिसावम्यादेशा
विशेषणमेहैस्य निमित्तेवक्रियत इत्याह लिडिति मित्तेति किंतिलिटीतिचयथपिगमहनेतिस
त्रेकिडितीतिवर्ततेलघापिप्रयोजनाभावात डितीत्यतत्रानुवर्तत इतिभाव: किति किं ननदलिटि
किंयापध्यात् चकणानुरिति नचैवमपिवभणानुरित्यत्रअभ्यासेचर्चेत्यस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यास
लोपोस्त्वपवेतिवाच्यं फलभजयहणे नयवविधिमतिनत्वत्रस्यासिद्धत्वमेत्वं मनोपोवाच्यमेषा

तं
वो
३५

35/1

ष्टेहैवहष्यसेयादकपवग्र्ययनेइतिस्याछोनम वश्यकर्त्तयमेवेत्तिदिक् मदित्लाति भोदः संतो।
षः मदोगर्भः स्वमस्थालसं नशसदद शमुहिंसायोदेत्मोनतः सुत्रेवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः तथा
वशसददवाहीनोयोः कारस्यत्वयसंभवेपिअकारस्यगुणोरूपन्नात्भेदनिवेयन्नाषष्ठीनसंभव।
तीत्याशंकातेनिर्वीहार्थ्यमाचष्टे गुणोशब्देनभावितस्येतिभावितत्वेचसाहात्स्वरेयणसायारणे
नयाचसाधारणः इस्मादेगुणशब्देनक्रियमाणोयोऽइतदवयवोऽकारः स्वलविधेस्मादेतुगुण
शब्देनक्रियमाणोयस्योकारस्तनस्यानिकस्याचादेशस्यावयवोकारइत्यर्थोत्रास्यत्रानुपपत्तिः
ददेदइति शेशसद्ःशाशसदःववमतः ववमुरिस्यादावपिनिषेधोवोध्यः इदवेदं स्वयमिति
प्रयोकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः सकर्मकइति खदस्वहत्याहत्यामनुभवेत्यर्थः यान्तादेः यान्तय
इणोकिंषट्षट्स्मादेः किंलक्षणंतिरुपधायोचस्मिपियानोरित्वनेथानोरित्यनुवर्ततेवी पथायाइ
त्यतः वोरिकइतिहलिचेत्यतोहलीतिचतदावायानोरित्यादियानोः किंदुदुःतक्रुरुःकुवैकुवैः।
त्यत्रेकोदीर्घोमाभूत् नचात्ररेफस्पर्शातिपदिकापथायात्वेपिपदादथात्वाभावादेवदीर्घोनभवेदि।
तियानोरित्यनुवर्त्तनेनमिहानावश्यकमितिवाच्यम् पदस्येत्यनुवृत्तोनुकर्दितेमर्दितेरस्यायस्मिप्

प्रसंगात् वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति लोकारादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वस्य निषेधा
भ्युपगमेपि कार्यकालपक्षेऽसिद्धं बहिरंगमिति परिभाषया अन्तरंगे बहिरंगस्याप्यसिद्धत्वा।
स्य कुर्वी कुर्वीरन्नुपधायाश्चेति दीर्घो न भवेदिति यावद्ग्रहणानुवर्तनेन स्यनाम्ने नावश्यकत्वा।
पदस्येत्यनुवृत्त्या कुर्दतेरसादेर्न दीर्घः सिध्यत्येवेत्याहुः रेफवकारयोः किं शुध्य विकसने शुष्य।
ति हल्परयोः किं चिरिणोति जिरिणोति इकः किं अक्षंनेनंदति ननु हलि चेत्यत्र रेफवकार।
योर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायोः कुर्दते गूर्दते स्यादिति सिध्यत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमि
ति चेत् अत्राहुः हलि चेत्यत्र यावद्ग्रहणमनुवर्तनीयमेव अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्या।।
दावति प्रसंगः स्यात् तथा चोपधायां चेति सूत्राभावेऽप्युपधाभूतयोर्वोः परतो दीर्घो न स्यात्किं
त्वरेफवान्तयोरेव यान्तो हलि चेति सूत्रेण स्यादित्यत सूत्रमावश्यकमेवेति स्कुदने इति स्कुवतीन।
र्यः ननु वेर्द इति वनवेदस्तदेविदंस्यादयपवयानवः पर्यन्तोषोपदेशान्म हित्वा सतविधेयो गौरवात्
मैवं तथाहि सति पर्यन्तायाडि अप्सिषिवत् अस्तूद्दिस्याद्वोलिटि ठ्ठहूदेसिसेधेपन्याद्वेवच्यादेश।
मस्यमयोरित्यादिपाटवत्के पदेशात्रपि सर्वस्य यवपठिताः सचपाठः इदानीं परिभ्रष्टः लाचादि७

सार्थिकावस्थेहस्यमानत्वाडतोलङ्कणसुखेन तान् अवस्थापयति सेणित्वादि देशश्चस्वदेशाद्वो।
ना॰ तो ग्रैतो भ्रश्च वहितपरीयस्मस्मः देशाजेतः देशाजेतत्र्या सौमस्य देशाजेतसः सञ्चादिर्येषां धातूनां
वा॰ ते देशौतसाद योग्यजेतसादय एककाचः षोपदेशा षोढ्याः तथाच सायादौ मोग्रतेपठ्यमानः स
३५ कार इ पदेशो लक्ष्यितव्यस्त्रत्वमे यमितिभावः देशेमादि किं तुरूके दयकाचः किंसो सूच्यते मास।
च्यते सचिस्मृत्वी तु गारावदैतो ऽकनल सुगास्या तिथ्याणिं वारयितुमाह सेणिति सेकृतातो।
हसलगतौ स्यतौ स्रस्तसंभ्राकादने सृज विसर्गे लक्षग्राकादने स्येशहृसंघातयोः यप्यो
मेरुर्वेणाकेषांचिद् सेश्वहादाह षक्केति कक्कगतौ त्रिपिदागात्रप्रक्षरणे खदभ्रावोदने।
पृजपरिष्वंगे त्रिष्वपथ्राये स्मिङ् ईषद्धसने एतेषोपदेशा इतमलवकः खोद भ्रावोदनश्चन्यादाव
तिथ्यातिमाशंकाह देवःकेवलदैत्यइति तथाचश्रिसिवदादिमासौवह्योनेतिभावः ल्हादीस
खेच चादयके शाब्दे ईकारः श्रीदितो निष्ठायामिती णातिविषयार्थः मलेत्त्रः मल्लत्रता न इह।
ल्हादेर्निष्ठायामिस्युपधाह्रस्वः श्राघायामिति अविद्यमानगुणात्संबंधजावनेश्चायाश्र
नत्विति हलमध्यस्यताभावादेः नहनइटिसंयोगान्तस्यलोपः स्वतोलोपह्रुतिरात्ससेत्व। ३५

नः ससेति चानुवर्तते नेतदाह् लोपः स्यादिति इदः केंश्चाहार्षीत् इदिः किंश्चातिखाम्ना श्चा
तिष्ठः सिज्लोप इति अत्र वदन्ति सलोप इति वक्तव्ये सिच्छ्च्य हगोरजलोपस्तीत्यादि सूत्रद्वयं।
सि॰ ज्ञिवणाकमिति व्याख्यार्थं नेनेह न सोमसुतस्त्वोनाद्विरूपां मद्विश॰ धिवेति सूत्रे तवाम
नमते सिचो लोपः भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति वदव्रज अवादीत् अव्राजीत् अत्तोह।
लान्तेनयहलन्तस्य च मतिपत्त्यर्थं हलो चरस्तु केवलं अनेनागस्माहलस्याते वृद्धिरिति कदाचित्
शेकोऽत्र व इतितरङ्कव्यरिभाषापाश्चनुपस्थानार्थं अनयाश्चभेत्सीदित्यत्र स्यात् अपाक्षीदि।
स्यादौ नेटि माधुक्ते नेति हलंत माद्रेव सिध्यत्वद्व अस्रोविंशिखवित्थानात्रनिषेधः किन्तु हलन्तल
क्षणायापवद्वृद्धेर्निषेधस्तस्याश्चनिङारैर्सिविचरितार्थत्वात् अत्रमे वार्थमनसिनिथाय
क्वचित्तु स्वलकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्येव पठ्यते इरइत्संज्ञे इकारस्योच्चारणे • त्वनासिकर
तिरेफस्यतहलन्त्यमिति असेक मित्संज्ञायामिदितइति नुमस्यादिति भावः पत्तस्यैवयच्छे
चरितद् अक्रायोंवाचीत्य वस्करीमविष्यति अश्नोतेति रार्द्वीः व्यःयकाररहितोऽप्ययमिति
नयाचमपुमानेमअम्मुंतेघृतमिवस्वरतमिति मेघ अर्थे व्याद्रावपि विधगमा अयस्तु

त॰
बो॰
३९
36

दिदिति केचित् ननु सिध्यतिवुध्योः ष्यन्तानिर्देशात्सिषितं वुध्दितमिति कृनिष्ठेस्यविरुध्ये उदितेव
गुदितो वेति क्त्वायां इड्विकल्पात् निष्ठायामिट् न स्यात् यस्य वेति निषेधात् सिषेधयति आदेशप्रत्य
ययोरिति षत्वं उपसर्गात् सुनोति सुवतीत्यादिस्तिपा निर्देशो यङ्लुकि निवृत्त्यर्थस्तेन अभिसो
षवीति अभिसोषोतीत्यादौ षत्वं नेति प्राचः स्यादिषु वाभ्यासस्य षत्वं न तु सुनोत्यादिष्विति निय
मार्थं इह षत्वं प्राप्तमिति इत्यर्थः प्रतिषेधः इति मनोरमादौ स्थितं सेनयेति णिजन्तो नामधातुः सेनया
अभियाति अभिषेणयति सेधतिः शपा निर्देशान्मौवादिकस्य ग्रहणं न तु सिध्यतेः परिसिध्यति गङ्गादा
रवम्मेव वनान्यानि कुसुमितानि उपसर्गस्थादिति निमित्तादिति इणस्य चान्तः करवर्गे सत्तेन इह संरब्ध
ते अस्मै समवात् ननु निष्णातीति निषेधति निःषिंचतीत्यादेव षत्वं यानेइणः परत्वाभावात्सत्वं।
त्वेनस्यादिति शोकं मत्वविधौ तु अभिसर्जनीयमाश्रित्यवायेऽपि नत्वविकारात् इणन्तादुपसर्गादिति व्या
ख्यानेन तस्यादेवा ज्ञायान्तिः उरः षत्वणत्वयोरित्युपसर्गात् प्रतिषेधात् दुःसुनोति दुःसेधतीत्या
दौ न प्रवृत्ते नभविनव्यमिति दिक् सर्वस्मादेशोकल्पितमाह सस्य षः स्यादिति स्यादिषु भ्रातृसि
नादिस्थलकृमस्तानस्यापेक्षितत्वान्नैव क्रमेणोक्तस्त्रवाणिग्याचष्टे सदिरप्रतेः अप्रतेः किं प्रति।

सोऽर्हति यस्मर्थमयमेत्याह सदेरिति स्तन्भेः सौत्रस्येति स्तन्भुस्तुन्भु इति सूत्रेनिर्दिष्टस्येप
नार्थस्यनवकृसिमतिवचपरस्मेतिभावः पंवज् स्तन्भुरमद्विधायकः सौत्रेपिसौत्रस्यग्रहणा
मिति वोध्यं एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते सौत्रे हि धातुनेकारोपधइति प्रतिप
दोक्तः इदित्वान्नुमि कृभिर्लाक्षणिकस्तेन विस्तंभते इत्यादौ षत्वं ननु दस्यासन्भोरिति सूत्रे
नुमकारोपधग्रहणान्न उभयोरपि ग्रहणात् तुनंभते इति द्वयोरपि रूपं तत्त्व मकारस्योभयत्रा।
पि लाक्षणिकत्वात् उक्तरसार्थमिति उक्तरसूत्रे स्तंभेर्वानुवृत्त्यर्थमिति भावः ननु सदिस्तन्भोरिति
सूचितेपि एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्कथं विद्न्नवृत्तिर्भविष्यति अत आह किंचेति नानु
वर्तते इति तथा च स्तन्भेरित्यनुवृत्ते योगविभागश्चावश्यक इति भावः अवाच्च चकारश्चि।
त्प्रयोजनत्र्यमाह आलम्बनमाश्रयणं यथायष्टिमवष्टभ्यास्ते तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः
आविदूर्यं सामीप्यं तच्च प्रयोगोपाधिः अवष्टब्धा गौः निरुध्या सन्नीसमीपे आस्ते इत्यर्थः एतयोः
किं अवस्तब्धो वृष लः शीतेन न किंचिदिह अविदूरं सामान्यार्थे प्रयोगः आविदूर्यमनतिदूरं दूरं
षहरमित्यर्थः तथा च अविदूरशब्दात् नञ् इवीतस्कुषादितिनिषेधे मासे अत एव निपातनात्।

ष्ठावणान्तं पदमवष्वणति ष्ववणान्नविषकृताख्यो दिष्ठुष्यासेनेनिषवन्तं भोजने किं विष्वान।
गो॰ तिवीणा परिनिविभ्यः सेवसञ्जाकारसुद्धारणार्थः नच पदस्तुकनिरूपनये घाषानिर्देशएवास्त्विति
वा॰ शङ्कावकारान्तानामहभाविनो पदस्तुकनीलीतिवस्माणातात् षष्ठसेवायाम् परिषेवते षि
३२ मवेयनेक्रान्तः सितशब्दः षञ्जेतः प्रचायजनेतोवायशब्दः विषितः विषयः प्रतयविषयग्रहणं
37 किं विसिनोति षिबुतेनसेतानेपरिषीव्यति षहमर्षणे परिषहते सुडागमः परिष्करोति।
स्तुस्वञ्जोरुपसर्गात्सुनोतीत्येवसिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः सिवादीनां वा व्यवायेपीति वि
कल्पार्थं पुनर्वचनं माविततात् उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वं अड्व्यवायएवेति भ्रमनि
वारणार्थमपिशब्दस्योपादानं तेषामिति पंचदशानामित्यर्थः अभ्यस्तोपि स्मादीन्मदाहृतया
नि स्थादिष्वः ररन्हेतात्से प्राये षत्वविध्यर्थे द्वितीये तनियमार्थमित्याशयेनाह सदायेपिवत्व
मेषामेव वेति स्थादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः तत्फलं तु वस्वेशोत्रतिस्तमषति स्व
प्रोक्तनियमादभ्यासस्य कारस्य न षत्वं द्वितीयस्य तु स्यादित्यपोरिति नियमा न भवति प्रतिसिषा
सतीत्यत्र तु ष्वष्णोः भावादभ्यासात्परस्य षत्वं षवस्य तदुक्तनियमात्रेति वाच्यं स्यादेतत्र नि ३२

षेत्यादावभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धमभ्यासान्तरस्य त्वादेशप्रत्यययोरित्यनेने
ति किमादिवाक्यमप्रवृत्ताङ्गः फलत्रयार्थमाद्यवाक्यं तथाहि अवोपदेशार्थमेतच्चाभिधा
नमिच्छति अभिषिषेणयिषति अवर्णान्ताभ्यासार्थं च अर्थात् अनेनैवाद्भिदोऽयिनष्टोवतिष्ठा
ति प्रसवार्थं च अभिषिषिक्षतीति पिचदत्वणत्वेनानि एपोरेवेति नियमार्थं च भूतमिति वर्तिन
प्रतिषेधत्वस्य उपसर्गात्प्राग्यात्तत्र भवतीति सहैवेर्गतो प्रियानिर्देशात् गत्यर्थादस्मादिडुत्वः
नतिषेधः तेन उपसर्गात्प्राग्यत्वसंभवत्यवविषिषिथीति नवसेयेति शाय्यानिर्देशायडु
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वेन भवेदिति वाक्यं देवादिकनिहत्वार्थं नपायायातिदेश
स्य चरितार्थत्वात् अभ्यासेपनेरिति प्रियानिर्देशात्स्सेवयथ्यापिनेरिमिदिक् विभूषा
स्वमागल्प मंगलक्रियास्वार्थार्थ्यान् स्वरतिसूति सूशाच्छोपनायेयाः त्वादिः ननुस्वरति सू
सूत्रे दिनोवेतिसूयते किमनेनसूतिसूयत्योः प्रथग्ग्रहणेनैव तथाहि सूतिसूयत्योर्बु
धकपरिभाषया सूग्रहणेऽनितो दादिकस्यैव ग्रहणं स्यात् त्वादिक देवादिकयोनरयोः नवै
वेद् सूङिति पञ्चानामिति वाच्यं लाविकरणा लाविकरणयोरिति परिभाषया अलाविकरण

न॰वो स्यत्यनेरेवग्रहणमसंयोगात् अस्याश्चपरिभाषाया: स्मृति: स्यन्त्यो: श्व्यग्रहणमेवज्ञापकमित्या
२५ हु: धूञ्कम्पने स्वादि: क्र्यादिश्च स्वानुबंधनिर्देशो धूविधूनने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं इद्मतिवेनेवेति
38 वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थं कषलषो: अयइति किं यत: अयंसी
दिति अलिसिचिदिति ईडागम: वदव्रजेति वृद्धि: ननश्चवैकलोकालि संयोगान्तस्यान्यमो
लोपइति नामस्यान्यत: सस्यलोप: स्यादिति वाच्यम् पदस्येत्यधिकारान्नत्वामतेकल: क
लिसस्येति निर्दिष्टानोत्र याणामेकपदसंबंधिनि लोपोयेनेन तोमन मनस्यान मित्यत्र नम
वति कलि: किं अनेष्टो कलि किं अमेन्सीत् अमेथीदिति नेटि इति वृद्धिप्रतिषेध: गुण:
हृस्वकार इति नेननाडेरापीति निषेधे अचवादत् अनउपधाया: अत: किंत्वमोदउपधाया:
किं गण इति इह अतो लोपवाधित्वाद्वृद्धि: स्यात् अतो हलादे: इह सिचि वृद्धिरिति सूत्रमा
त्रुवर्तते नेटीति सूत्रादि टीत्यनुवर्ततेति विभाषेयनेत्ये विभाषाग्रहणं चतदाहरडादावित्यादि अ
त: किं अदावीत् हल: किं माभवानतीत् अटीतलघो: किं अगर्दीत् अरक्षीत् इडादौ किं २५
अपाक्षीत् परस्मैपदे किं अयतिष्ट अयतिषाता अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवार

णाद्येनेनाव्यवधानमितिन्यायेनयस्यैकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते नदाबरत्नीदित्यत्रा
पिप्रसक्तिः भावाल्लघोरितिनिषेधकर्मकर्तृमित्याह्नः नपरकरणंस्पष्टार्थम् पर्वणीयादिति
हेनोष्मादित्वेनघासदनेनेवाभ्यासलोपनिषेधानेवदनः वेदिघेन्यादिनसिद्धदितिभावः
नेर्गदनद गदादीनांचनत्वणाधाया निर्देशः स्यान्यादीनांमेकादशानांमित्रयानिर्देशाष्ठय
द्रु. लुमित्रस्तूत्यर्थः नेनप्रतिनागवीति प्रतिस्मासेति प्रतिजञ्च मीनीन्यादेणत्वेन द्युशाह्वन
ह्रुसंतकादाधादयः षङ्ग्रहणेन दुष्यान्प्रणीददानिदाणप्रतियच्छतिदाप्रणीयते देङ्प्रणिद
यते पेट्प्रणिपयति ड्डपान्प्रणीदयति माशाङ्ग्रहणेनमेङ् माङोरेवग्रहणं प्रकृतिमाड्
निप्रणिमाभाष्यादोन पाव्याख्यानात् णोनः पानेनोरिति पान्यादेशः सन्नपतानुवर्तनदृ
त्वादतिक्षेव नेहग्रहणं न्पानेपादेशान्येदासमलविनाह णोपदेशास्त्विति नर्दशाह्वनटव्य
ञ्चदेन ह्रुरादिपस्तनट न्तन्पाविति वटादिः सनेहग्रहणे नादीनिदीर्घनिर्देशान् नादसेस
मासेस्तत्ते: संगहत्यनोऽनुवर्तनात्समासपदस्यादित्येवग्रहणंष्ठाने प्रतिनदन्तीति नेर्गदेति
णत्वधात्ननकारस्यानउपसर्गादसमासः इति णत्वनभवत्यडागिभिनेवव्यवधानात् नस्मात्

न·बो· नक्ष्वेहमस्ह्वनदीर्घश्चाकारः परास्मैपदनइत्याह दीर्घोभूतादिति एवंदंदम्मकस्यसर्वस्यात्
३५ नह्याश्चिवेन यातत्वे नसंगच्छतइत्यतआह दंदम्मकक्रियायामिति हंदम्मककर्तृकाया
39 मित्यर्थः आत्मनेनेति यदित्वात्मुम् नस्यात्मुट्ह्वह्वलइति मुट्वदनेकदेशइति नक्रिया
यामित्यर्थः आदिर्ञिटुडवः उपदेशेऽजनुनासिकइत्यतोऽनुवर्तनादाह उपदेशइति
उपदेशोकिंमिकोइति जिष्वपिजीनः क्तः समः द्विमाचत् नंदस्तुदितः क्तिः कृत्रिमेत्ति
दिपरिदेवने यत्रदातेस्तु पठितस्य हपाठः परस्मैपदार्थः क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेपि
परस्मैपदार्थस्वरितेत्वपठितः ञिइण्डो अपंशोचकर्मणि युजादौमाङ्गलिकप
पठितस्तवर्गीयान्तस्तदनुरोदनुरोधनगवर्गीयान्तः पठितायदानीलोकप्रसिद्धकादिपा
ठक्रमेणाह अथेत्यादिवक्ष्केइति पाठपरमपिगुणं वाधित्वानित्यत्वादसंयोगादितिकि
ते सज्ज्ञाविष्यादितस्ज्ञातो रुदाहरणानि षट्दंता अत्रस्पोइत् नमावेष्टणीति टिलोपः
षोडपश्च्यपवे षट्दंकान्यावेष्ट्वाषट्इति षंडीयतीत्यत्रनषंडपाह्यात् किंचिरवबोध्ये प ३५
नत्ववार्तिकेभाष्येप्रत्याख्यानं नयाहियात्वादेरिति सूत्रेउपदेशइति वर्तनेचनस्त्ञात्रका

मयेदेशोऽस्तिष्टुष्कष्कतीत्यकारादीलोपेऽचोऽत्विति यलोपः अनिकृत्वेनोति शेषेऽविभा
षत्यत्राकत्वोदाविति यद्वदास्नात्रेणोत्वेतिभावः असवर्णेऽचीति असवर्णे किं दुवतुः अवि
किउवाय उवोवेति द्विर्वचनेऽचीति निषेधात् पूर्वं द्विर्वे पश्चादुकारस्य लघूपदगुणे कृ
तेऽभ्यासस्योवङ् एवं इयेषेत्यत्रेयङ् असवर्णग्रहणसामर्थ्यादिपङादौ कर्तव्ये गुणो
ऽत्र न स्यादिति वाच्यं सन्निपातपरिभाषयेति आमिसन्निलिट्परत्वं धातोर्नास्तीत्यादि
तिभावः अन्येन यत्नादेरिति सूत्रे गुरुमतीति नित्ययोगे मतुप् ननु नस्थ नित्ययोग्गुरुमा
न् पपक्ष्तुक्षाविनादि सूत्रेणैव स्यादिति नात्र आमः असत्कि विन्याद्भुः ऊवतुः इति किन्त्वा
गुणाभावेऽभ्यासस्यासवर्णे इत्युवङ् न भवति ननु ययेष उवोवेत्यत्रापि ग्रेन रेगाम्बान्म
वर्णदीर्घोकृतेऽचास्वाभावादियङ् चड्डेन स्यादिति इष्टेरूपादिसिद्धेः नत्रासवर्णग्रहणे
नेति चेत् अत्राहुः वर्णदीर्घग्रहणीयद्वित्वपरिभाषज्ञापकतार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतेने
नभवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं वा धित्वा द्विर्भवति नचैवं सिवीरे णादिकेन प्रत्ययेस्या
न इत्यत्रब्रोः सूडिस्सविकृतेलघूपदगुणं वाधित्वा यणाणस्यादिति वाच्यं समानाश्रा

न·वो·
ध·
40

येपदवर्णादागमस्यबलीयस्त्वादिहन्तिभिन्नभेदेनत्वात्प्रयोगत्वमिति अभ्यासग्रहणेनेति पूर्वस्या
नवक्ष्येनान्यार्थः पर्जन्यवल्लक्षणेति उभयोर्मानुपयोगाति विधावेणप्रवर्णमाने घास्त्वहस्त्वस्या
मेपिह्रस्वप्रवर्तयन्नीत्यर्थः नघाचैकास्मिन् लक्ष्ये लक्षणं सकृद्देव प्रवर्तते इति तनस्यपु
नः प्रवृत्तिरिति भावः आगमबलीय इति नवह्रस्वसवर्णदीर्घयोरि भिन्नभेदात्समानाश्र
यत्वाभावेकथमागस्यबलीयस्त्वमिति चेन्मतं इष्टानुरोधेन स्यादिति भावः यक्कचि
त्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् अतएवोऽड्याह इन्यस्यालिटिह्नवेऽह्ववाने इत्यादौ हेऽस्ति यति
उवङः प्राक्सवर्णदीर्घः प्रवृत्तो न तत्रासिद्धेदिति दिक् परत्वाच्चेति अथ पातमोः येहेनः ह्रस्वस्या
गत्वेन वहिरंगत्वादेन रंगसवर्णदीर्घप्रतिपत्तेत्वापन्यासस्यायुक्तत्वात् उवनीति यदि
त्वात्तुम् लिटि उवाचकार आशाधिउवात् वचावन्तरिति वादित्वादेशाभ्यासलोपाप
त्ति इवतिइवाचकार इंगतिइंगाचकार त्वगिकेपनेइति अयेउवतिदेडकेगतोपदि
तस्यतातिविशेषवृत्तिवाध्ययात्ते पठ्यति अन्नपचानेति प्रयोजनत्वाद्धर्ह्रस्वपुस्तकेषुन
पठितः सेवनेचेति संप्रूरवाहत्रहणे सचंनीइत्यादौ सेवमेइत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् ध·

५८

रवितिन्तस्येव समवायइतिवत्त्वाने लोहृरदित्वा माग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः अललोचने चवि
व्यक्तीकरणे प्रतिविवल्लायवचनं इति भ्रुवादौ अजगणंति अर्जने प्राधान्येन उपार्जने न प्रासङ्गिके
नुदिदावित्यादि नुहिलादेशविनामेषु प्रतिषिधेयमिति वचनात् उडादिविधिषु वर्णकदे
शास्यवर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः यद्वाविहल्ग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायमानेन च आ वजरि
त्यत्रापि प्रसंगः अभ्यासेनेत्यनेनावर्णोपधस्य यद्विभवतीति न चिण्णानेरेवेति नियमात्सिद्धमिह
मितिन्त्यत्रविस्तरः अजिजगत् भर्त्सनेन लं विनामे दुलादेशानवविशेषः ईदिवात् श्वीदि
नोतिष्ठ्यामितिनेटश्चङ्क्रवान् पश्येन्नभाज्यभाजेनेदिदिन कर्माणि त्रदान्वेन मा फलं भाज
श्चासेन्यादिनाचङ्परेण्यउपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् अविभ्रजत् अवभ्राजत् परस्मैपदि
त इतिनः पूजायामिति नो चेत्पूजायामिति निषेधाभावादिति भावः स्तम्भः स्तम्भः सौत्रः

श्रा

अजगरत् अजागरीत् अस्तभत् अस्तम्भीत् अश्वत् अश्वतां अश्वन् अश्वयीत् विभाषा घेट् श्व्यो

५.श्रा.

रितिवडि अशिश्वियत् अर्चपूजा अर्चयपूजायां अर्चपूजादौ स्वरितेत्त्वात् इदमात्मस्तकर्तृगा
मि फलेपरस्मैपदार्थः दीर्घाभावादिति स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः

न॰बो॰ ५८

मवसवर्णमिति कृतहूस्वस्यातिकदीर्घाभावात्कालस्यापि नुडुवत्येवेति भावः पुंख्य
मादेप्रकृतीति येनरंगत्वाच्छेवेति न किल चूपपत्वाभावाल्हूचूपपत्वाभावान्नगुणः नव
र्णाग्राग्वलीयइति वाच्य ग्रागवर्णयोर्गुमपत् मपृत्रायेवांगस्यवलीयस्त्वात् नयपुछे
ति चकारच्छकारायुच्चार्यतां किमनेनतत्रविधिनेतिपाक्यंबरूभुयात्तत्रूपभुवकारच्छका
रयोरुच्चारणेमेरवाच्छेवेत्यस्यापिवच्छायेत्यादावावपकमात्र यनेवीवीइतिच्छेदः नेत
सेवीजः सेवीतित्यादिसिध्यति ग्रार्थदानकविषयइति नेनवीभावेनरंगे यडिवेवी
यतेइत्यादिसिध्यति परसमस्यान्तहलादित्वाभावाद्यडुनस्यादिति भावः यडुलकमग्रसमा
नमवति लकारमेपदहारे ग्राईयाकविषयत्वाभावान्नईयान्तकाभिव्यक्तिरितिवीभा
वस्येप्रसक्तेः यतश्चनलभनेनसूत्रकेयटस्यहं यचत्रेयाकिं समानः पश्वाधिस्यिपूम
मजः उदमः विवाप्रसक्तेः यतश्च नलमनेति विध्यन्तरिति परेणकाघायणाइति लोलोपा
नादेपवेति यतश्च नपदान्तेसूत्रवात्साभिरूपपादितं पकाचइतीति यनेरूपान्तत्वेपिवी ५८
भावोऽनुदात्तः ऊहदंतादिभिनापकावोऽन्ते नाः सर्वेप्यनुदात्ताइत्यभ्युपगमात् हस्व

ष्टुकृतन्कारो कृञ् हिंसायां इह निरनुबंधग्रहणादेकानुबंधस्याग्रहणं कापि बंधयोर्ग्रहण
मप्यव मग्रे पिमत्तन्मरोणे तुभ्यन् यामापोश्चणयोविन्नुभयोर्ग्रहणं स्यगतौ वृञ् संभक्तौ वृञ्
वरणे इह निरनुबंधग्रहणाद्विनानुबंधयोरप्युभयोर्ग्रहणं कृत्स्नमपेक्षामनुदात्तत्वादे
काचउपदेशा इति प्रकृत्याश्रयेति षेधे प्राप्ते वृङ् वृञो स्तृदात्तत्वं कः किनीति प्रत्यया
श्रयेति षेधे मनुदात्तत्वादेकाचउपदेशा इति प्रकृत्याश्रयेति षेधे प्राप्ते नियमोयमित्याह
क्रादीनां चतुर्णामिति इह सूत्रादानां चतुर्णां ग्रहणं स्वभावत्वाज्ज नियमप्राप्त्येन निषेधो
पि प्रयोजनमिति वाच्यमित्युक्तं अनाग्रहणमिति नोक्तं थलि निषेध इति नेड्वशीति प्रक्रमा
त्र नाप्राप्ते निषेधाभावस्य नियमोनत्र विभाषावलम्भ्यस्यापि ग्रन्तेन निरस्येति न्यायादपि
तत्र हि निषेधनियम उचित एव नासिद्धविधेः सिद्धेस्तिषिधिव सिद्धेत्यागुभसंभवति
नान्यस्य इति नेनपचिवबभूववेत्यादि सिद्धं नवैवं क्रादिनियमो नैवनेड्वशि कृतीति ति
षेधस्यापि प्रवृत्तौ सेदिवान् जग्निवानित्यादि सिध्यत्येवेति वश्वकाजाद्यमामिति इहि
भाते किमर्थमिति निशावं नस्यनियमार्थेत्वेन व्याख्यासमानत्वात् ग्रन्थयावम्भवा-

न·बो·
५२

तिस्त्रापि इडागमः स्यादिति न त्रिहृक्रादिभ्यश्चेदिप्रवनस्यानर्हि लिड्वेति विपरीतनिय
मः किं न स्यात् तथा च चकर्तीस्मकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् मैवं कृतेऽग्रेऽपि न मधी
ष्टम्नेनो प्रति कृतेऽरथ इत्यादि निर्दृशाविरोधापत्तेः एवमादिष्विति प्रादिशब्देन सेधवह्निमही
नाग्रहणेन सृष्टे न दृष्टवेऽह्नन्दृष्टमहेऽह्न इत्यादिस्यादेनत् प्रक्तमप्रकृत्याश्रय निषेधस्य नियमाश्र
त्वया श्रयस्यानतत्संभवति कृग्रहणस्य च वर्थे स्यात्राप्राप्तनिषेधज्ञापकत्वात् तस्मात्प्रत्यया
श्रयो निषेधप्राप्तप्राप्तानिस्मलौकिकित्वात् नापि प्रकृत्याश्रयः कृतेऽदातत्वात् नैवमपि कृ
ड्सो नियमार्थत्वमस्तिति वाच्यं तस्य विशेष्याग्रहणात् यद्यपि विशेष्यग्रहणं कृतस्नोऽपि नास्ती
ति तथापि प्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वात् कृ इति कृतस्नप्रग्रहणं भवेत् विधिनियमयोर्विधि
रेव ज्यायानिति न्यायात् एवं च वभूविथेत्यादौ सकः कित्तीति प्राणनिषेधो दुर्वार इति चेत्
अत्राहुः वभूथा ततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे इति सूत्रेणाछन्दसि ववर्थेति पातनाद्भा
षायां कृतस्य लड्टः स्वीकर्तव्य तथा ग्रहणस्य च विषयत्वायोगात् स्मादीनां च किन्तन्नि
यमस्य सस्यत्वादिति अत्र वस्तास्वत् उत्तरसूत्राद्भुपदेश इत्यपकृष्यते तत्र मध्जेनस्यविशे ५२

षणामित्याह उपदेशाग्रजेन इति यानवित्याहेयालभ्यते न ह्ययाथातो स्य लंभवति ति
न्यग्रहणामतिष्टो विशेषणं कुतित्यमति इत्यपेतायांसति यानाना सावैवेतिविताय ते
मास्विचाह्रियइति संनिह्निते चानुवर्तेते नह्युग्र इमिस्मात्ते भ्यनुवर्तनेनेतदाह नासोति
न्यानिष्टमतः परस्येत्यादिनासाविवतास्वदिति समस्यतानुवति यथानासोन भवति
एवंस्यस्यपीत्यर्थः सव इति किं विभेदित्थ स्तोयिथ उपदेश इति किं जहर्ष इह पचतानि
न्यनाच्चयुगे इयरेवेचहृते अग्रेजेनवाभावादेजस्याप्रहृतानाविट्प्रसज्येतेत्युपदेश इष्णुके
षलीनिकि यथिवयथिमतिन्यमतिष्टः किंमस्वविथसस्वर्णताये नासोतित्यमति
न्याट्स्वयेनेस्मृतीतिविकल्पते न इह नासीति नेतिचानुवृत्ते वेष्टमिडेनास्वदित्येतस्मा
मीवोपयुत्स्यते इति केचित् अन्येनयस्यतासोविद्यमानत्वेन स्मादेव परस्यथलइणिनिषे
धइत्यनलाभार्थेनेन उवाचीत जचामिचेत्यत्र न निषेध इत्याहुः उपदेशेत्वतः यपक्स
इयष्ट उपदेशो किं करविकर्षस्यसकोरवत इति किं भेदताविभेदस्यमयाकरणो किं राज्ञा
रायिषतासो किं निवृत्तनिजग्रहिष्य सतिग्रह गुहोश्चेति सतिनित्य मसिट् क्रातः च

न॰वी॰
४२
43

क्रमिथ उदित्वेन क्रमादेर्ग्रहणात् यस्य विभाषेति निषेधो नेह इति न्याय्यः लिटः किं श्रुकाश्रंजिनाश्रा
नेनिथ किं चतिन्यग्रहणानुवर्तनात् क्रमिथेत्यपि सिध्यति नहि क्रमिस्तासौ नित्यानि
ट् अल् क्रमौ वनात्मनेपदनिमित्ते इति परस्मैपदे सेट्त्वात् ऋतो भारद्वाजस्य परकरणा
त् क्रान्त्यन्त्यनिडुदीधीनेडुनायेतिविषयः प्रवर्तते ह्रस्वान्तेषु दन् दानादिष्ववकाशाच्च
दित्यस्य सिद्धे वृङ्वृङोः यद्यपि सेटौ तथापि वृङः स्येलवतात्म्यात्मनेपदित्वाहृजलक्षे
दस्मिथवव र्थति निपातनादवरिष्यति भाषायामिटाभवितव्यं न स्मा नियमोऽयमिन्या
ह ऋदन्तादेवेति नह्यर्थेद्दर्शी अन्यस्य स्यादेवेति एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमतेन
स्यादिति विकल्पः फलितः ययिथ ययाथ पपाथ पेचिथ पपक्थ इयजिथ इय
ष्ठ अकारवानिति ह्रस्वाकारवानित्यर्थः ईहिथेति एतासिति स्म ऋदन्तेन स्थलिति
न्यानिट् भवतीत्यर्थः ननु स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् नैवं
क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यं तन्यहलन्तस्य वमादिष्विण्निषेधार्थ ४२
तथा सफलत्वात् अन्यथा क्रादिनियमात् अत्र इडागमो दुर्वारः इत्याशंक्याह नचेति

योगक्षेमेति कृष्यादियोगप्रापिणस्संतत्वनिवर्तक इतिभावः अतएवाशंकायामाह अन्ते

नरसेवेति नचैवमुपदेशोनृतः इत्यस्येव वधः स्यादिति वाच्यं अननुष्ठानतु अदंतनवाद

योनेन यथयत्वनस्याति शालीनवृत्तिर्हि अदंमादेवेति निषेधमशाक्यत्वात् ननुतर्हि अ

वसादृश्यादितस्येववाधोऽस्तु न ननु कथं योगक्षेमप्रापिनस्पृत्वंभं अत्राहुः उपदेशोऽयमवस्था

स्यादिस्वंसूत्रेकृतेपिनास्तस्य शालीनादिपदानामेवोपदेशपदस्यापितुल्यत्वेति संभवेऽयव

म इति सूत्रेऽननास्तस्य शालीनादेश्च कारणानुभयोः समानयोगक्षेम इति तात्पर्येणसमादि

ष्टानुरोधात्तयोगक्षेमसमभारत्वाज्ञानतियमेन वाध्यनेयदिन उपदेशोऽयन्नवत अवस्थास्व-

दितिसूत्रोक्तेननरमेवबहूतोभारस्त्वान्मस्येत्यभ्यदनीयस्त्वायारनेनरमस्यारम्भादिमास्तस्य

ल्यतिटोनिमंत्रतासीन्नानुवर्तियोग्यं वास्तिनिन्याभिरक्ष्यतिशास्तिप्रेषः समभारत्वाज्ञमते

अकारानस्येवेति व्याख्यायनेनतरसेवक्षेमसिद्धिः यद्वा कृष्यादिसूत्रेऽस्त प्रभृतीनामुद्यमेव

इहयमस्यापिवाधकमस्तु भरस्यानुनिषेधकोडारेभस्यारम्भर्यान् अनाश्रनविधानविशे

षमित्यामात्रमनारम्भाधीनेन प्रतिषेधेनयथावाध्यतेऽन्यमदर्शयाति सम आरंभः अतएवे

४४

कार्यमिति वचनं कृतमित्यत्राह णौ यिप्रिभावहा नासियमस्थापितस्य वमादिषु कादिनियमप्रा
प्तस्य चेट्टाविधानार्थमिति मूले ग्रहणमिति विधीव विधीमेति कादिनियमा
न्नित्यमिट् सिच्युदृदिः इकोगुणवृद्धी इति परिभाषाप्रस्थापनादाह इगंतेति परस्मैपदे
ष्विति किं ग्रथविहग्रयोश्च सिचि किं पतिविभक्तिगुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् स्तनमेधक
नेति केचित्पठंति यत्नकं यते दीर्घो वाल्मनेपदेगता ऊर्णं स्तुजो द्विरोऽभ्यस्त स्तुर्णोर्नुः
आदितश्चेति निष्ठायामर्थे उकारः स्तुणौ स्तुणोर्याम् आकारस्य आदितश्चेति निष्ठायामि
डो निषेधार्थो विभाषा भावादिकर्मणोरिति विकल्पार्थश्च स्तुणौ स्तुर्निमित्तेनेत्यादि उपधा
यां च ति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं इह दीर्घोपदेशः नेन ह्रस्वोऽप्यपि भवतीति केचित्
त्तोत्तथा अंजेन स्वस्य पाठो युक्तः इति वा समगत्यारि ति नदीदो ग्रहणं त्वात् दीर्घस्य ग्रहणेन
ग्रहणमिति परिभाषाप्रस्थापनादाह अंजेमेति पादोऽप्यन्यये इति अपिद्धयिति ङीतीत्य
नोर्थान्यनुवर्त्य ग्रं गतिमप्रत्ययेलेन विशेषणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिरिति परिभा
षाप्रस्थापनादिति भावः । न विनिह यकार ग्रहणं प्रकृत्य ग्रहणं उच्चैः कृत्यन्तकं बाधित्वाय ४४

रत्वादीर्घः स्या॰ गिविधिस्त्वग्निचित् सोमसदित्यादौ चरितार्थः त्यपः कित्त्वमपि ग्रनुदात्ता
र्थेनयावचरितार्थमित्याहुः सार्वधातुकयकारेण चिनुयात् सुनुयात् कृषीतेति ग्रंथेकादेक
व्यपात्तत्र चिनश्चेतिभावः लक्षिलक्षित्याः नलप्रकाशनेश्चेति कथादौ भर्त्सनेनेत्याचेति चा
द्धनेनेन निपातनेन भाषार्थो यपुजादौ गंजगंजि गंजानमदिरागर्हे गंजमदनेच मदनेम
दः चिनकारः चन्द्रगवादित्वाभ्यासलोपेन चचगन्तः चन्द्रगन्त शाधेनादिति शाकुम्भाचा-
माम्बिंनाश्चर्थः हापयोयमिति यथाचष्टत्वमास्वस्यासिद्धत्वान्नेत्याशनि द्वित्वमिचयेनद
कारेविसर्गयदि शाहस्य द्विवचने चग्रहिदिषिते ग्राहिटादित्यादि सिध्यति शापयन्वेन ग्र-
टिटेषणे ग्राटिदृदिनिस्यादितिभावः नाममयश्चेति ग्रसिसत्वपते ग्रतिहिषणे ग्रातिहदित्या
दिवाण्य हलादिशेषण टकारनिवृत्तौ नत्रिमिनस्यापि हस्वस्येति हनत्वादितिनव्याः मनो
रमायांन पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति हत्वस्यासिद्धत्वाभावात् टकारद्वयस्तदिमस्यद्वि
त्वेन हलादिशेषे ग्रटिटिहिषणे ग्राटिटृदित्यादि सिध्यतीत्युक्ते निमित्तापायेनेमित्तिकस्याप्य
पायश्चेति ग्रतित्यमितिनदाशयः ग्रानेटइति इहनद्वाश्चेति निषेधोनतत्रद्विर्भावस्येत्युत्व

न·वी·
५५

नैमानात् द्वितीयैकाचपवनदाराणांनिषेधात् यहृचलने अयंपुरादावपि स्फुटमयंऊटा
दावपिज्ञात सऽभुषायामित्यत्र परस्मैपदिषु महिपः सर्तिदऽपालेभेलत्र स्यात्मरिभाष
णामित्यमरः पाडिपोडेः लघुशेहिहिद्वाउविसरणमवयवविभागः पाडुङलयोरैक्या
त्शलिकाध्यपः पोहवर्गे अस्याणाहिषुईस्तवस्पति नदेनदिति शोटीयामैा ललोमीनै
मच्छमीति कल्पनरु कटव्यनत अप्रसीत् टुवम् अवमीत् इरुगनो अहवीत् हाणहि
सायां अहणात् स्वस्तृपाणाने अष्वसीत् जागृनिद्राक्षयौ अजागरीत् एपनेबदमिमोनय
तिश्वन पनीत्यादिना वडितिषिडे अोनमीत् इस्वदाहरणा टुर्वैश्विअश्विपीन् इङादैोकिं दरु
भस्मीकरणे अपाकीत् किटसिटइटिकिटेतक्किगतौ पठिष्यते इरुपाटलग्रपिभेदात्
नटकटनेटतः नटतः इरुनादेशादिना भ्यासलोपोनखटअसुषितलटि कतिविशि
ष्टः कृत् खट्वातटन्नन्नौ अणटनि नेपदेशपर्युदासेनाटीति सहष्टिकनिर्देशोननाठि
अवस्पदनेइति चोरादिकस्यैव ग्रहणं अयंणोपदेशपव हृदिदीप्तौ हाटकं सुवर्णसंसा
यांचेतिणबल वहुलकादस्त्रियामपि घटपेचाग्रजोनाहाप्त सतोजटाकेसरयोः खिटि ५५

सर्वेदानभ्यस्येणादिक इत् चेदिः क्रुदिकारादिति ङीषेटी विट इत्युपलक्षणं कः विटः इ
यायेति द्वित्वे कृते नलिङ्गो ऽसन्ध्या मायादेशः अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् इयन्निरिति द्वित्वे
कृते यनणकाचो इति यणा बाधित्वा सवर्णे दीर्घः नमो ऽचि श्नुधात्वित्यनीयङ् एकादेशस्य पूर्वा
न्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासस्यासवर्णे इत्यनेनेन्यकाचेति न वर्णे णव लीय इति दी
र्घं बाधित्वा यणा नेवं हस्समानाश्रयत्वेनेति नेति वाच्यं अभ्यासेनन्यस्य कारस्य सवर्णे दीर्घेण
णाप्रतिस्यातेवेन नत्येयाः समानाश्रयत्वात् अन एव इयन्नित्यत्र श्लेण्य पाणिनि यणि निनेनोदी
र्घेण णः किमीन्त्यभ्यासस्य दीर्घो विधीयते अन्यथा सत्रमिदं निर्विषयं स्यात् अभ्यासा
भावादित्याह स्यादेतत् णल्स्य लोपो ऽभ्यासस्येयङ् डलेभस्तास्मिन् कर्तव्ये अचः परस्मि
न्निति द्विवचनेयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधः स्यादिति चेत् मैवं असवर्णग्रहण
सामर्थ्यात्सामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः ननु नास्ति सामर्थ्यं इयति इत्यत इत्यादावसा
वकाशितादिति चेत् अत्राहुः न सेकमुदाहरणं यायाद् अभ्यासस्यापत्ति अन्यथा अभ्यासस्या
नो विनिवृत्तस्यात् एवं चान्तरङ्गस्यैव ग्रहणाग्रहणेनोपदेशा एव स्वदिदीमो क्षाटकं सवर्णे सत्ता

न॰बो॰ यां वेति णकुलबङ्कलकादस्त्रियामपि षट्पंचायजेनाहत्य सटाजटाकेसरयोः विटिसर्व
५६ दाजभ्यामैणादिक इत् वेटिः कृदिकारादिति ङीष् वेटी विट इत्युपलक्षणं कः विटः इ
यायेमि हित्वक्तेनेणलिहृद्धोमभ्यामायादेशाः अभ्यामस्यामसवर्णेयणीयङ् इच्वत्विति
हित्वक्तेनेयणो कावइति इणोवाधित्वा सवर्णदीर्घो न नेनाविषयत्वात् तीयङ् एकादेशा
सपूर्वोन्तवत् अभ्यामग्रहणेन तदभ्यामस्य ग्रहणादभ्यामस्यासवर्ण इत्यनेनेन्यकाके
चित्वर्णीयं वलीय इति दीर्घं बाधित्वा यणं तच्च हसमानाश्रयत्वेनेतिनेनिवाच्य अभ्या
सेनाभ्यस्य कारस्य सवर्णदीर्घयणो प्रतिस्थानित्वेन नयोः समानाश्रयत्वात् अन्तपर्व इत्यत
इत्यत्र यणो इयङित्ति यणोनेनोदीर्घयणः किंनोतिभ्यामस्य दीर्घो विधीयते अन्वया
स्तत्रमिवेति विषयं स्यात् अभ्यासाभावादित्याह स्यादेतत् णलयलोस्त्वभ्यासस्य
यङ् इत्येभस्तस्मिन् कर्तव्य अचः परस्मिन्निति स्थानित्वं स्यादित्याशङ्काव्येन असवर्ण
इति प्रतिषेधादिति चेत् मैवं असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः ५६
ननु नास्तिसामर्थ्यं इयर्ति इयृत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् न अत्राकः नहिकस्यदा

इष्ठणे योगारंभे प्रयोजनमिति प्रत्ययाग्र अभ्यासस्यानी विनिवृत्त एवं चोत्तरेगत्वात्सवर्णादीर्घं
कृते हैः उणायोः समोर्णोति प्राप्यपलि यथा ऽष्टद प्रतेन ग्रयथेति स्यादित्याशंक्याथिनका
या अभ्यासस्यावर्णान्तस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति एतावद्युक्तम् अन्ह्रस्वादेरिति दीर्घः ईयात् पक्षो
न् ऋद्धिवैकल्पमविवेकः नङ् नोऽनेदावर्णाद्धिमतेच रोऽङ्लोहस्त्वादभिन्नविभ्रमः ग
डिवदिनेकशैषिदेशा टवश्रीमप्रकरणादिहपाठस्त उचिनाभ्यनन्यादेप्नुनपचैनेनतिङ् वि
षयाइतिमत्वेनरेबोधयितुंप्रसंगो उपनयसः तिङ्मेषुलिङ् सिचावात्मनेपदेषु इकोहल
लन्तलेनाद्येतिवर्त्तते अमेयोगालिट् किदित्यतः किदितिवर्त्तते इकः समीपादित्या
दि इकः किमनीह सति किंत्वेसप्रसारणेस्यात् आत्मनेपदेतिकिं अद्राक्षीत् किंत्वेस
ति ह्लिनिहशाकल्पमकिनीत्यमनस्यात् आत्मनेपदपरत्वेसिचएवविशेषणं नतुलिलः
लिङ्स्याति कस्यात्मनेपदस्यलिङ्एवसंभवात् नेष्ठकेपनेचवकारान् तरणार्थस्य
लाभादस्यपूर्वत्रपाठस्यालेशावधः कुचिन्नेमइदहइतिपठेति टवेह वेपञ्चः केचिइो
श्लेषइच योगविभागान्सूत्रेतराशो वकोरणात्तुहष्येने नदाहवान्केपनेगतोवेति

म·बो· ग्राणि विभागसामर्थ्या देवार्थेद्वयलाभेचक्रारोप्यार्थेइत्यन्ये पुनः पाठइति देन्यपठितमस्य
प्रकारयर्थलाभार्थमिति भावः त्वफलनरमेकारस्यगुणाशाहृत भावितत्वात्फला
५० भनो वैरूप्यमेवपादकादेशादिमात्रपते स्वकर्हलन्ध्यस्यत्वाभावे दयाभेविधिरयं नेर
न्तः नेरुः फेलतः फेलुः भेजतुः भेजुः प्रविशाहेप्रस्माद्गुरोचहलइति प्रत्यये प्रवाणाहुः
तिस्त्वः प्रवाप्रकारोकारमकारान्तकाः शाहायस्यमितरुत्रीहौ शाषाद्धिमाषेति कृ
प्रत्ययं चैवकरत्येके केचित्त्रीणि प्रवकानि नैत्राणि यस्येति विग्रहेणेति ग्रभिरभी
इति सर्वधातुभ्यः इति स्याद्विकारे उदके तुभ्यो चेति वदमाणत्वात्पाते नेरणापि चैव श
हुः स्निग्धतीति वोध्यं ग्रभस्तोयेनस्नापयन्त ग्रभिः भीष्मः ग्रभस्तोलोपश्चेति वाह्नादि
पाठादितिमलोपः नहीनेत्विति पूर्वसवर्णप्रहणे षत्वाभवे हृतेष्ववी नमित्यर्थः राधि
नतोरचि रेफवेति परापि हृद्विति स्विन्तुमावाप्यते ग्रहीति किं रध्याजन्यामनाये नाः
मनादय इति सन कचवकान्यच कः उ रवषेणत्वावाक्षिपुणिजयउणस्या यगायर्इ ५०
पङ्गणिङ चेति हादशामीमनादयः धातवादिति प्रत्ययविशिष्टस्य धातत्वादित्यर्थः

स्तूपनिर्देशेन इत्यनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वात् विशिष्टस्तथा
न संज्ञात्वाभावस्तत्रेऽस्मिन् ग्रन्थग्रहणं कृतेन भूवादयो धातव इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेति
न सूत्रितं सनादयो द्वादशैवेति निर्देशेण लाभाय पदेः सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानन्तरं तत्र भू
वादयश्चेति पठितव्यं धातव इत्येतेन तत्प्रत्ययकैकं आयादयः आर्धधातुके इत्यर्थः विवक्षा
यामिति परस्मैपदान आर्धधातुकोपदेशकाले यदन्तमित्युपदेशस्समानेन संगच्छ
तेति भावः अन्येन तु आर्धधातुक इत्यस्मात् क्तिनिपश्चादायप्रत्ययो गौपायति विन्यति हं असज्ये
न विवक्षामित्युक्तेन आयप्रत्यये कृते क्तिन्वा पिन्वा अः प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टापि च गो
गोपाया धूपायेति तिप्पनीत्याह: कामपत्नया अनेनैव किं कृतं सोऽनावश्यकं वेदसीति तन्नो
क्तेनेत्रभिनेत्ववेदसि आमः कृत्वात् यथा गुरुमाने प्रयामास प्रत्ययेन त्वादाम् अप्रयुक्तेः
शेषपर्यन्तं वक्ते इत्यादेशत्वात् इह तु लेपय च कास्तदीक्षादिभ्य आमो: आश्रीकास्यैवका
च इति वार्तिकमारभ्यते प्रत्ययग्रहणमपनीयेति अत्रत्यास्यै वाचरति अतिप्रसक्ति
दिश्रीअनतित्यादिवत्स्थानं तत्सिद्धमिति भावः अन्येन तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमप

स.बो.

५८

नीयन्ते तस्या सम्प्रयोगादेकादेशात् भवत्येव अश्व इवाचरति इत्याचारक्विपि लिटि अश्वकार
श्वचक्रतुरित्यादीन्याहुः अतो लोपः अनुदात्तोपदेशेति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते न दाह
आर्धधातुकोपदेशेऽन्त्यादि उपदेश इति किं अपपयगतो आम्भ्याक्विपि वयच्छे लोपाद्यलि
लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकाल्लोपो व्योरिति यलोपे अतो लोप इति लोपमाभूत्
अनुपपन्न इद्रूस्वस्यपितीति तक आर्धधातुके पर इति किं कथ इति वृक्षो कर्तव्यायामत्र चः
परस्मिन्निति स्थानिवत्वं यथा स्यात् गोपायामिति नत्विह आयप्रत्ययस्य अदेननाश्लि
स्य लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव न याकारोऽस्तीति चेत् अत्राहुः गोपायानेन इत्य
त्र गोपायधातुस्थानबाहुदात्तेनुदात्तो भवति ततः शपकारेण काहेशस्यैकादेश उदात्ते
नानुदात्त एव नकाराकारस्तत्तस्यानुदात्तानुदात्तादुपदेशादित्यनुदात्तः ततः स्वोदात्तादनु
दात्तस्येति स्वरितो भवति स्वरितान्तं हि गोपाया अनुदात्तानामिति न इत्यस्यैव प्रकृतिः आप्
प्रत्ययस्य अतेनैवेन नेदमिष्टमिष्यतीति ततो वैवति महिम्नविवहारापि प्राग्वं मनो ५८
पत्ताभवति जोपाणायामिति वाणिजो व्यवहारमित्यर्थः अप्रत्ययादिति आप्प्रत्ययो

माहकारप्रत्यये टाप् चलंसम्प्रति भेःह्रात्तुनासिकस्य क्विजलोविन्तु पध्यादीर्घो नक्कुनः
मेसापूर्वकविधेर नित्यत्वादिमिस्थिनस्य गतिसन्नेप्रहर्षेति कमकांमो अस्यणाङ्भा
वेउदितोवेति क्मायामिड् विकल्पः कमिमाकांनानिष्ठायान यस्य विभाषेति तिषेधान्
कांनः अयामंनः नामंतेनिसृत्वेनेपिणोरतितीति वस्पमानलोपस्य निषेधे गुणाद्यादेशो
याः सनोकामयांचकेरित्यादिरूपाणि सिद्धमेव न यामिलपितलघूपूर्वादित्यवमर्थमया
देववचनम् प्रश्लनयत्यंसंगमयतेत्यत्र गुणाद्यादेशो लभ्येतेत्याम्कारयामास गंडयंनोमंडये
नः नन्ववहितवलि भा मित्साधे गडिमंडिस्तिनेदिभ्यश्चेत्याणादिकोप्यंफांनः स्वहितहो
त्याल्वच् स्वहयाल्वः णाल्वं दसीति रल्वच् स्वहयाल्वः अुदत्ति स्वहित स्वहिभ्यरत्याणादिकश्रा
य्यः स्तति हृषिगुणीत्याणादिकमवरस्तुवृल्लनयिस्तः णाल्वंदसीति र लवृवी स्यः पारयि
लवः णाश्रिङ्ः लेः सिवोपवादः णरतिनिरिति णाङ्णाचोग्रेहएं एवमन्यत्रापिवो
ध्ये अतिटीत्यनेनापिकृतमाईधातकारत्यनहिशिष्यते यास्मिविधिरितिनदोदविधेः
अनेलोपरत्यस्मा लोपरतिचात्तवर्तनेनदाह अतिङादाविन्यादियणिप्राप्तरति नतुपर

न॰बो
५५

मादिषकु स णादि विषयो य घासं मम च संज्ञता मनेषु स्यानिवज्ञाव णिग्रहणेन ग्रहणं लोपो
भविष्यतीति चेत् मैवं शंक्यं इयङादेशो हल्ङ्यादिलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात् पतञ्जलितो लो
पइति सूत्रे भाष्ये स्थितेन वा ग्रकारणकारक इत्यादेगुणहष्टेः इत्तनेयोरेनरंगत्वा दयादे
शयोरेत्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेशयवलोपउक्तः इति शंक्यं वर्णादांगं बलीय
इत्यस्यानित्यत्वाधिनाणिलोपो भविष्यतीति भाष्यस्याशयात् णपलोपविति णिलोपः यङ्प
णयुणहहीदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन प्रलोपस्तत्र हिदीर्घौ स्यातामिति विवेकः णिलो
पस्यतिरवकाशत्वे मवार्तिकस्य किं संभवपवनात्सीस्यनप्राप्त पाक्षिकित्यादिक्किनेन
किमि नत्वनितं त्रेमी णिलिधयादिति भावः वचनसामर्थ्यादिति अयं भावः णिलित्यनाव
लिमत्त्रे कृते यार्ई यान्तक इत्यनुवृत्या यार्ई यान्तके परतः प्रवर्तमानेन णिलोपः यण
दिभर्बाधितः सन् पविशेषात् किंतेयस्यादिन्यतिटीत्यस्यैव यथासंप्रसज्येत तथा च ।
अतिशयायनेमषानके सर्वमध्यस्यविषयो ननु कितेन मेवेति अयमिति णिलोपस्य ५९
र्थः प्रलोपापवाद वचनमपेक्षितमेव नेनचिकीर्षक इत्यत्र हि चिकीर्षात् इत्यत्र ग्रहणका
वैति

दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपः इति लोपो भवतीत्याह । णौ चङ्युप उपधायाः

किं अचकासत् सन्वल्लघुनि चङ्परः इत्येतावतैव सिद्धमिति न लभ्यते अचिदुद्रवामपि

चङ्परत्वादतस्मात् अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति अङ्गस्याभ्यासस्य इति अङ्गस्यैव हि विषये हि विहि

तेन यो पूर्वो योऽभ्यासः इत्यर्थः । अङ्गस्येति नानुवर्तनमिति अस्मिन् व्याख्याने चङ्पर

इत्येतावतैव सिद्धमिति लभ्यते अचिदुद्रुवपेऽङ्गस्य नापरत्वात् सम्भवात् अनेन व्याचष्टे चङ्

परे णौ यदङ्गमिति चङ्परइत्यस्यैव व्याख्यानेनाविति लेयं अनङ्लोपे किं अचकथत्

सन्यतः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येऽभ्यासस्येति मध्यमाविति न्यत इङ्कृहणाद्यावर्ततेतेनदाह अ

भ्यासस्येत्यादि न परकरणं किं पापच्यतेस्म पापचिषते न च सतियोऽभ्यासस

न्निमित्त इति विज्ञानात् न परकरणाभावेपि नोक्तातिप्रसंगः अभ्यासस्य हयङ् तिमि

त्तत्वादिति वाच्यं तादृशविवक्षायामपीह अपि इति नीषितात्यादावव्याप्तेः नहि का

यीतिमित्तत्वेनाश्रीयते यथाश्रीयते तर्हि द्विर्वचनेऽचीति निषेधेन सस्थाहूस्य द्विर्वा

प्रहणाविरित्यादिनैव सिद्धेन न च वक्षि पठतीत्यादावव्याप्तिः अभ्यासस्यत्यत्ना

भावात् न च येन नाव्यवधानं तेन स्यात्कृत्या व्यवहितेऽप्यभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यं
सं॰बो॰ प्रतिषिद्धवतीत्यावाभ्यासस्य व्यवहितत्वमन्यथा संभवादकृत्यायेत्यस्य प्रसङ्गेनेति चेन् अत्रा
५॰ ङ्गः सन्ताधानमातिष्ठसति सतियाधानः सन्नेनस्लदीयाभ्यासस्यास्मिन्व्याख्याने ऽकदोषः
50 न च सन्निपरेभ्यासस्येति यथाश्रुतेऽपरिभिन्नेत्याकृत्व्याख्यानेऽतः किं मानमिति वाच्यं न परकार्य
स्येवतत्रमानत्वात् किं च प्रकारग्रहणमपि नत्रमानं प्रत्ययोपासानरस्येवक्तृयात् मावनाप्य
भीक्षिवतीत्यादाक्षिवप्रहृतिसिद्धेरिति दीर्घो लघोः लघोरभ्यासस्येति नतु प्रेङ्गलघ्ममदा
यस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा ह्रस्वं लघ्विति सूत्रणात् नैषदोषः इमदिन समानाधिकर
णोऽपयोगाः किं न व्यधिकरणेन यथा चाभ्यासावयवस्य लघोदीर्घ इत्यर्थः लघ्विति चङ्परेऽत
ल्लोपमिति सर्वमिद्दानुवर्ततेन न प्राग्वदेवद्धेयाव्याख्येयं न दाह सत्वज्ञावविषय
इति हलादिरिति प्रावोऽकमिद्धोपहितेन तिष्ठमाणत्वात् न हि सति त्रयोक्किं विना हलादे
रिति व्याख्यानसविते न चैवमीदिददाटिटदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शंक्यं प्रेङ्गलघौ
कमयोरपि लोपप्रतिविशेषणे दीर्घस्य नत्राप्राप्तेः चङ्परे हि यदङ्गं यद्दाहितं दरिति

नदीयोभासोमवाचश्चाणिचार्यपस्तवुनत्परः एतेनव्याटिटदित्यादि भाष्योदाहरणमेवह
लादितिव्याख्यानेप्रमातमितिकेषांचिडम्येतापिप्रयुक्ता दीर्घाभावेवोदाहरणमोष्ट्व
स्याभेत्वान् लक्षोः किंदाणहिंसायां अविलणन घात्वेस्मिन्कार्यकालसंज्ञापरिभाषय
यादेशसंज्ञापरिभाषमिति पदद्वयमस्तिनाति व्यक्तिपत्तवत् नथाचपूर्वोभ्यासः इत्यस्यस
न्वलघुनिइत्यादिना सहपदद्वयमपि एववाक्यतामप्राप्नैव नथापिकार्यकालपक्षेयदेक
वाक्यतायथोद्देशेनपक्षेनवाकैकवाक्यतेन्यास्तिविशेषः नत्रेदानींकार्यकालपक्षद्वयानि
मायवमतं नावश्याचष्टेसंज्ञायां इत्यादिनाश्लोकद्वयेनग्रंथेनपत्रेति एवंभावः सन्वल
घुनिदीर्घोललोपितिसूत्रद्वये ग्रंगासेन्यनुवर्तते अस्यासस्येतिच नेनयंगस्येयद्देतयोः पू
र्वोःभ्यासंज्ञकस्तस्येति फलितेद्द इत्यत्रचोच्चारणे इतिविशेषणसमर्पकमध्याहृयतेनद्व
ह्रुंदनयोगादंगस्येतिकर्मणिषष्ठी नेनयत्रांगं हिरुच्यते नत्रैवपूर्वस्यदीर्घसन्वद्भावो
लसति अचीकरत् अपीपचत् एकंचैलत् अंगस्येतिषष्ठ्याकारकविभक्तिसंभवेत्
ह्ययेत्यशेषंहीतकल्पनायाअन्यायत्वात् नांगहिरुच्यतेइति एवंचअचकासत् आतेय

न·बो·
५१
51

पत् ग्रोस्तनवद्दित्येवभवतीतिभावः ग्रवयवः कश्चिदिति हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते
यत्नादेस्त श्चिन्नेयावयवस्तत्यर्थः ग्रंगंयत्रद्विरुच्यते न तत्पूर्वस्य दीर्घसत्वज्ञावैविधीयमाना
वेकाद्देवतिफलितोकिं यद्यास्मिन्नदेत्यकाच् इत्यंगविशेषणं तेषाहृतो ऽपि सलभमेकाचो
ऽपि इत्याधिकारादित्याशयेनाह तस्मादेकाज्झिति स्यादेतत् उक्तरीत्या हुस्वहलादिशेष
युत्वादीत्युच्यते कालनस्तः नेचेष्टापत्तिः दिद्रासतितिदिदरिद्रासमितिसिषा णियिष्वरीत्या
दिलब्धत्वस्य सर्वसंमतत्वात् तस्मिदीर्घयथोदेशपतत्वाश्रीयतइति चेत्तर्हि इत्यपिसम
वोचितत्वरोधाधिकारपतत्तिस्येवाभ्यर्हितत्वा हृत्यादिष्वलीकृतत्वाद्वेभिप्रेत्याह वस्तुतइति
ग्रर्णोदीर्घइस्ति स्यादित्यपहृष्यते ग्रोऍटेतवत् इत्सत्वज्ञावस्तुनोपयुक्तेषतणो हृतस्यादेश
स स्यात्तिङ्गवेनतिषेधेवाप्युष्माहृस्यद्विर्वसम्प्रभ्यासस्य ग्रवर्णाभावादिभावः ग्रर्थापत्ति
ताविति ग्रर्धमाचष्टे इत्यर्थो णिच्याउगागमेच ततः क्षक्सरिः दीर्घस्यसत्वादिनीत्यस्य वृष
हृस्यावोतोष्यिपदित्येवभवानीतिभावः ग्रथे उपधांवाधामित्यसतत्स्य ऊद्युपधाावातर्थ्य ५१
तेतिभवति ततत्रदीर्घसज्ञावयोः प्रहृतिरितिभुवादिषु स्फुटीभविष्यति उपधामिति

दीर्घः सवर्णेन रूपमित्यर्थः तस्मात्स्थानिवव्यवस्थापयति चक्षुरोणायलन्निति व्याख्यानेन तस्मा
चक्षुरोणायदेशमिति व्याख्यानेन स्यात् एवं चय्यचवकामन् ग्रचीब्बकामदि व्याख्याभेदेन रूप
रूपमित्यर्थः ननु यस्याच चक्षुरोणायलन्निति व्याख्यानेयेन नाव्यवयानं व्याख्यायैनेव्याप्यन
ग्रपीयचवदित्यादावेवोभयंभवति नवनेकव्यवायेग्रचवकामदित्यादौनथान्यायसाम्यन
लकनिवेभ्यासस्यरूपेकेनैवव्यवायस्यस्वीकार्यत्वात् तिएणादित्यादौ सवर्णदीर्घत्वं न स्या
दितिचेन्न ग्रत्राहुः ग्रनसमहृत्ववेनीमापवादेन वचनेनन लभ्यतानीयायपेहेणमेयोगस्यव्यव
धानेपीवस्यलायितव्यामेमि देषः ग्रनपवदीर्घील घोरितिसूत्रेलघोरितिमार्द्धकेमायवो
पिजागरयामाविस्यमेवाह एवंचवदन् यश्चोहृषापत्तमेवापिश्रियन् नयाच डणिपानायये
नोक्तमेणिनवदित्यत्रदीर्घोलघोरित्यभ्यासस्यदीर्घोनभवति चक्षुरोणायदेशेमस्योपेमा
म्सगिह्नत्रापीन् ग्रत्रत्वंगावयवस्याभ्यासेनतवंगत्येन्यादिदीदीलैदौ नत्रनस्याप्यागदेहेना
म्नीतिमन्यते ग्रनपवचकालावदीचकामदित्युदाहरणार नथाचमननभेदाभिप्रायेणखेवो
परंग्रेयविरोधः समाधेयस्तिकानेत्रयपरिशिष्टनवदीर्घयोरभ्यासागरिदित्युदाहरणे नत्र

न॰बो॰
५२

नहृदयस्थमसंभवाद्रूपेहृल्वद्दव स्यामेव विद्धुणाति गोरिति सन्निहितमिति हेतुं गर्भविशेषणं ल
क्षनीयेन णांर्विशेषणं भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः अगर्भमेवेति अस्य वङ्क्ष्येरित्यत्रादेशस्य
चङे शेषाकांक्षाभावेपि णाविति प्रत्ययो शेषाउत्यिनाकांक्षता हितिहेतुः स्वरूपमेवेति भावः
कैयटेनैवेति नयाचेकं हृदनमनमपरंकैयटमतमिति विषयविभागेन व्याख्यानमेव
पेक्षा इति भावः चक्षुर इत्यावत्यं अग्लोपविशेषणतयापि योजितेन तस्य फलमाह णाविति
स्थिरहस्व ष्णुपरतो ऽग्लोपिनां संभवादित्यापि चक्षुर इत्येतावतैव णाविति लभ्यत इति बोध्य
अग्निर्नामयतीति पवित्रकिं मिशाकि प्रसक्ती नामित्यर्थः नहीत्यत्र तकानाललोपाणौ वेषमीक्ष
न इति भावः नोपदेशफलमिति अनुस्वार इत्यर्थः दधन्तीति नुमनो नुनासिकान्तस्येत्य
प्यासमस्यत्वक् गत्यादिष्विति गतिशाहूस्ने भक्तिष्वित्यर्थः मीमत्सादिस्रु सेनत्नाग्लोपीति
तिषेधः अमिमीमत् धीवेति स्त्रिवुलात्र धीवति लात्रमति व्याङि चमश्रति स्त्रिवुलनमन
यमामिति वृत्तिकारोक्तपाठो ऽयुक्त इति भावः तमिकेपिदिति नयाचजमितिमितिमो ५२
मनेप्रयुज्यामिति बाध्याबाधउभयत्र विभाषेयमतनवस्यानासेभिमिः क मिमचसोचदिवा

52

दयस्तेभ्यो नित्यमात्मेति तेषामप्यात्मेष्वारं भात् आस्ते आस्ते दीप्यो पराणादावेभ्यो भ्रमव
लनेभ्यादिभ्ये लादिः फणादिरिन्यपि मनोरमायां यत्नमेन क्रमस्तादिति तव्याः भ्रमभ्रन
वृस्यानेदिवादिः पुषादिषामादिस्त्रवबादेः आम्यति भ्रमति षामादेस्तस्यानिदार्थे आम्य
तीति नैवं रूप्य लाभ्यलानौ त्रसीउहेनो नटक्केदने लषकान्तौ क्रमः षिद्वैसेतुक्रमन्तवमा
सिन्मनोऽनुवर्तनाह परस्मैपदेष्वानीति परस्मैपदे किं उपक्रमते पराक्रमते स्वक्रमोः
अनात्मनेपदनिमित्तः इति आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः एतेन द्विवचनस्याने स्यान्य
येनैकवचने अनात्मनेपदनिमित्त इति योविन्यर्थ इत्याहुः उभयोरपि भावकर्मण्यनिहा
रास्तन निमित्ते क्रमस्त्वहनिमर्गादयोपीतिवाच्य स्तुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धानियमार्थो
यमित्याहुः स्वरैवेडिति अनात्मनेपदेतिकिं उपस्ताध्यनेनलेन उपक्रंध्यनेनलेन आक्र
मिनेनिमित्त इति किंस्नोनीतिस्तविनासरवायरति स्वविद्योरितिरहक्वाड आत्मनेपदति
मितेनत्वसौति विन्याहुः लुङ्लिटोयस्यति लिटिलिलिहिये श्वथकयमितिषानवा
भावामितिषोवचनराषायः स्त्रू यीपाहेउदेवंदलोदते लिडपडोऽस्य पडिपपीयने दी

न॰बो॰ पजन दीपीदीप्तौ जनेप्रादुर्भावे बुधयुध्ववगमने पूरीआप्यायने घनेदिवादयः विलोल्लुकवा
चस्यचल्लुक्स्यात् इति तदशाहृस्यकैश्चिन्न्यायेनतदापि कार्यकयतं नशाहृपरनस्त्रिणि
५२ श्चिद्दितेविणः परस्यजायमानोल्लुक् प्रत्ययस्यलुक् श्लुलुपः इतिवचनेनशाहृस्येवेति
53 स्यहत्वान् प्रयामिति शङ्खधीनः भाष्यविरुद्धमिति यदिसोपदेशः तदास्यायतिरिवा
यमविशेषपदेशाल्लक्षणप्रदेशेनतदकरणान्नास्तिसोपदेशइतिभावः स्तवगतावितिन
केचिन्न्वेवतिपाठेनतदसिन्याहुः स्नादिभ्रमेताचमायां ह्रस्विनेभ्येतिपाठेनतद्वेविभाषा
ङ्किमलवितिचत्र स्तुवः परेचतविभाषितेव्यर्थस्यात् ह्रस्वेनेतस्माद्धत्वालाघवशाहृस्यसिद्धत्वा
त् नसपास्तवति स्तुत्योनीतिसूत्रेणास्तवेन चभ्याससोकारस्यत्वविधानमपिव्यर्थस्यात्इ
परेस्वपिस्नवदितिसूपसिद्धयर्थंकिंपरेनस्वसूत्रंपसवपालोः ग्रहणेवर्थवद्ग्रहणपरिभा
षेनसिद्धमितिकिंतद्उपादानेनेतिसमसेय यञ्च्यद्हलःइतिलोपस्तुनभवतियसेतिसंख्या
नग्रहणमितिसिद्धान्ततत्वात् वृणग्रहणेनअर्थवद्ग्रहणपरिभाषापारग्रहणाञ्चत्रका ५२
सेव्यादावपिलोपःस्यादितिदिक् लुटिमल्विना ग्राशिविमत्यात् हलोयमामिति

यात्वयकारस्य वालोपः सूत्रेपि ईदृत्ये णालिस्यसूत्रे ईदृत्ये च कारे ईर्ष्यावकारे इस्यः किंपिलो
पोव्यातितियलोपे रकोतितिकलोपे नश्च स्वर्वयोः सूत्रे ईदृत्ये योगान लोपस्तत्र न भव
ति रास्नस्येति नियमात् स्नदृश्यादयः इति वत्सेनेन स्यापि सूत्रे इत्येवत्तपेदयगौ न
मदृश्यान् शिष्यलीकरणमिति सोमममभि षुणोती त्यादौ दर्शनात् स्तरायाइति नत्र
करणेनैयानेस्यादभिषवस्य मेरोकः अतोलोनस्य यषवयववमेनाषाहेनवड्ढीदि
वेशेवान्यपदार्थस्यान्यतेविशेषणेनमदनर्वियेः सिडनादंनग्रहणमनर्थकमस्यलोपि
न्यत्रातिव्याप्तिस्य समीपिवाचिनोऽत्र नषाहेन षष्ठीसमासप्रपन्नेरपिरणिष्यलप्रसक्तिष
तिव्याप्तिः अगस्यातः लोसमीपवाच् लवंनदंनक्षेतिसमीपिवाचिनोनषाहेनकर्म
कारयपतेवं नषाहृषाविशेषणानान्त्र्यवेनिपातः स्यादनग्राह लवमषष्ठीकमिति अंत
षाहः समीपवाचित्वभिप्रेत्याह अतः समीपावति अतोहृद्धिःस्यादिति रहनरन्यस्यने
त्राहृत्यादिकं स्वीकर्तव्यमन्येषां प्रयोजनाभावादिक परिभाषा अनुपस्थाने पलोन्य
परिभाषायाऽत्र नयस्यस्यादितिभावः ययपनोतूस्येनुकेपिलोनस्यागस्यानः सचि

स॰बो॰
५५

योर्वृद्धिः त्रिष्वर्थे स्त्रीकृते येन नाव्ययानव्ययेनेहस्मि प्यमि न याज्यगस्यमिति विपरे अतो वृ
द्धिरित्यर्थोपि भवतीयेननन्नस्यास्य लीहित्यप्रतिप्रतिप्रसंगः स्यान द्वारणायसूत्रेन ग्रहण
कृतमिति तदनुरोधेन अनघाहस्य समीपवाचित्वमन इत्यस्य चाप्रवृत्तिः स्त्रीकृते तिवा
ध्ये अनः समीपावितिकिम् अर्वाचीन प्रमीलीन् अंनस्यांगस्य किम् खलप्राप्लुगा।
मते अश्वलीन अत्र अकारसमीपे योसकारः सतांगस्यांतः यस्त्वंगस्यान्तः सतन्ना
कारसमीपः ननु स्वेनाम्यस्य त्वम षष्ठी कन्याभुपगमेप्यंनशाहस्यावयववाचकत्वं स्त्रीकृ॰
त्यंत्र्यंगस्यान यत्लेन स्यान्तः नन्समीपस्यानो वृद्धिरिति व्याख्यानेनवत इत्यस्यावृत्तिर्नापि
हिमेतिचेन् अत्राह हलंत्यमिति सूत्रेमनोरमायां समीपंव्यवधानं इति यत्तस्यतिराक
रणान तदनुरोधेनाप्यान इत्यस्यावृत्तिसाध्विति अत्र केचित् अतोल्लोपे लोपे न लमसम
मीके अव्यवधानोल्लोते इति व्याख्यानमेव सूत्रस्थितं शाक्य न याच अंगस्यातेयत्लेनास्मित्य
देश अव्यवहितनस्यानो वृद्धिरिति व्याख्यानमसंभवात्तनेत्राशयपत्नेषाः न चांगस्यविशेष्य ५५
भवतीतिभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् अलोपोन इति सूत्रेऽङ्गावयवोऽसर्वनामस्था

नैष्यवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणानयाख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वे प्यंगस्य न दि
तिरित्याहुः नेटीत्यादि यद्यपि पुरस्तादपवादन्यायेन नेटीत्यस्यापवादो नन्तविकल
स्यामयापि याप्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इति पुरस्तादपवादन्या
येनानन्तरस्य वर्जनं तु इति भावः मीलसंकोच इति नेत्रसंकोचनमुत्तरप्रयोगः निलगतौ
निलस्तेहनइति चुरादौ दपलविशरणे विशरणमवयवानां विभागः योनिं योनिम
कम्पयोर्गतिविशेषः निष्ठायाम् मन्नायाः कम्पन्मनरुख्ममगाति कारकं चेन्न कृ
नकोटिल्ये इति वृत्तिरमग्रस्यलुकि इत्युवनम् टीवानोऽस्मक शकुन्तले चरेनास्थम्ः
नतिर्त्तिपदिन्यत्र पृषादरादित्वान्मधले दीर्घ ईकारइत्याहुः सन्तलिनिमिजइति य
विन्नसनिलिटि च परयोः अभ्यासइति प्राचोव्याख्यानमाद्रियमाणा येन नाभ्यवधान
नाभ्यवधानन्यायेन प्रकृतिभ्यवधानेसोढव्यमेव परं यत्नं लुगन्तान्तति नेनपि
षतीत्यत्र उक्तं स्यान्नन्वनात् मापवर्गेयसमंननिति भावः थिल्विहृतेवारच प्र
लैत्यस्येति वकारस्याऽकारादेशश्वकारेण न उप्रत्यया उत्कृष्टमेवोपदेवेन न चनयो॥

त॰बो॰ त्तनादित्वं स्वीकृत्यैव तन्मते न चकारं विनाप्यप्रत्ययलाभः प्रत्ययलोपइति यद्यप्युपदे
शः द्वेमत्वे नाक्षिन यथाप्याद्युपात्तकोपदेशो मदस्त्येव। यिन्विक्लाव्याश्रचति क्रमन्वा
५५ दकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पञ्चमाज्ञायमानत्वादिति भावः लोपः स्थायः प्रत्य
55 योकारइति प्रसंयोगपूर्वेयः प्रत्ययइति प्रत्ययविशेषणेन न कृते प्रत्यागमेत्या
दावतिव्याप्त्यभावेपि प्रभुवरेइत्यादावतिप्रसंगात् एवं तर्हि नैव तिस्रस्त्रे प्रत्यागहीत्य
त्रदोषाभावेपि प्रत्ययहीत्यत्रापि प्रसंगः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणे
ण कृतमित्याहुः प्रमृतीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं मयाहि वेदाभिप्रायेण तन्त्रयो
गस्य साफल्यं बोध्यं प्रामृहीतिपाठस्तु चिन्त्यः क्वचित्प्रायमिति कृणीनीत्यादिरित्यर्थः
स्वादौ हि कृणीत्येवं यथा ननेप्रहयते किं ननपठ्यते किंतु कृञ्हिंसायामित्यस्य
परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणीनीत्यादीति रूपाणि नत्याति फलितोर्थः प्रत्यय
लोपकोनुविधातिरव्याः कानिशाभादीमिले मइत्याहुः नक्मितिस्यानाधाः स्वाम्य ५५
र्थेः स्वामित्वे हिंसाहृतनं आदानेग्रहणं नचात्रदानमेवार्थो नित्यतिवाचोमाते

हृद्योग्रहेवयेःन्येवमर्थानांविशिष्यवापदेनगणितत्वात् भिक्षयाञ्जालाभालाभा

लाभ्यियोर्थाः स्वामीनलेशस्त्र्यक्तायांवाविवेतिपठित्वाःमाग्रपियातेनार्थीवि

ति मन्यते लिकिशाउपनायेःतिदिवादौ लिशाविवापनेःतिक्र्यादेर्दीर्घपंचार्थाः

इषगतिगुरोश्च हल स्वःन्यप्रत्ययेटाप् इषामनसः इषामनीषाशाकेधादिः मनी

षामभिनिविष्टं मनीषिणेप्रातिपदिका ज्ञात्वर्थे बहुलमिष्ठवज्जुतिणिचिनदंतात्

नः इषउच्छे इतिनपरस्मैपदिषु हलादयस्तथः इषगतौ दिवादिः इषइच्छायांतुदा

दिः इषआभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः कामोचचरःतिकामस्पयेन्याम् भास्वदीमो ग्रस्यत्र

दिवंश्रानेतेविवनश्चात्रफलके श्राजश्रामेत्यादिनाउपधाह्रस्वस्यविकल्पितत्वा

त् णसकौटिल्यशिणीतिभित्वादेषादित्वाभावादेवंद्रमे ग्राडःषासिषोसत्वनावि

तिनपरस्मैपदिषुवत्पते ग्रसनस्य उदितोवेतिक्त्वायांवेट्ग्रसित्वाग्रस्त्वायस

विभाषितिनेट्ग्रस्तः वेञ्जनहृवाह् श्रायःइतिवहते इतिप्रत्ययेवहन्तू षाहेतिपा

तिनः पाटाधुवनीतिस्त्रैःतिमावः दंतीष्यादीइतिउभावपित्यनुषज्ञते ग्रन्तुदा

वैवकृतमात्मनेपदमसिन्नेनेनवबाह्रकेपुरुषाल्लनोमानाः सदस्य पाइतिसिद्धेन
घात्राघ्रीमंगाति: भान्तनामनेकार्थत्वात्मस्वबणार्थ्यकस्यैवाघकाभावादित्याहुः ऊह
कथंनहि स्वतन्त्रम स्फोऽहति पंडितोमनन इति स्वयाहुः स्वतुल्यमैवलक्षणास्यनडोऽति
न्यत्वान्नदोषइति गाहह्रदिवादिद्धा इहभावेटत्वमेकाचइतिभाष्यभावः घटोकः
सीतिक कीन्यस्यषत्वंनगटवेविभाषेटइतिवामुहेत्यः नगाहिधेइडभावेपितभा
ष्यभावः ढोढेलोपः नवाढेढेकिंकृढः इहपूर्वेटलोमामन्त हतेनमटग्रहणेपुनाह
वित्यस्याप्रयात सिद्धत्वंभवतीतिसिद्धमिष्टमित्याहुः घगाढेति कलोकलीति
सलोपः टत्वपत्वष्टुत्वढलोपाःसिन्नलोनपूर्वाभष्भावस्तनग्रसिद्धत्वात नवहृ
नेपिसलोपेप्रत्ययेलक्षणेनसिचपरत्वात्भष्भावेडवीरइतिशाकंच वर्णाश्रयेप्रत्य
यलक्षणाभावात अन्यथानवेहितेगाहितमित्यत्रावादेशाःस्यादितिदिक नगटहे
इति किंवान्यथाभुगानेति गुणाप्राप्तेकटइपेपेभ्यइतिवानिकात किंतगुणाभावः ५६
पालइगुणाभावैः उपधा पालइतिपामोविशेषणात्रदंनलाभः पालइतिकिं अ

नमश्यामिति किमगाढस्यनिटः किंश्रोदिष्टः कस्याचि अजादाविति अंगाद्दिमः
प्रत्ययोत्रिविधान्यः इतीति केषांचित्प्रत्ययस्तस्यकाशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः अत्रे
नत्वस्वाडहेत्यत आत्मनेपदमित्यपकर्षणात्तडीति लभ्यतेतेन हृषेः क्त इति वार्त्तिको
क्तक्तप्रत्ययस्यलोपोनभवति सहहृता अन्या हृता इत्यत्रेत्याहुः तृषिकांतिकर्त्वाल
ङि पक्षे विधानोयमिडपपाठेन अग्रधीत् अग्रधीत् अनर्त्तीदिति नेटीतिहृद्धिनि
षेधः इडभावेन अनर्त्तीत् अनिहतनीति उपसर्गाद समासेपीति निमेणातं वा
निरतितिरतितिरामितिन क्तद्विषयं एवलत्रचौ अणिलकः अनिलकः अतितिमा
अवतेत्यादि सूत्रेणमादरस्तमोत्पदसूत्राणमित्यमरग्रंथाप्यर्थाः यदिनसूत्रेण
मदादरस्तेत्येन नहिंअस्तत्रेणमवत्तापर्योयो नस्मादितिभावः कांतिकांता
इत्यात्रौतिद्रातित्यादि चोचोषिः नचोरघाहुः वाधार्हधातनीतिधांतः कोकः द्रा
तिधातोरोगोऽस्य हल इत्यप्रत्ययेद्रायोवादिगणेनिपातनात्मलोपः द्रातामान् इह
नोर्वेतेन्ननभवति अवयवादित्यइत्युक्ते नपतनष्टो दिवादौद्रुतोपधामूषलेयर्से

त्यांऽऊतिमत्त्वकः क्र्यादौ नञ्झोपयोगे भूषश्लेकात्रे श्रयं चुरादावपि ईषत्ष्ठोत्युरोऽप्यह
लरस्य प्रत्यये ईषालोगलंदकः ऊषघांनेषिाषन्यमतिद्रूः नतुरोयादिकपवसंकोचेमा
नाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति शेष्टाम्रशितहितीषसह रष्टुरक्ष्यायां षहमषेण लभ
गोर्ह्रीरूषरिषहिंसायां षषिता षषा सहिता मोढालोभिता लोढाउवोषेति युगमेति
गुणः प्रभासमासवर्णो इति उवङ् इषसंचये लुटि षषेणा चलत्प्रदते प्रयामिति
श्रयंस्तार्वत्रिकः स्यानदालित्यपिग्रसुक्षेपन ननस्षालित्यन्याररस्सामितिविकल्पेनादे
शाविधानेव्यर्थं भवेदिति भावः ग्रंत्रैवयानमइति न्वादौ यमरस्सेमदेपाठरस्यार्थः काक्षी
क्षिति स्तगः स्पदः कारविनस्त्रे मस्याद्रः स्तसीनिच्छेदः सादौ किंचस्मरः ग्राईया
तके रति किंचसे ग्राषिषीति ग्रापीडिलीत्यर्थः पतत्सकर्मेविप्रयोगेनेत्यवोप्ये पु
षादियकमा पुषयानमनादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ षयत्वेनयदि पुषपुष्टावितिभौवादि
कपाठमारभ्य पुषादिगणोगणदेशे नदापकनादि ग्रहममर्थकं भवेत्पुकषेषकनरच ५८
फनादीनां पाठान् नाभिक्रायं तगणा नत्राहि पुषपानेव प्रमयसेयावचमूलमाड

र्थवद्वच ग्रहणकायाने इति चेन्मार एवं पञ्चम्येन यदि तन्न एव सिद्धं तिना: सफलं हिला
घवाल्लदितपवाक्रियेतत् ग्रहेहृस्वति नैवेपि लकारेणैव नाशिर्वाहादनेकान्तनुबन्धासंगगौ
वर्णोक्यापत्त्याभाव नापि चुरादि: णिचाव्ययानेतन्नैनं नरस्यैलोकसंभवात् यत:प
विशेषादिवादपवर्गलक्ष्येमेयपन् विकरणघ्नादेरिति केचिन्नाद्दिवाद्यतनगणपवधुषा
दिग्रहणे व्यानादिन्याङ्ग: चुरादीनां सर्वेषामिति कल्प इति पक्षे बोरादिकषघादेरपिप
र:हि:संभवतीति तेषामाषाय: नेदिग्रहिपचादिभ्य इति वात् घुषयनाल्लदितश्चेति
सूत्रान्तर्गतम् ननु घुषादयोपि केनाद्यपक्षे लदितपवकृतानान्तनाइति चेन् घ्राङ्ग:
त्वनुबन्धेषु सानुबन्धेषु अन्येकल्लकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात् नच अनुबन्धोत्तर
स्य यत्नपाटनमाम्नेपदे नन्ल्लदितम् करणेपि सिद्धतीति अनुकानुबन्धासंगागौर
वदोषोनास्तीत्यपि विशेषम् घ्रादिनासीदिनामृदिताचैतेषु सचात् लकारेणानका
र्याणामणिर्वाहादनेकान्तनुबन्धासंगगौरवदोषानास्तीत्यस्याडदीरवादिति नजैव
वे कर्के पद्मापरिभाषणादिभि: सहयथासावेनास्ति व्याव्यानादिन्याङ्ग:परिभाष

न·बो·
५८
58

णस्य निरोपलंभः तथा णमिति चवर्गीयानेष्टुं पाठ उचितेनानविहसांनेष्टु णोषास्तस्मा
यौमस्मायिरंनः कवेलनिरोपः प्रणेषानीति उपसर्गादसमासे पीनिणासंरोषहृतेचे
ति चकारान्समासे षाषान्तनगालो न पास्तदेति प्रतिषेपस्त्रे सेटस्य ग्रहणामिन्य
मिश्रेन्वव्याचष्ट योषमस्याचानुन्याषा शान्तविन्नंकेमदष्टुकमिति भावः ग्रवही दिति
लतीति नवृद्धिः रहल्याग ग्रयेकथादावपितृ यमि वेति मिन्यकरणोप्ययमकोयम
नेनपठितः नेद्धनीति व्याख्यानेनैव चाचावलवनं माभवानुहृदिति नमाङ्योगइ
स्यादभावः इति नोवेत्यङ्वा ग्रंथ फनाभिः फनदीसो फनति स्वाप्योः स्वापीतिणिजे
नस्य ग्रहणं हियमेरति संप्रसारणे कृते संप्रसारणा हैति पूर्वरूपम् स्वापकदाहरणे
न लघूपधस्य न इह स्वापेति णिजं नस्या स्यामतिमिति प्रत्ययेनानेन यं सति संप्रसा
रणमिष्यते नेनेह न स्वापयतुलि स्वापकस्तमि कृति स्वापकोऽस्ति नेन नः संतत्सिस्वा
पकीयिष्यति फनङ्गोल्वड़ि यङ्गव घनति दंषात् शौडेति स्पर्शेव तदादि ग्रहणेन ५८
दाहृ फनादिभ्य इति फनादयो चट्टषष्टा मित्य वधिकोऽडः सीन्येतेव लङिति

समम्याः स्वार्थेनेन्यभिप्रेत्याह लुङः परस्मैपदमिति न्मा मिदा मिदे गुणः श्विभुक्रमु
वमामित्यतः क्ष्णीनीत्यनुवर्तते तत्र प्रपाप्तायाया पक्षेति कर्मव्यापारयाच्समनी ग्रगा
त्मिप्रत्ययस्य विशेषः नेनपक्षिमिति विधिरिति तदापि विधिः प्रवर्ततेनेनदाह इत्यस्ता
कथाकारादाविति न्मादिषित्वाभावादिति मद्यति मेद्यत इत्यादौ नन्दिवादिभ्यः
निपातन आदि षित्वात् गुणे भवत्येव मिमिदइति क्ष्मीतीति बङ्गश्रीहो विहस्यादेवगुण
स्यायमेतेन स्थिर इत्यादौ पिवादयो पिस्यु रिति भावः निष्विदा अतिहा विकार्यां क्षिवे
तिविति एतना निर्देशादयमेट् स्वेदिना स्वेदिष्यति निष्विदा चेति पूर्वोक्तवार्थेया
रयमिति बोध्यः हरयेइति ग्रमं योगादिति किमा गुणाभावः कथं संघलने संव
लने प्रकृति विपर्यासो मयंतं च लोभमेतक्रम्यनेति दिवादौ कृथानीति क्रयादौ नास
मदिति नास्त्य सदिन्यपयाश्रय नवेदं लक्ष्ये रूपम् तत्र परस्मैपदात्मने भवादिति भा
वः हृतादयः पंचन हूहृपः गणकार्ये नाड भयोर्यङ्लुक्काप्तिः वर्धिर्निष्यति वर्धति
मति चलनग्रहणाफलेन स्फुटी भविष्यति सेत्स्यचीति स्त्रात्मनेर इत्यनुवर्तनेनदाह स

न. बो.
५९
59

कारादेविति इ(त)एतस्मादिति स्यदेश्नृहिवाह्निकस्येष्यामेस्तेरेषांनिम्यामिट्यामेतिनिषेधोयं
नङ्कानयोरिति जिघिमिषिनो जिघिमिषिनारविन्यादेो न्तविपरतः स्यतइङागमसि
द्धेयागमेरिदपरस्मैपदेष्विन्यत्र परस्मैपदग्रहणेनाडानयोरभावे लतपनीनुभूपत
म्यते न चात्रापितस्यैवानुवर्तनेसर्वादिकारान्गृमपराल् तेनपरस्मैपदभावेपिन्तवि
विहृचिविहृन्तिनारविन्यनेोहृतिमिहिलाकिन्तं विहृन्मेन्यात्र च समनन्तरतिषेधः सि
ध्यतीतिभावः अत्र भाष्यवार्त्तिकयोर्ग्रहणादीनामास्मनेपदेन समानपदस्येदुवनाद
न्यत्रतिषेधप्रतिस्यितं तेनविवर्तिष्यते इन्यादावित्रवति विहृत्सितेवाचवसि विह
त्सित्रीयवे इन्य त्रत्रात्मनेपदैः पूर्वेलस्य मानमदस्य नाभावादेन रेगाय तिनिषेधः
प्रवर्तनेस च पस्यानाड्डिहृनेपिनतिवर्तने चनर्ग्रहणनामस्यादिति अत्र व्याच
त्युः पंचम्य इतिवक्तव्ये तृविते नामितचेन्यवस्तव्येकर्तव्ये न चहृनादिष्वतिव्याप्तिस्त
ङानयोस्तत्वादिति यस्येतेति प्रत्यादिनाभिति न लोपोन भवति सिन्तेलोपः
स्यामितिद्वेनानुपपानत्वात् अनुविपर्यभितिभ्यः पाभिरिति पंचम्य इत्यर्थः ५९

घत्वं भवत्येवेति प्राणप्रणीकन्वाकन्वानयायादितिभावः समर्थसमासवाक्यभे
दापत्तिदोषाभावं प्रसङ्गप्रतिषेधेन सूत्रे ग्राभिप्रेत इत्याशयेनाह प्राणिभ्रूणोन्मुक्का
मिति कृपस्तामर्थे भाष्यकृतोव्याख्यामाह रेफसहपाठ इति एवं चात्र कृपेष्यत्र
कृप उ इति कृपी रोलस्य वीचीनयाट्सननादर्शव्य इतिध्वनयति कृपेरेका
रस्येत्याहिनावर्णैकदेशस्यवर्णग्रहणेनाग्रहणादाह रेफसहपाठ इति एवं चावक्लृ
प्त्यस्याहृतिरव यंपस्वीकर्तव्यानयाचलटिवक्लप इत्यादिसौत्रनिर्देशोप्युपपद्य
त इति भावः नास्ति चक्लृपः चकारान्त्याव्याइधातुकेऽत्र्यपेते क्लृपश्चेति लिङ्
मि चावात्मनेपदे हितिकित्वानउणः हृदिति हुत्ववर्तन इत्यस्मात्क्विप् विवृताम्
प्रमेयमस्यानंतरं वटादयः चितस्तु मत्वानैत्यनास्वयोदशवषितोनतफणा
नाः सर्वेपीति सिद्धे नयासस्य प्रतिपत्यर्थमाह चिन्त्येति प्रयोजनंतत्वविड्ड्रदादि
भ्य इत्याङिटापुचटाद्यर्थेत्यादि रूपसिद्धिः वटवेष्टायां येयावोन्यत्रा यानाले
यामिह याटोर्थेनियमार्थः यतिहेवयत्नेनैषामन्यसमर्गादिनाप्रयोगिनयय

रेवियिविमिममस्त्रियेत्ति यामनुहृम्यादिष्टुश्चिनेनदेनउनपत्रुद्दाह्वरति विचहयतीति अथो
न॰ वो॰ लिटिः हलादिः शेषापवादः इति हलादिः शेषस्यक्रमणादिति भावः एवं वोत्सर्गसदे
९ शाच्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति केयटाय क्रमान संप्रसारणं इ
60 ति तिषियो अतापेत्तिनः केचित्तु हलादिः शेषेण यकारनिहृतावपि वकारस्य सतानाम्नू
मिदं साकाशमिति अपवादत्वे न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं
दि॰ बलवदिति वचनात् हलादिःशेषबाधितापरस्य संप्रसारणे पूर्वस्येति शेषः संप्रसारणं तद
यं चेति वचनाभावेनुव्याख्यालिटीति संप्रसारणस्य यान्तविशेषणस्य यविशेषाश्र
यत्वेन यम्यन इति संज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन चहूपेतस्य बहिरंगत्वात् संप्रसारणेवा
दिस्वान्हलादिः शेषेणानेवकारस्य संप्रसारणं संप्रसारणस्यादिन्याङः एवेति संप्र
सारणस्याभ्यासेन नन्नमयकारनिवृत्तेरपवादत्वे नकालयकारनिवृत्तेरपवादत्वेनेति
भावः लिटीति किं विव्याधिषते इहसन्यत इति यत्वे वाव्ययने वाव्ययीति क्रपवृ ६०
पायांगतो बकाराभावेपी हार्यं हृपाभिन्यव्वेवाप्पभिन्याङः कदिक्रदि क्रदयति

अकेदि अकोदि केदे कदम् कोदे निबरा आदिबमिरुवर्थे ह्रस्वो आरणेनापि आत्मने
पदसिद्धः न च मिष्टायामादिष्वनीट् प्रतिषेधार्थमिति शक्यं कथमन्यथेति निष्टायामिटो
विकल्पितत्वात् तृणः त्वरितः त्वरयोगेणा त्वरयति अत्वरि अत्वारि अत्वरे त्वारं त्वारेन
उभयत्र निगाडयति अगाडि अगाडि गाडं गाडं गाडं गाढकमवमन्यत्राश्रयं सेनवेष्ट
ने अमन्त्रानुबन्धश्चेति मेनवेष्टनीनाग्लीयितिनिषेध धाकेवनास्तीति भावः णोपदेश
पठेति प्रणाटयति नाटीत्यस्य तु प्रनाटयति हृहितिपाठ्यते इति मितो नेन ह्रस्व इति
प्रवर्तते इति भावः निपातनान्यत्वादिति निपातनताविषयीभूत मितो ह्रस्वस्त्यस्या
त्यत्वात् मितो ह्रस्व इत्येन देव निपातनेन बाध्यते तत्ततः परं चित्स्वमतो वित्यनादि
त्यर्थः वचनसंभ्रमो पठितस्य हि सायोमित्वार्थानुवादः वनति णो वनयति प्रवणी
अवति वनेवनेवाने नानादिकस्येति वन इत्यस्येत्यर्थः सामर्थ्यादिति अनुवादेतन
चहते नोदितेनोमकायामिट्विकल्पस्येति ष्टायामिट्प्रतिषेधस्य सिद्धेः घुनकदि
करणं व्यर्थं स्यादिति भावः वनतीत्यादिणो वनयति नानादिकस्येव ननेवानयति

न॰ बो॰ मित्वविकल्प इति गलास्ताबत्तुवर्मो चेति गणसूत्रेण णप्रत्ययार्थमिति ज्वलितिक
६१ मेते भ्यो णइति ज्वलादिभ्यो णप्रत्ययार्थं यानोर नेकार्थत्वाद्यार्थकत्वं हणादय या-
ति नन्त्रेति माय वस्याय माथवः सूत्रे दीर्घान्तपवपाठः सर्वसंमतः यद्यदावपि
दीर्घान्तपवसर्वैः पठ्यते यपर्यन्तं ह्रस्वान्तो भवेत् नहि प्ह्रह्मा ह्रस्वो वेति ह्रस्वो वेति ह्र
स्वविकल्पविधायके सूत्रे ह्रग्रहणमर्थकं स्यात् ह्रह्नः दद्वन्तरिति पान्तत्वेप
न्तपह्वयसिद्धेः नच ह्रविदारणोऽन्त्यस्य न्तपह्वयलाभार्थं ह्रग्रहणमावश्यकमि
ति वाच्यं पान्तनामनेकार्थत्वान्न माहितसिद्धेरिति त्वनये त्वाणानिनयति ष्वन
ति ष्वनादि नंनतं तांनांष्वेद्धनीति ष्वयं हि वक्ष्यमाणो भो वादिकः लक्षिकार
णेति ष्वत्र्या वक्ष्यते स्वर्तिसूनीति सूत्रे सूङ इति पठनेविरोधात् सूङ इति प
ठिते स्वर्तिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यात् न तु भैयादिकस्यापि न शोकं
साहचर्यस्यानित्यत्वात् न स्मात्स्यमन्त ग्रहणं व्यर्थं स्यात् ज्ञापकमेवेति लक्षणप्रतिप ६१
दोक्तपरिभाषादिन्याय सिद्धालाक्षणिके विलंविना पास्थिमि किं प्रतिपदोक्तस्य

ग्रावस्थितिकमिति परिभाषाभ्यामिति यथायिउक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाग्रह
णावयिरहे सिद्धतिषाख्यविशेषाडुभयोप्रतीतिरभ्यावृष्मैवेतिभावः मारणेनोद्गणति
षाः मरणमित्यस्यमश्रालोचनः स्यमान्निष्पन्नत्वादाह वाक्यंत्रातमिति पद्यर्थेषपि
पक्षे सेत्रापयति मारयतीत्यर्थः विसंविलपयतिसंतोषयतीत्यर्थः संत्रापयतेनू
पं माययमनेदर्शयति तीष्णमानोवोयपिनरभिप्रन्तश्तिहृतिग्रंथः संराबनेनानमा
यवमतेत्वनर्धुथस्यकागतिरित्यनग्राह त्यपसिद्धेति त्रापनमिति पवेंहृतिग्रंथोमा च४
यवमतेयिसंराह्मनःश्तिभावः मारणादिकेवेति पनङ्घमनेनतराति ष्प्रायेनोक्तेचुरा
दिषुद्धत्येयमित्त्व स्वयंस्यानेत्रापनेव वर्तनेश्तिवक्ष्यमानसात् कथमिति त्रायानोत्रा
पयानोत्तत्रापयनीतिहृपद्वयंमायवमनेवोध्यं व्वादिस्तुजेन ऊजेवलप्राणनयोः श्र
ग्रत्रव्वदिर्मित् चुरायंनर्गणेयोमादिकः स्वार्थेणिजभावश्ति श्राधृष्याहृनिवेकलि
कत्वादितिभावः सिद्धामिति सिद्धांत्रापयतीत्यर्थः सिद्धाव्यापारेउदाहरणमाह
त्वडयति षाडुमिति षाडुमहिषपगालनादिकरीतीत्यर्थः त्वडयतिदधीति उक्ते

न॰ बो॰
६२ 62

घटयति विलोडयतीत्यर्थः केचित्तु जिह्वाव्यापारे जडयति दधि उन्मथनेन लडयति
शाकमिति व्यत्यासेन पाठयंति लाडयति पुत्रमिति शार्कराद्दिदानेन स्वरहूलयती
त्यर्थः धूलिरेणौ उद्घाटनादाविति धूलिरव्यवधाने मोदाख्यन रणितः कणगनावि
त्येकेऽर्थे स्तनअवतंसने अवतंसभूषणे स्तनयतीति भूषयतीत्यर्थः अस्तानी
न् अस्तनीत् अस्तनि अस्तानि स्तने स्तनं स्तानं स्तानं घटादयो मितस्ता इत्यर्थः इ
ति अन्येन मकारानुबन्धा इति व्याख्याने घटस्य चेष्टा मिति अन्ये कथादेर्गौरवादेक
स्यैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वा ऽनेन सूत्रेण विधीयते इति भावः जनीजृ
ष् जनी प्रादुर्भावे जृष् वयोहानौ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः इत्याद्दिवादयः रंज रागे दै
वादिको भौवादिकश्चेति अमन्ताः कमि शमी इत्यादयः जनयति जरयति क्नसयति
रञ्जयति मृगान् रजयति क्रमयति गमयति रमयति ह्वल ह्वल चलने चामिश्चमिति।
मितः इत्यत्र ह्वलनेन सह भावप्रधानता अनुपसर्गादिति सप्तम्यर्थे पञ्चमी सर्वेष्वेकेषां नव्या ६२
ख्येयमिति भावः न मो अनुपसर्गाद्धेति पाठान्तरमत्र न कश्चिद्विशेषः ग्लास्नाविभा

मेविषेति स्वलक्षीभो जलच्छलवलन इति त्रयाणां पूर्वं पठितानां मेलत्वमनन्वादिति
भावः कथं संक्रामयतीति क्रमेर्णौ यान्तोयदेशः स्यादिति हृद्धिप्रतिषेधात् चलिक्रम इत्ये
व भवति ननु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्याचामस्य भवान्तु यथकाम्मः ण्यवाच्यन्तवि
भाषणादिकचिण्णमितोदृष्टानप्रवर्तन इति भावः हृतिवृद्धिदिति केचित्तथचेन्नाक्रम
शब्दान्नानाधणि शब्दाश्वीकृत्यनस्मानक्रोतीति णौ संक्रामयतीति समाधयत्तयति
भावः इनरयोः श्नामे इति वनोः पूर्वं पाठादनुमेरमेननाच्चेति भावः स्नापयति स्नपय
ति स्नपयति स्नापयति वानयति वामयति वमयति शाम्यतिवदितियथा शाम्य
ति निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथाश्चुरादिः शामयान्तरपि श्रवणे भविष्यती
त्यर्थः यमोऽपरिवेषणे यच्छति यमं विनियम उपरमे यमयति पातर्भोजनमन्योऽन्यत्र भो
भोजनशब्दान्मासम श्रयायुनक्तीति युनक्ति नोन्यः परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापा
र तन्तोऽन्यास्मिन्नर्थो मितिविषयः नियमयन्तीति नियमवच्छब्दानि विवितन्तोनाक्ति
ष्ठानविषयमन्यचेत्सुपं स्ववदति अवमवदयति परिमवदयति प्रपूर्वस्यात प्रस्वादयती

न॰बो॰ ११ 63

नैवकन्यासोमेयः उपेद्गमिति नयोदस्येति सूत्रेऽन्यायामयत इत्युदाहृत्यतुनायुक्तेप
मः प्रतिवृषणोऽन्यमेन मितंप्रमितिरिष्यम इति न्यासेऽपि नत्रनकम्यमीत्यनेनात्त्यनुव
र्तनेनत्युक्त एवंहि निषेधानेमरं पाठउपपद्यते अन्यथा नकमीत्यतः प्रागेवत्रि
सूत्रीपठेन इति भावः फणगनौ फणतिस्वर्ड अफाणीत् अफणीत् एणेनवि
सूत्रलोपिनिवादीये: अफ[illegible] अफाणी फनं फनं फानं फानं अमंभवादिति मित्र
प्रार्थिविना निषेधात्संभवादिहतेनैवनसंवध्यते किं न मित्सेवनदेनदाह फणाय
नीतिकृत सामर्थ्यादिति फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः नत्रहीनिषेत्वविधोहीन्य
र्थः नथाच विभ्राट् विभ्राड्भ्यो पूर्वपठितस्य लविभ्राक् विभ्राम्भ्यामित्यादिसिध्यती
तिभावः अस्यमीदिति मोतत्वान्नवृद्धिः अयत्वलादिः अत्वालीदिति अतोभ्रान
स्यतिवृद्धिः वैलक्ष्यइति वैलक्ष्यंभयादिनतितोहिभ्रलानव्यापारइतिबपकनात्
कूलोव्यापारः यतः पूम् मितादेत्पादवः पः अक्षयीदिति पदिमामवृद्धिः अ ६३
यत्वलादिः अज्वालीदिति अतोभ्रानस्येतिवृद्धिः वैलक्ष्यइति एवंअपधीत् अम

यीदित्यत्रापि टुवम् किं विदस्मदिति यष्टिबावाभावमित्येतदुदाहरेति तन्नवामनेनवि
कल्पेनेनेन हि ग्रादितस्थेति षकारस्यानुके समस्तयार्थं समाश्रित्य वानं इत्यत्र उभावः
माधितः उदित्वेन यस्य विभाषेत्यनेनैव वांतः इति सिद्धे स्नदसंगते स्यात् एवं वक्ष्यमाण
पेवमित्येतत्येव सम्पन्नतिपातनादिति अन्यथा गुणमतिः उकारणः इति स्यात् यद्यपि अर्थ
निर्देशाधतिकस्य यापि इष्टोदात्तादित्य मित्यत्रैव नान्यार्थे वाच्ये इत्युदाहरणमिति वेदम
के विद्वधिरमित्यादि ग्रयागात्तु रायेन तथोदाहरणमित्याहुः ननुदित्वेन निषेधादेवा
भ्यासलोपो कथं स्यात् इति चेत् अत्राहुः शाखादद्वादिगुणानामिति हृत्वितेषि वा
धिकारसेचात ग्रहणेनत्र इष्टसिद्धेरादि ग्रहणमोपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकोना अनुबे
धाइति स्त्रीक्रियनेन यावतायेवादिः किं तद्धादिरिति अत्यत्र वमेरादौ लोपो स्याविति ला
घव प्रकारः प्रश्निष्यने तत्स्थोपदेशेवादिना भावात्निषेधोनेत्याहुः अत्र चलने मेड
लाकारेण वलन ध्यानवर्षनेन तत्र चलनमात्रे तद्भाववद्विशेषक तन्मकारकत्वनेवया
त्वर्थः ओक्रियमपनरजनमितिभ्रमतीति प्रयोगात् उदित्वेति क्वायां वेद्भ्रमित्वा

न॰ वो॰
६४
64

श्रोत्वायस्यपि भाषेति लिङ्गायोनेट् श्रोतः न तस्य त्वादिगणे पाठः किमर्थः नचात्र तप्र
त्ययोर्थमेव पाठ इति वाच्यं यवादेराकृतिगणत्वाद प्रत्ययेनापि भ्रमः इति रूपसिद्धेः नोया
नोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् न प्रत्यये भ्रमव प्रत्यये च रूपस्यनल्पत्वादिति चेत् अत्राहुः
यदि त्वाकृतिगणत्वाद् प्रत्ययस्य न हि अभ्र मस्यत्र अकाव शाकाविति वान् भ्रमत्र सो
अग्राम भाषेयं अभ्रमीदिति सोनत्वाम हृडि अदारीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धेर्नेटीति
निषेधप्यनो श्रोतस्येति वृद्धिः घह अपराधे मत्यपि कोपाताविष्करणे महिवहि स्फे
फलोपस्यासंभवात् इलोपपूर्वस्यत्वनोट लोपस्य वानुवर्तते न दाहृठ लोपेर्हैनैइति ठ
लोपे किंसहने वहने सोढः घतंनेतिनपरेति हत्वा नेत्यनुवर्तन इति भावः सिवादी
नोमिवुसह सट् सस्वेजः सिवादेवः पर्यषीव्यत् पर्यसीव्यत् पर्यष्करोत् न्यष्टौत्
न्यस्तौत् व्यष्टजनव्यस्वजत रमक्रीडायां अनमदिनेमन्वारमिन्वारेनेति किंचिद्रू
लन्मापवादेयानसहेते नमाचक्का पारेनेमेवमाफरेमिषइति अयादिति पमादिट
यत्वादिचिटापूरंमाचमिनरामः अमेतन्वेन मिन्वानोद्रूस्वः रमयति घह्लविषारा ६४

रणामव यवाणो विश्लेषः अवसादेशाभावः पाघ्राध्मा पापाने यावत्तणे इति नन मत्स्वने
त्वर्थिकरणाभावान् दृष्टीनि केषांचिन्यायत्वञ्च स्थानिहृशेणानित्यम अनीन्यादौ अटक्वादेशा
द्यभावश्च सोप्यवानन्यपदेशाभावश्चेति बोध्यं हृपयनीति पाठस्त्वनिङ्छप्यव पादीना
मिति एकादशानामेषां यथासंख्यं एकादशापिवा याद्देशास्थुरित्यर्थः छिङ्कल्कवम
वमामिन्यनः धिनीत्यनुवर्त्तनी सबकमेयारयरन्यभिधेयाह यस्मात्कषाकाणदा
विनिकिंपयेपेद्येदय्ये धिनीतिवहुव्रीहि विन्नुपगमेविहपिवाद्यादेशाः स्युरेवमे
दिघेति उपदेशाननइति क्याद्नियमप्राप्तस्येटोनिषेधोपिभावद्धाजतियमादिट
मदः परस्मदेविति षष्ठीफलितमाह अभ्यासात्परस्येति स्यादिषु स्यासेन वेति
शास्त्रिलिटीति किंतिषिधत्स्नति मदिंखज्यारिति हृन्याहृटोपाठइहोपेदत्तः भाष्यान
नुगणत्वान् निषसादेति सदिरप्रतेरित्यपर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि
षत्वेनेतिबोध्यं षद्लृविशीर्णे नायामितिवकव्येशानेइत्युक्ते शानेनेइत्युक्तेरसंग
नेत्याशंक्याह कथंचिन्नमायने शाननेविति शादेरवहिरणाविषिदेरगनाविति

नैवल्गुहित्वप्राणन मितिहृषंनश्याकास्येव पानोविदंचूर्णप्रसिद्धंवन्याभिप्रेत्यऽनिर्दृष्टाः
न॰बो॰ कृतः यथागच्छतोदूषवषुपाक इत्यादावितिभावः क्रमसंपर्वनादौ क्रमशाद्वैतोरेरुति
६५ वर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनर्विधानाद्वः संपर्वनादावेव नलादिनप्रयुक्तो णत्वप्रसङ्गो यथा
65 स्यादितिमनोरमादौस्थितं अत्रेनव्याः अनेनैव ग्रंथेन पाणिनामिति पक्षि विक्षु चिदर्थ
निर्दृष्टाः कृतइत्यनुमीयते अन्यथात्रत्यग्रंथस्वारस्यभंगापत्तेरित्याहुः वायिमेति
बुध्यतेरेवातिदेशकादिकास्यपठितत्वादयंमेजितिभावः अकामीदिति हलंतस्य
लक्षणयाहृद्देन्तेटीतिनिषेधेश्च्येनादलादिरितिवैकल्पिकोवृद्धिरित्यर्थः अत्रनव्याः
ज्वलितिकसंतेभ्यइत्यतिदिष्टाहृतकरणमिह्वाणत्वमित्यनुमीयते अन्यथाज्वलादि
भ्योणइत्येवसूत्रयेदित्याहुः अवुगतौ अतितिदिनामितिलोपः अत्यात् अचीत्येकी
यमतेनयविनादेश्यात मेधृसंगमेच चास्त्वेवीकेअर्थे अजायेग्रहमेदिना मित्यत्रग
हीद्वौरैमेधतेसंगच्छतेइतिदिग्रहमितितलोपः अत्यात् अचीत्येकीयमतेनयवि ६५
नादेश्यात स्थ्यजानाविनिरिणतिः खुफ स्फलेदनमिति आद्रीभावस्यार्थः उदि

नाम्नायोवेह शाहिंना धृहृ उञ्चेदिर वुदिन्ना वुन्नानिष्ठायांवुन्नति शामन्ने वाक्ष्णसाने
वेणगन्यादयः पंचार्थाः वंयभाजस्यवादनोर्थंवादिश्च ग्रहणं वेणिः वेणीवेणावि
न्यादिस्येणापस्यैव धातोः नानोपीति उद मानामहिषमनेदिम्य श्वनोनदर्शनादिति
भावः एवन्नु एवतिन्ना एवोन्ना निष्ठायांएवोनः गमहनग्रस्फयान स्फवामिन्यनोनो
नदर्शः चीन्यन्तु वर्तते ऊङुपधायांगोहः इत्यत्र उपधाग्रहणं चेत्तदाह पक्षामुपधाया
इत्यादिः जग्मतुः जग्मुः जक्षतुः जक्षुः जेरेन नन्नानेननतः ग्रननीतिकिंग्रगाम
न् चीहचीवरं वस्तं चीवरपीठरमीवरीचिणादिष्वुनिपात्यन्नोयं व्यवगनो वितन्या
गेन्नतिन्यमान्मनेयदीगइतिमनोरमात् ऊत्रामिगनइति चिंन्येवसा ग्रव्यायी
दिति यानत्वानहृद्धिः शास्यवापनस्पर्शनयोः णिश्रीति स्वाश्विति ङिः ग्रयस्यशान्
११ ग्रनस्महूत्वरस्येत्यादिना ग्रभ्यासस्याग्रत्वग्रत्वाहिनापवादः यस्यषा यङ्न्वान्वि
५-३१. यङ्गोचिल्लुक् ग्रनादिनइतिटाम् दीर्घोकिन इत्यभ्यासस्यदीर्घत्वं नभवति सेता
पूर्वकविधेरनित्यनादित्याहः जपजमदशादह दशभंजपसांचेत्यत्र पसेति

न॰वे॰
६६
66

सोऽङ्गेः यातोः यसनीत्यादि यङ्लुकोऽस्त्रन्नपजभेत्यनेनैवाभ्यासस्योत्वकत्यङितेपसाने त्व
कितेपसनीतिपंपसत्वेऽस्तिकेन्तुगादिः पेस्यनि ङ्कुपयायाः गुणाहेनाविति पनतेर्वेदस्तिविहू
नतिर्हिंशालध्वं अविक्रयालइत्यनेनाऽनुह्नेनानाधीत्यनेनानां लिप्रप्रत्ययोविशेष्यनेनविशे
षणेनतदाधिविधिस्तदाह अमादाविति देशेनडीति देत्यादौ नडीत्यर्थः अट्टत्य अड्डत
न अदिव्य अदित्तन अदीट अलितित्वे न्यादिदिङ्घायलिङ्हः अयङ्किनीत्यनेनाऽत्व
हनेर्वधीत्यति नदादिभ्यइति पाः यकिक्रियतेनसियते उभ्वरकोफलत्र्यनेनाफलत्र
हणंलिङसिवाविति पूर्वसूत्रेचानुवर्तनेनतदाह अवर्णादित्यादि अभाषीदिति सिवि
छिहिः हूस्वादङ्गात् हूस्वात्किं अच्योष्ट अङ्गग्रहणादि हवान्तस्येत्यतः सस्येत्यनुह्नेनाव
पिधनत्यचस्येवनचापिरिष्टवात्विचपवलोपोभवति नेनैहन अलोपिष्टमा केचित्विह
अङ्गग्रहणाभावे अयाचिष्टा अलाविष्टा वित्यादावतिप्रसंगः [illegible] स्यादित्याङः सदप्येतेनत
मेते संनिपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति कसीतिअस्मत स्त्रन्नहणे व ६६
त्वांरहायीः भारंहरनिप्रापयनीत्यर्थाः अपोहरति स्त्रीकतामीत्यर्थः सवर्णं हरानिवे

रयतीत्यर्थः पावंहरति नाशयति ग्रन्दयात्वदम्रन्तः दयर्थः रये दयाने यती ६

भियात् णौ चङ्गतिनयिर्येति भावद्वाजतियमादिद्विकल्पः आदेचउपदेशेऽशितीति लिटि

याञ्जोविन्यतोयातोविन्यतुहते पचाविशेष्यतेनदाह् पर्जन्तस्ययातोविति उपदेशं किं चे

त्सकोसीत्ना ननुलाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेन् अत्राहुः वर्णग्रहणे लक्ष

णप्रतिपदोक्त परिभाषायाअप्रवृत्तेर्नेत्येति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणं तेन क्रीडजीनां णा

विति कृतात्वेऽपि पत्रीयत्यादौ पुक् सिद्ध्यतीति मनोरमायाम् पातेः किं गोतो भ्यो तो ऽभ्यो

अरिति द्विर्वापि गमेकौ हागुदिभ्यां काविन्नउपदेशाद्यन् अशितीति प्रसत्य प्रतिषेधपर

त्याहुः ननु शितीति पर्युदासेऽतिन्सेमसे इत्यादौ द्विर्वचने चीति निषेधादात्वं न स्या

दभ्यासेयकारश्रवणं स्यादिति चेत् किं च सन्त्म्ल इत्यत्र आतन्तेऽपसर्ग इति कः सग्ल इत्यत्रातन्तो

पसर्गे इति क्षियाम् अत् सग्लान इत्यत्र अभोजिति चत्वस्यात् प्रत्ययतिमित्वे हत्वे आ

६ देनादुप्रसङ्ग यत्रत्वे त्यात्वा प्रयात् न प्रसत्यप्रतिषेधेन न कोऽपि दोषः ह्वावामश्चेति सू

प्र.ग्रा. त्रेणकवादनेर्यत्वन्तरणं विधानेन च प्रतिषेधपदस्तापकं नहाहुः अत्रैतस्मिन् कमात्वे

ने०बो०
६०
67

शिनित्प्रतिषेध इति नन्वेवमपि पक्षः शिवान्तेन सहेत्यादिना सिद्धानीति चेन्न
अचाम्नः यदि न णिनीति वक्तव्ये इहि स्यान् दाम स्यादेव दोषः किं न कर्मण्यग्ये यादौ यन्
घा णिनीत्यत्र नन्तक घाकारादेः प्रत्ययपरेनेत्यर्थः यात् ग्रहणादिम प्रत्ययस्य
णिनीति कर्मण्यागर्येणाविशेषणात् विषयसप्तम्यानन्तक घाकारादिमिम प्र
त्यय विषये प्राग्मित्यर्थो न तु दासे पिन सतिरिति अनश्रोणलः इह स्त्रेण स्यन्त्यनु
वर्तते यानो विति न फलत्यर्थे क यत्ने प्राद्दता दशादित्यर्थः अनो लोप इटि च आद्धे यान
क इत्यनुवर्तते दीडो युड चि क्ङिति इत्यतो विङ्ङितीति च मदेम फलितमाह आनो यारा
ङ्ध्यानकया विति अनायो किं स्नाप इतियङ् दासीयन्नवातो लिङ न मवववचनमिह
आङ्घ्यानकयोः किं यो नि विन्यवे रादाने कर्मविति हारे पानो त्वङ् नमेक वचनमि
दधियेति एवं च अनायाई यानाक स्यकि त्वेन दधिवदधि मोन्यादिषु आनो लोप ६०
सिद्धावपि दधिघ पपे घ न्यादि नूपसिद्ध ये सूत्रे क्लिन्निटीति ग्रहणमावश्यकामिनी
निलेयम् यदि न रडागमप व तन्त्रहते व्यानानदा अत्रालिनीत्यस्य वार्य यानकस्य

विशेषणेनन्तर्भयोः दाधाघ्वदाप् इह दारूपाश्चत्वारः डुदाञ् दाने दाण् दाने दो अव
खण्डने देङ् रक्षणे धारूपास्तु द्वौ डुधाञ् धारणपोषणयोः धेट् पाने अत्र तु द्वयानामप्येको
न दादेच उपदेशेऽशित्यात्वे दोदड् घेटामनुकरणे दाधाः इत्युपलक्षणं च दाश्च दा
श्च दाश्च दाश्च तौ धा च धाश्च धौ ते च तौ च दाधा इति विग्रहः दाप्दैपौ विनेति
दाप् लवने दैप् शोधने इत्येतौ न भिन्नार्थ इत्यर्थः पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तत्वार्थं प्रकृते दा
नोऽस्त्यनात्विति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् न च दैपो लाक्षणिकत्वात् तस्य प्रतिषेधप्र
तिषेधो पित्करणस्य प्रत्याकार्थक्यप्रसंगात् इदमेव च दैपः पित्त्वं गामादाग्रहणेष्व
विशेष इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहुः अदाबिति किं न दात्तं बर्हिः लूनमित्यर्थः
इह दाप् आदेशो बितिनञ्ञ्ववीन प्रवदानमास्ते शुद्धमित्यर्थः इह तद्व उपसर्गान्न दितिना दे
शान् प्रणिदिन्मा व्याख्याना न हानि स्तामित्यर्थः सामान्येन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति मा
न मेङो नेह न्यहेति लिङ्किन्वासंभवात् एगामिति इत्ति गोषाहागान् गाता विति न
न गहन्येन लिड्किन्वासंभवादनपायते ओहाकत्यागे षोऽन्तकर्मणि दयाम् मयान्

न॰ बो॰ स्थेयात् गेयात् अवसेयात् आईधात्केत्किं मायात् मायातां मायुः किनीति दासीष्ट
६८ इहदीङो ङइ चीत्यतः ङ्कितीत्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतेनापेयात्तिनया किनीत्यस्यैवानु
68 वृत्तिः कृता विभाषा येह लिलङीत्यनुवर्तते गाङ्कुटीत्यस्मात्कर्तरीति च न दालेकस्र
दु वेत्यादि अदपदिति चद्विग्रतो लोपः अयते उदाहरणमपि अयत विभाषाग्रा
हणं तत्त्रियार्थमित्यतो लुगनुवर्तते गातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तत्राह
सिचो लुग्वेत्यादि अफविति स्तत इति केन्तेस्य परस्मैपदे किं व्यत्यगास्तयमरम इह
आईधात्कस्येद्गुलादेरित्यत इहनुवर्तते अनेनसिचीत्यतः सिन्ग्रहणं स्नुक्ष्णुस्य
इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह यमः सिच इडित्यादि अयंसीत् अयंसिष्टां व्यरंसी
त व्यरंसिष्टां अनंसीत् अनंसिष्टां परस्मैपदेष्वेव किं उपायत अरंस्त अरंसातां वा
न्तस्य अन्तस्य किं स्थेयात् धेत्यकरणे धायति धेयास्मीत् घुमास्थेत्यत्रेति व्या
ख्यातात् न त्रातेर जहातिसातीनामिति सपत्नानिर्देशाच्चेति भावः विभाषा चेति सप ६८
त्रिकवणाभ्यां सा हृवयाति भावः पवं धा धा वा समेति धुग्विधावपिस्पन्तेरेव ग्रहणं

मितिवाच्ये नेनास्यार्तिज्ञीति भुगेवमायपति पैश्रीवै पाश्वति वायति स्तुष्यतीत्यर्थः
गदितश्चेति नष्टानन्तवानः स्तुष्कवानभेत्रिषिन्यमरः अदंतत्वादिति केचित्त्वम
हनपरिभाषयापिगुणाभावेसमर्थ इति आगंधोपादाने गंधोपादानं गंधग्रहणं
नत्वेवं कर्मणोदानवर्थेनोपसंग्रहाकर्मकत्वे नजिहतिक्रमस्यमसिन्यादिप्रयोगानसि
द्धेदितिचेत् अत्राहुः यद्वासमर्थेन कर्न्हेमिष्टकर्मणस्त्वनयानामाकर्मकरोति धाया
ह्राग्निसंयोगयोः पाहृष्टाद्वेनन्दतुहुलेवायुविहृत्याते नेन धांत्वदमनीतिवत् मद
गमनीति प्रयोगानित्याहुः अग्निसंयोगः सवर्णं यमति अग्निनासंभुनत्कीत्यर्थः स्या
यादिनिनित्यमवे पलिंद्धीतिनित्यमत्व ल्वटिग्रस्यात् ग्रागभ्यासेमनतिविषा अ
भ्यस्यतीत्यर्थः मम्लौ अम्लासीत् अदादिति गातिस्थतिनिचोलुक् अन न स्थसंयोगा
दौकिं वक्तुः यक्तुनपरकरणंस्पष्टार्थेस्त्र इत्यादेलिंटिनमस्तरत्न विन्यादोत्रट ब्हूहना
मितिगुणास्यजायमानत्वात् चकारोमंदप्रयोगनताः दयतेर्दिगिलिटि इत्यभोलिटीम
तुवर्तनादाह गुणः स्याह्लिटीति अहूद्विनिमित्ते लिटीति प्राचोव्याख्याने मनादतेंव

नैबो॰ न च स्वविषये प्रवृत्तिर्व्यापि केवलं फलितार्थकथनं परं न्यायानुगतमिति । संगच्छत इति वाच्यं पर
६९ त्वेन गुणस्येनाप्युक्तत्वादिति भावः । गुणोतीति अग्नीति आदिव्यापारे ग्रहणे लकातिर्हृस्वालसो
69 त्रः स्वग्रहणे कर्तव्ये स्थिपूर्वनिर्देशाय इति त्रिग्रहणार्थः । गीङ्क्लन इत्यस्मात् इति वर्तते न च सं
योगादित्वेन विशेषणेन दाह । संयोगादेरिति अतिसंयोगाद्योरः इत्यकारविधेयगुणग्रहणे
त्विन्नवयोजनेश्वयङ् क्लितीति सूत्रात् यीन्यनुवर्तनेन च लिङोविशेषणं लिङ्शायङ्लि
ङ्वतिसूत्रादिग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह याकियादीति आङीया
नक इत्येन दक्षिणत्वेधानकयोरित्यत्र हृतिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमितिसंयो
संयोगादित्विति किंक्रियान् यादीमिकिं संस्कृतीष्ट आङीयानकेकिं इष्ट्यान् स्वउपना
योरोगः स्फकः किति पकावउपदेशा इत्यत्र पकावइत्यनुवर्तनेन स्वउको विशेषणं
मित्याह पकावउगेनादिति श्विनः श्विनवान् श्विवा भूनः भूत्वा भूतिः तितुदाहरणे
भूत्सः त्वातिस्वेवेति स्नुः सवसिङ्ववितनकित् स्यात्स्वविन्यस्तु मात्येति इत्यप्रसंगात् प ६९
पकावइतिकिं जागरितः जागरितवान् ङर्णोनेस्त्व उवङ्भावेन ऊर्णितः ऊर्णनवातिति

यस्विद्यति उगितः किं शायिः शायितवान् भ्रस्तवान् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादिविधि
कोऽयमग्रेगवैनेहृणिक्रमीत्यादिप्रतिषेधकोऽयमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः निषेधे प्राप्ते इति ह
नेत्सूत्रः धूनेत्यादौ यथेति भावः स्वरतेः स्वरति स्वरिष्यति स्वर्ति शास्यति परस्मैपदेषु
ति न तं वध्याने भुषादिर्योगादस्य श्यक्करणात् श्राङः शासस्त्वरक्लायामित्यस्याचते ग्रहणम्
किंत्वसत्त्वेति भ्यां मात्वहृचर्यान्यपरस्मैपदिनः शासिरेवेत्याहुः अमरन्ते श्रारत् आस्वदिति
किं दधिमारवधोपिगुणः परत्वामात्त्वापि भवति परत्वं ननु उपधाहृद्धिरित्यर्थः निन्यामि
दस्यादिति विभाषास्त्वजिहृषेतीत्यस्मो विभाषान्तानुवर्तिनेः इतिभावः सह्लक्ष्मेते हृर्वते
कौटिल्ये स्तुगतो यद्यपि सामान्यगानि कल्याद्रवदृष्टस्यैवगतिरिष्टेया स्ववति हृते
प्रसवोः स्मृतुलानमिति देवसत्वाभविन्प्रसवे इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् स्तु
स्त्वभूत्स्य परस्मैपदेषु किं प्रस्तोष्ट प्रष्टोष्ट स्फवः स्तुव यद्येयधातुस्वादेशवत्येनन
हि वकारेनकर्तव्यं इति लाघवमित्याहुः इस्मवोः जुहृति स्तवेति इस्फवोः किं यो
भुवति तोनुवति सार्वधातुके किं नुङ्कवतः अस्येयोगस्पूर्वैतिकिं आताद्गवेति अस्येया

न॰बो॰
७०
70

गपूर्वग्रहणयोर्विशेषणेनानन्तस्य प्रत्ययस्यैनेन ग्राम्रवेति इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्या
दिति प्रत्ययविशेषणमेतद्ग्रहणं वेतीत्यत्रैवेति प्रतिषेधः स्यादिति भावः स्यादेतत् य
इत्लकं ह्रोदसन्नायायाम्युवमीन्यादौ प्रत्ययस्य ह्रेदस्य भयप्रेत्यनेन स्याहूयानक
वाश्रूयते यणादेशो न भवेदिति किमनेन तङ्क्ष ग्रहणेन च यु वेतिनत्यत्रापि प्रसंगवा
रणार्थं न तूणामिति वाच्यं अनेकाच इत्यनुवर्तनेनैकाचो याभावादिति चेन्न अत्राङः
दायति दर्येषि वोभूतिति छेदस्तिनियातनानाङ्क्षायां यङ्लुकि वा भवतीति इत्या
दौ भूस्ववोरिति गुणनिषेधोत प्रवर्तते अत एव भाष्यामनपि यङ्लुक इति वक्ष्य
माणत्वात् योगविभागादौ वेति प्रसंगो वारणाय तङ्क्ष ग्रहणं कर्तव्यमेवेति तङ्क्षग्र
हणात् नापकाङ्क्षायामपि क्वचित् यङ्लुक भवतीति भाष्यकारः एवं च सार्वधा
तुकपरयोस्तङ्क्षवोरनेकेनाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थं नापा
कायानिरवकाशापवनदत्तु इत्यभावे तङ्क्षग्रहणस्य ज्ञापकेनानभवादिति दिक् ७०
भावहातृगतियमाहिष्ट इद्दोष इकु वेति कादिस्नालिटिनेट गामगमेगामेगामनइ

ति पूर्वे षष्यामह सवर्णे दीर्घे कृते आनोऽङिन इति न प्रवर्त्तते आन्नेन पदेष्ठनन इति न प्र
वर्त्तते इति ने आना के पुनः स्यादपमिति भावः गावहे गागामहे गमे गगाते गाते गाते
गानागा स्वउनमेनवैसे गावहै गामहै अगात अगाता अगात न वर्त्तेति एवं चगा
ते इत्यादावपि सीतते प्रवर्त्तिकस्य चरितार्थत्वात् आदेशाङ्कारस्तत्र चरितार्थः स्यादिति
वक्ष्यावेनङिन्वादेव नटः सिद्धित्वादिति भावः आदादिकोऽयमिति एवं चगाते गाथ इत्या
दावानामाथामाः परनः आनोऽङिन इत्यस्य प्रवृत्ति शंकैव नास्तीति भावः फलेननमे
द इति न च गाते गाथे इत्यादौ षष्यामह सवर्णे दीर्घे कृते षि पूर्वे स्मात्पस्य वियोकर्त्ते
आस्यादिति वक्तव्यादनः परत्वेनङिनामाकारस्य इष्यस्यादिति शंक्य पंचमीसमासपदस्या
दतिस्वस्याभ्युपगमादिति भावः न ठुवेति कठोक्कुरिति उस्यनः कुङ इति असमान्या
चा यचिविकल्पवः चवयोरभेदाविकल्प वक्ष्यपत्पेमेङः प्रणिमयत इति न ठुवे इति कथा
मित्त्वणत्वस्यान् शिद्धिषये आत्वाभावेन सा रूपाभावात् शिद्धिषये कृतात्वेपिस्मितात्
त्वेङलभमेवप्रतिपदोक्तस्यैव माया तो अग्रहणोत्त्विम्यात् न च स्थलादर्णिकस्य गामा

न॰वो॰
७१

दाग्रहणेष्वपि शाब्दप्रत्यक्षुपगमेत्वप्रतिपदोक्तस्यैव मीनातिमिनोत्योर्णत्वकृते प्रतिमा
नाप्रतिमास्यतीत्यापद्यादावति प्रसंगः स्यादित्यत आह नत्रेति द्रष्टव्यादिति अयं भावः खु
मेत्तास्त्रैश्यणादयपनेयणादयनीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैर्विकल्पे सिद्धान्तितेने
गेदनदेतिणत्वविधौ क्रुमेत्यस्य स्थानेकप्रकृतिमाङिति पठनीयं कस्य प्रकृतिश्च मा
ङश्चेति हेतुः प्रकृतिश्चकस्येत्याकांक्षायां सतिदानान्तर्विरपदयोरेव तत्राम्भि व्याप्तिः
नापिसमाने इत्यत्र मीनातिमिनोत्योरपि व्याप्तिः माङिति मङ्ग्रहणात्तु वैयर्थ्यकस्यैव प्रदि
ष्टत्वादितिदिक् वादेशेनेति दयतेर्लिटि परतोद्विर्वचनात्प्राक् दिग्यादेशश्च नत्रविशेषविदि
तेनदिग्यादेशेनद्विर्वचनस्य समवायः नचैवं व्यायः पीवक्किङः व्याक्रिमिषी व्यात्मेनार
पिविशेषणत्वात्तात्स्याद्विर्वचनायः स्यादिति वाच्यं विषयसप्तमी मास्त्रितिरप्यलिङः परतः
प्रागेवत्रयोरप्रवृत्तत्वात् दिग्यादेशविधौत्तु लिटीति परसप्तम्यैव न तु विषयसप्तमी
लक्ष्यानुरोधात् नेदमन्तरेण यतिरीक्षते इति दयितेर्लिटि द्विर्वचनात्प्राक् नेद्रव्यादि ७१
त दिग्यादेद इतिनोक्तं परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्परबलीयस्त्वात् दिग्यादेश

विनाहि न सुसावकाशत्वेपि नेत्विनादित्यादेशासम्भवादितिदिक् स्याद्वोशिपि इह
लिङः सिचाविति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तते परस्मैपदेष्वगाततिष्ठतेत्युक्तः अ
हृतिव्याहृतात्मात्मान् गुप्तिगृहसिम्प्रत्यनैशानां भाविमानोणत्किचिन्नवर्णान्तहानीन्यत्र
इदमपिनकारणं लिंगमित्याहुः अत्रवदेति विधीयमानस्य सवर्णग्रहणं कत्वेपि नय
रकरणमिह व्यर्थं न मन्वानदीर्घस्यादितिवाच्यं गुणासेन्प्रत्यनेनैव नत्सिद्धौ व्यर्थैवेयर्था
पत्तेः न चैवमपिसुभः स्यादितिवाच्यं प्रसनसनप्रसङ्गे सनप्सविषयेऽस्तत्वादिति सिद्धान्ता
दिति दिक् विहायसास्त्राकाशेन विहायसामिति पाठस्तु नाकारइति व्याकटः ऋतइ
द्धातोः किरतिगिरति कीर्णः गीर्णः स्तीर्णः धातोः किं मातृणामिवमामात्यामिति
परत्वात् गुणवृद्धीभवत इति वक्तव्ये किमिदं वार्तिकमितिचेदत्राहुः परादप्पन्तरङ्गेण प्र
बलेइतिइत्वं प्राप्तंवार्तिकमितिभावः हृस्वोवाइत्वादिः यान्तकस्माडित्यन इडिन्यनुवर्तने
नहोलिटीत्यनेनालिटि दीर्घं इति च न दाह इटोदीर्घोवेत्यादि सिचिवृद्धलिङ्गस्यनेनोतेत्य
नुवर्तनादाह इटोदीर्घोनेति मात्वय अभ्यासस्येति च्छेदः अभ्यासस्य विकारस्त्वभ्यासः।

त॰बो॰ सः सचात्र सन्धन इतीन मेव यदि न तु स्व इत्येव गत्याने न हि न हि न निर्देशो व्यर्थः स्यान्देत
७२ दाह प्रभ्यासे सकारस्येति सूतिकारागुम मिव द्राघीन्दर्शयति गुर्णोर्निर्यायामित्यादिना
सन्धेनासम मीमांसि न्यसङ्किर्यैन्यङ्गी प्रमीमाति यङ्किचयपे इति व्याख्यायां प्रमीषिषति प्र
टाक्षने इत्यादिना सिद्धेन सन्धङ्गोप्रकृति भागस्येव द्विन प्रसक्तेरत आह सन्नेनस्येति ननु
समसीयदेवपि सन्यङ्गो वैवाद्वित्वस्या ननप्रकृति भागस्यापायाप्रकारेनैव सगुण्यनेति द्वाने
इत्यादि रूपसिद्धेस्तयोर कारोच्चारस्य प्रना देर्द्विनी यस्पनिह्नित्वार्थत्वात् यद्यपिनिमित
स्य कार्यित्व स्वीकारे प्राट प्राटन्निन्यादौ लिटि परतः पूर्वं भागमात्रमपि द्वित्वं न सिद्धेन
यापि कारोच्चारणसामर्थ्यान्तत्पङ्को कार्यित्व मभ्युपगन्तव्यमिति चेत् मेवं प्रकारफ
लानां बहूनां सत्वात् तथाहि दिम्प दिन्प सपिनि प्राचार्यनिकृते प्रतानावइत्याद्य
दानः सिद्धति प्रकाराभावेन विहलोविन्यापनीष्ठ स्वकारेन सिद्धेन किं च पठिष्यन्त्रा
लणऊलानीन्यत्रालोप स्पस्यानिवत्वात् मलेन लतोणनुम नभवति प्रकारे भानुम ७२
प्रपि चम्पयच कइत्यादावलोपस्य स्यानिवत्वादन उपधाया इति हृद्धि न प्रवर्तते प्रपि च

यस्य हलस्त्यत्रयस्येति संख्यानमदणामसर्थीदित्यादौ यलोपश्चाहलेत्यमिति सर्वमतं न
स्याव श्रूणायचि इत्यादौ यलोपाप्यकारफलमिति मन्यते इतीतियद्येवमुक्तं एवं यद्ध
लाकिप्रत्ययलक्षणेन यङ्लुका हि सं सिद्धमिति परस्परमस्या न हिलस्यागकार्यमनालुम
नेति निषेधः प्रवर्तते इति दिक दात धातो वेति आर्धधातुकेषणार्थमिति भागः आर्धधात
वेति ति यातयाते यातेशायना दिव्रूपप्रभृति दित्यर्थः अनलुवेपकारेति सानुवेपकात
केवले अवश्वविनार्थत्वात् अनुवेपस्यमनेनादिवाकर्ष्टेगाफलात् एणनादपिनहु
स्यादिति भावः एवं चानुपूर्वमात्रसाम्यपिवादयन्नादिभ्यामित्यापवेति फलितं इट
गुणेनेति यद्यपि हलं तामेति मतः किंत्वपिगुणाभावः स्रसायस्तथापि इडभावार्थ
मकहेम वाश्रयणीय इति किं हेवं तराश्रयणेनेति भावः केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरि
भाषयाइव्वातयेवहलन्ताश्चेर्मिति अग्रहणमिति नास्मिन्सार्थमतः किंत्वमित्याहुः अम
राभेस्रा राभस्यस्य क्रमस्यन्यक्रमः लिटि रेभे रेभाते लङि आरब्ध अप्राणो भ्यश्च
डलभालिटि लेभे लङि अलब्धेः रुंधेरनिष्टायां सिवादीनामित्यनो वेति प्रवर्तते

न·बौ· अषोदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयं माधवाधिश्रयानुरोधेनाह कृन्येवेदमिति प्राधान्तवि-
७३ क्षेयती सुदाहृतेन तत्र मृ लं स्मृप्यमिति भावः नसेवधातवइति अतएव लिङ्मेष्यपि अत
मुदाहरति परिषिञ्चदनीणाम् अहृते केचिदसमदिदेभवेति तत्प्रामादिकमित्याहुः
जगमतवितिति गमहृतेनसुपयालोपः अनुदात्तस्य आदेचउपदेशाउपदेशेशान्तीत्यतः
उपदेश इत्यनुवर्तते उपदेशो किंस्त असतनमनिउदात्तः ऋटइषयः किंकर्मीजलीति
किं समर्थस्य क्रिनीति किंस्तम्भः अस्तपदिति ल्टदित्वादङ् स्तप्रास्तशेति सिञ्चिकल्पवा
र्तिकेस्तपि प्रलिप्य अस्तप्सीदिति केचिड् उदाहरन्ति तत्प्रामादिकमाहुः अद्वैसीदिति य
मरमेति इटसकौतिस्तपता मृडंस्य इत्यनुवर्तमाने कालितमाह यःस्यादिति आस-
वेनेनतिस्तपति पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः विभागास्तनिर्दिष्टोः क्रादितियमामित्य
प्राप्ते विभाषेयं स्तनिहृषोः कलिकिं समजोदद्यं अधिकिति स्तब्धः स्तब्धवान् हृष्टः हृष्ट
वान् अप्रदान्तदीदिति वदव्रमेति हृषिः अवाङ्ब्धो अदाङ्स्त ऋषाकर्षेति अनुदात्त ७३
स्येवत्यम् वाघदधातीति यवघत्वमभ्यावः अयाहीदिति अस्निमिच इति इदिर्हृषिः

यन्नादिग्राव्यन् सिद्धे सेचते सेचनात्सेद्धति प्रकरणके विवक्षिते नतु सेचनमात्रे सेट्
मदृन् सोफसी इत्यमवः कितन्निवासे किते व्याधिप्रतीकारायां वैवम्त्सिन्स्युक्ते नइदा २८
द्दाति चिकित्सतीति रोगमपनयतीत्यर्थः सातं चिकित्सती निग्रहातीत्यर्थः देवे
न्दराणं चिकित्सति अपनयति नाशयतीत्यर्थः अर्थानेदेन तु वादिति सूत्रके नइदाद्द
ति केनयतीति षष्ठसमवायसंबंधः भेजनविति त्फलभजेत्येवं भवतीति इत्यव
स्वतिषदीप्ता अविदादिति शालइतिवत्सः ऊमवशन्वेश्रव तानामितिवत्सास्याचीनिसे
यः यनदेषु जानिवृदेवनोदेशानविदवादिनोद्वाभावः लिटपभ्यासस्य वध्यादयो
वीचवविपयजादयः ग्रह्यादयस्तु यदि ह्रिज्याव यिन्यादयः यद्यपि गृहीसि इष्यतिम
मनीनामभ्यासस्य संप्रसारणे च कृते च विशेषो नास्ति न प्यापि पर्जन्यवलक्षणप्रव
२८ नेते न ग्राहपयजवभजतीनां सु प्वेनेस्तु विशेषोस्ति संप्रसारणस्याकरणेव बध्ये
पु.कु. त्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात् कृते तु संप्रसारणे न संप्रसारणे इति निषेधप्रवृ
त्तिरिति लिहीति किं विवक्षति पिपतति विवक्षपियति वहिप्पवववसिर्वेत्र्वेन्

न॰वो॰ इत्यपि हेतुत्वं चदि स्यस्यानिर्दिष्टत्वेन यज्ञायामृत्विग्भिनव किनिकिं इष्यप्रष्टुङ्वप् ह्रिमः क्रिः उभिमे
यामित्र स्मिथसीनां च यानसकारस्याप्राप्ते विधिर्यं न तु स्यपिसे स्यपि स इत्यादावनिष्टप्रसं
७५ गवारणायेत्यानोः सकारस्यैवादेशमेवेति नियमार्थनां सीहति ष्यादेशमस्य यथा वितिस्तु
त्रेयस्यतामिति निर्देशात् अत्राहुः ष्यादेशावयवस्य सत्त्ववारणाय ष्यादेशस्यास्य शाव्ययकः
तत्कृतेणत्वेयान्तरमिति सकारस्यैवेद् भवति ष्यादेशात् पस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणायस्त्र
न्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति वदन्त्रनेनिष्टहिः समीतितः आत्मिसे च इतीह उच्चारणा
र्थं इति इत्वंसायामिदिति इतिकृत्य स्यादिति भावः उवाचेति ग्रहिज्यात्र वपिग्रहणादे
व इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते इत्याहः ग्रहिज्यावपि ग्रहणाति ग्रहीतः जिनाति जीनः इ
ति व्ययेत् दाहरणं नास्ति केचित्त्वपि यजादीनामिति निर्दिष्टं यथाहि स्तुवेतः पाठात् अ
तपवाभ्यां समप्रसारणमपि ग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति वाच्यं वक्ष्यमाणस्य ग्रहस्यन्येन वयाय
इति पराम्प्रयत्नेन दाहृ वयायतेस्तु स्याति न लासो विधिमानत् स्याति वावा किनीत्यवम ७५
वचे लिटि वयाय इति प्रकृतत्वात् उपदेशान्त इति निषेधमाशंक्याहः वयस्तास्ता वमा

सेवादिति ननु स्थानिन स्थाने विद्यमानत्वात्स्थानिवद्भावनाशे विद्यमानत्वे स्तल भमिति चे
न् अत्राहुः शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीय
त्वेपि सौत्रेणादिष्यपने अच इत्युक्तेरल्विधित्वादिति चेन् लिटः किं उनेउनवान् नवेत्यालिटि
किं वानावास्यनि हलादिशेषेणवस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः अजेनोकारवावायस्त्रा
स्पनि हृष्यति वेउभवनीत्याशंकायामाह लित्यमिडिति संप्रसारणं अकृत्सार्वेति दीर्घः हे
न शाहे इति सामान्यो ज्ञावपि अकारणा हृपशाहृपवात्र गत्ययनइत्याहुः तथा भाष्ये पोनोऽ
न्यतः स्नत कृत स्वरमाप्नुहराडुष्टाङ्गनाज्ञः विरेभ्यङ्ग रात्म वर्त्यायनि कर्मणि प्रयोगाहुः
संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे अभ्यस्तस्य चेति पूर्वयोगस्तेनोव
संप्रसारणविषये प्रवर्तनेन ह्वावयिष्यति अतएव अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ इति अभ्यस्तनि
मित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात्प्रागेव ह्वेञः संप्रसारणमिति फलितोर्थः अभ्यस्तमस्यास्तीत्य
भ्यस्तः सनादिस्तस्य योह्वेञ् नन्वकृतेभूतस्तस्येत्यादि व्याख्यानस्य स्वीकारात् तेनजिह्वा
कीयिषतीत्यत्र केञः संप्रसारणं न भवति एवं लोह्वित्वनिमित्तत्वाभावात् अतएवणि

वोरिङ्त्वनिमित्तत्वं नेति कृः संप्रसारणमिति योगविभागात्क्रियते पनं च आकारे स्पष्ट ष्टलि
ने. यो पिसिचिलियउपदेहेषि वतलोप अलिपत् असिचन् अबेदनीनिय अन्यस्य वदयोगे गानिना
७५ ह्रोमाः प्राक्ययोगः विभाषः लिटियङि चेतिलि ञ्चुडोश्चेति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तनेन यतिभा
75 वः उभयत्र विभाषेयं लिटि यङि च श्वेः संप्रसारणं नित्य प्राप्तेर्लादाव प्राप्तेः यद्वा यानयागविभा
षा यो ह्युपने यो युपने संप्रसारणेनेति अन्यथा ह्यायेन्यादि स्यादिति भावः भयतेः
अलोन्त्य परिभाषा लभ्यमाह इकारस्य परं रूपमिति अतो लोपस्तु न भवति आह्वया
नको पदेशाय द्वकारान्तमिति ख्या व्यानशाम् लक्षणपदत्वाणो पेक्षमाणं नत्व्यानादिति भा
वः अरयीदिति नत्विद्धं नते गमात्युरणादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद् वृद्धि निषेधो भवति
नकिं मनेन निष्ठि ग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः नास्ति इत्यनेन गमसीति तानार्थे निष्ठि ग्र
हणे नेन विधिर्णाति निरयाम्यार्थेषु लगयना नो विनी अभयनी नो वाहि विवृद्धि रेनात्वाद्धि
रेव भवति अचिरायीत् अनिरायीत् अचेवायीत् अचेवायीत् अननायीदिति ति एा ७५
चि अश्राणयीदिति वेद उदाहरणं नेनेति उक्तचवार्तिकहतोषा कान्सन्तिदिष्टेन विका

रोनः वेचिल्लुप्तस्यैति निर्देशात् केचित्तु इयङिति दीर्घोच्चारणं नेनोपस्मिति तोप्यते
इदं नत्वेहि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे इयङ्मेवकुर्यादित्याहुः तच्चिन्त्यम् इदं वेन्नेवर्णोका
व इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् न च कृते इयङ् विधावकृतत्वादिति दीर्घोपपत्तेरी
यङ्विधानेनानवकाशं भवत्येवेति वाच्यम् यङ्विधौ सन्नियोगेनेति हि नापस्यत्तुवर्णे
ङ्लोदीर्घ इति नेः कृपायां चेति अत्रैतेन च कृतनीयाये वृत्तौ कारस्य तग्रस्मा कर्णे चूर्णे इति
चामरः कृकलेष्वाहेङ्हिः जङ्घः पिः चम्रिम सोदेलोत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानात्
न् हृदि हिहपिहि इत्यादावि डादेहेर्घिन भवति अनादित्यत्रनघिन्वात्यत्ववातान
ङि कृते स्थानिवद्भावेन घनाहिने घसहकृनाविति न्यायाभेत्याहुः अन्ये तु दोहिरि
त्यत्र स्थान्यादेशयोरपि इकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आदेशः तेन न हली
त्यनुवर्तनेन कर्तव्या नापि नानडोधि न प्रसंगः इति सकृत्कृति न्यायाच्च यणमपि मा
स्तित्याहुः सूत्रः सर्वेषां प्रकृति मालयोरित्यत अडित्यनुवर्तने गार्ग्यगालवयोरि
त्यस्मात् उदिति शाकाटु दति शोकांति वारयति सर्वेषां मतम् लङ् स्तेनोनिहृतमित

गमिरमीति नेमीहेतिनने अनुदात्तोपदेशा यमयत्रयषामनुनासिकलोपइति व्या
न॰बो॰ ख्यायतेननहाममन्यतेनाम् नहमिह मुबमस्जादीनांचमनेनस्यापिलोपः स्यान
२६ स्याचमनः तमः नहुः मेघः मक्त। मग्नस्न्यादिनमिद्धानस्यादह लमस्यष्टीकवन
76 निनेरषामिति वनतिष्व्याभिचारादित्सुषाषणांवायमितिभावः वतिः रहन्नि
तिलिपुत्रेननिषेधात् कलिकितीति नलोपः लोपः स्यादिति अलोन्यस्येतिभा
वः अनुनासिकानामनुदात्तोपदेशानांदर्शयति यमिरमीति ननोन्त्यादीनमनु
नासिकानानंदर्शयति ननुतदा गतिलिवति करोतिवर्जितानांतनोत्यादयोनवनन्त्ये
मनोभेजेनमनखनामित्यावम् तनोतिनमयविमाप्तिनः मनःहातानः क्षिनइ
त्यादीन्युदाहरणानि ननोन्त्यादीनामद्दित्वात् क्रायामिद्विकल्पानिषेधायानेट
अनुनासिकायानानामितिकिं शकः रुद्धः गलीतिकिं गम्यामिक्ति मीतिकिं गं
नामेनाजगान सङ्क्रन्तिरिति ययुपयत्राभ्यासाद्धेतिसापिप्रहृतिरस्मिनस्थायानेर
गत्वात् ह्रोह्रेनेविप्यनसन अभीयतयेति सतिपातपरिभाषयापिहेलङ्ङनेति २६

वक्तव्यम् शाकटमिति चेत्के त्विदं अतो हिरित्यादेभसामर्थ्यात् तस्या अप्रहृतेनेति शिव
शः वृधादेशोऽनेन इति नेन अदेशो च अनेकाङ्गादेव धीन्यत्रैका च इति शनिषेधोऽत्र
कृताविडादेशस्मिचिनोऽहलादेरिति प्राप्ताहृहिरलोपस्य स्यान्निवत्तातेति भावः ॥ उरहग्
घृशेः अघृशणात्यागनेन लहुदर्यीति अद्रुत्य अदुग्ध्वा अदुग्ध अदुह्हि दिह उपद
वृद्धिः प्राप्ता दरयीति नेगदितिणत्वं अलिलिनिति शालश्शुपदेतिक्सः अलिक्षोत अ
लिक्षन अलीढेति लघ्वादुहेनि वालक अलीढां अलीढ वलिङ्दर्शानेयीतिविस्म्या
त्वणाप्राभिचष्ट शाचीभिरित्यत्र दर्शनार्थे त्वेन व्याख्यानतस्यादिति भावः ॥ पुनर्थ इति
अनुदात्तेन स्वहलादेरितिसुख अनेदितइति इदितइमितुम् इत्यस्मादेनरम्यनुवर्ते
न इति भावः ॥ एवं च तु मा गमशाकानुम्यानायच दितिङ्गयकारएव आत्मकृतिनः अनुदा
तेन्वे नेवमद्दिमिति नकारोऽप्यर्थ इत्याशंक्याह नकारस्त्विति स्फायत्ति स्फायीहृ।
ढा विन्यनुदात्तेनोलटः शाशादेशाः नेह इति स्कोविति कलापङ्कत्वम् त्वेत्यादिविति
तेन पूर्व्याख्यानमित्यत्र पमः त्वेयम् परइति क्रेवने त्यादि पूर्वाद्धि एवोक्तं प्रसिद्धकांडे

न॰बो
११

इति प्रणवप्रकरणानन्तरमिति शेषः नेनपर्याख्योनमित्यत्र प्राकारेणाख्यवधानात् ह्रस्व
चरितिणत्वे ननयास्त्वख्येनिर्ह्नुते सोख्येनत्र मेवः सोप्रत्ययः यत्वस्यासिद्धत्वात् यत्व
योपयादिति वुजन किं जन्त्वेन तिवाप्यम् ग्रचेष्टइति क्तोरिति कलोपः हुत्वेग्रसति
वेक्तिख्यानी त्यत्र विधि सामर्थ्यात् खत्वेनासिद्धे स्वतेत्रस्यख्यो यानोः सार्वयात्कमात्र
विषयत्वयावत्पमानत्वात् ग्रस्पतेः पुषादियाद्दादसिद्धेः मन्डर्थग्रहणमित्यादि षुवत्प
ति यत्क्तेनिक्रुवेवावचिः वच परिभाषणाइत्य भयात्र्ग्रहणांईव इतिना ईरिध्यति लाडिपे
नेपरानो यदि यर्वेहि यर्वेहि यपास्ते यथाख्यानसवन्यासे ईशाधेशोहप्रेरेशिधासि
तिनसिद्यानिदतप्राह इपोदुजनामिति देविआर्यमिति धरइत्यस्यर्वेयापकसिंसोर
त्यसूनवत्र ग्रनुवृत्तिरित्येवेविवित्रवायार्थरत्यर्थः इहकाशिकादोजनितदाहरण
मक्ते नख्याहि जनीप्राडुर्भावेरस्मात् यपनःक्वेदमोत्वक उपथा उपथालोपाभाव
श्च जनिषे जनिध्ये जनिषुजनिध्ये जनजनतजनिश्चविकरणस्याख्युपथालोपश्चाति
जनिषेख्यानिजगाधे कर्नेरिकर्मख्यानिहायइतिनह नमोवाकइति नमस्तेरुद्रम ११

त्यवेइत्यादिनमोववने यचेवनयनोविमिऽनंवसेविति वाधित्वादेवाभ्यासलोपानोणि
मित्तुंवनेच भ्रामित्तिनु विसर्गेनी येतिसूत्रेहतिपदमेजयोदिभिरुक्तेनुमादिभिप्रेत्यके
विवाययत्वमिष्यते तेननिस्सेति स्वइत्यत्रनभवतीति तथ्यासमंतानवेयुज्यतेषांतवेनब्र
ह्मादिषत्वेवेडोविनिकत्वेकवर्गोत्पवत्वेनषत्वेडवीरमिति प्रभुदाहरणमिदंनमंसंग
छेनइतिभावः णिजिष्टुद्दौ ग्रनिहेइत्तिनिरितिजेहोत्यादिकस्यग्रहणादयंसेडयतिधन
इति नजिनेमिषिजिप्रवाकेशहेक्रमन्यपेषाजिते ग्रावषपकणिन्येनाम्दीपिषिंजनी
भूषणानेनत्रषिंजिते मोवीन्याषिंजनीतुणाः इतिघामरःस्वपु विधइतिस्वरभूनीतिवि
कल्पवाधित्वात्तुकः किनीतिनिषेधेप्रामेक्रादिनियमान्नितितिट् षीड्स्वमेक्रिति
वेत्यस्यग्रदितिच नथ्याचेष्टानुरोधेनादितिप्रथमेजस्यषष्ठ्यंतत्वमाश्रित्यव्याचष्टे कादे
शस्यामइति कस्यपवरुडागमेत स्वदादेशाडलभइत्यादि त्यस्यप्रनुह्यतिःक्तनाःषि
षेपइति पणिरेणिकाच इतियणषिनाशेष्व षायायोषोधेउनाहृहिः नाभिस्तस्याविपि
तीत्यनेतिषिधातुहूनेराह नत्वभ्यसत्स्येति उतःकिं पतिपषि त्वकीतिकिं स्वनोति न्न

त॰बो ह्नोति ह्नलि किं अयानि अयाव आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः पित् पिति किं स्तुतः कृतः नाभ्यस्ता-
७८ स्य किं योयोति रोरोति सार्वधातुके किं स्तूयात् नचात्र ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानान्निर्वाहः शंक्यः
७८ किं दाशिषि यासुटः कित्वात् केचित्तु यात् स्तूयादित्यादावपि ङिच्च पिन्नेति माश्रित्य व्या-
चक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्धिर्न भवति अन्यथा उतश्चो हलीत्येव वदेदिति कृतस्तुतः
सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति अपिदर्थमिति यत्नः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचां व्याख्या-
ने ग्रामादिकं कर्वीतः सर्वीत इत्यादावसिद्धापत्तेरिति भावः याम्यभो कृदाहरणान्न यामीत्यत्र
ध्यमीति अध्येति याम्यभो छंदसि ह्रापत्तेरिति भावः विकरणस्य लुकि सति हलादि सा-
र्वधातुकमन्तेनेरेसं भवति इति काशिकायामुक्तं अपि शालायास्तत्र कृत्स्नणस्यमसः
सार्वधातुके छंदसीति तत्र ते सूत्रमिदं छंदस्येव ऊर्णोतेर्विभाषा उतो वृद्धिरिति
नित्यप्राप्ते विभाषेयं हलादौ किं ऊर्णवानि पिति किं ऊर्णुतः सार्वधातुके किं ऊर्णूयात्
ऊर्णोति रात्रेति ऊर्णोतेर्विभाषा ऊर्णोतेर्वृद्धिर्वा वाच्य इति वक्ष्यमाणस्य आरम्भात्वापि फलमि-
तिभावः नन्वत्र नाद्देशिनावर्जते स च कर्मधारयः आदिग्रहणस्य तत्प्रकृते नोपयोगा- ७८

लोपेत्यादि अचःपराइति उदिदिषति ईदिदिषति अड्डिडिषति अर्चिचिषति नद्राइ
तिकिं ईक्षते मातिईचिक्षिषते सयोगः इयः किं प्राणिणिषति अरिरिषति अचपराःकिं
ईद्वीयितिमिच्छतीति क्यजेनान्तादिति ईदिद्वीयिषति इहनकारस्य द्वित्वभावेपिदकारस्य
नद्वित्वव्यवधानप्रवाचःपरत्वाभावात् नशाहृस्येति उपदेशापवर्णत्वेनषारषाभ्यामित्यने
नतिभावः पूर्वत्रासिद्धीयमिति अत्रद्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकेषोभयंग्रहणेन न
त्रषाष्ठस्य उदिमाः ष्ट्वात् औद्दिढत् इण्डुराहरणं आष्टमिकस्य नद्राम्यारद्राटे इति इह
त्रिपादीस्थचवटत्वादिके निर्वचने सिद्धमेव असिद्धत्वेन त्रिपादीस्थकार्यात्पूर्वमेवद्वि
र्हेनीत्यस्याद्वित्वे प्रस्थाद्राड्ढेति चत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्राम्याद्राढोत्यपि द्विर्वचने कदा
चिन्नस्यात् न द्राम्याद्राढेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचने सिद्धातिकिंचषट
सेनरइत्यत्रड्स्य वर्नेटकारस्य द्वित्वं पूर्वासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्ते इति मनोरमादाक्षुक्ते
अनपवस्तुप्रपास्य इत्यत्रयस्य नक्षत्वेन दकारव्यक्ति व्यक्तिभेदाद्दकारस्यापि द्वित्वंस्य
न्नमेवेत्याहुः अनित्यमिति अनयवहूति शाहृस्य द्वित्वे आजहिहित्यपि नामयानुरा

त. ब्रो.
७५
79

धुवत्यति उभौ भ्यो मस्येत्ति ग्रकितिति इत्यनेन णत्वे कृते नाद्धिर्वचने कृते प्रणिणिषतीति सिद्धं
मिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः एवं च प्राणिनीयिषत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः विभा
षेति गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विजयडित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह इडा
दिप्रत्यय इडादि तेन गुणविकल्पपक्षे उवङ् गुणे ऽवादेशाभ्यामेकस्याचोन्यतः ऽचिति सार्वधा
तुकेऽपि उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदाह हलादावित्यादि ऊर्णोतेर्विभाषा
इति चि वृद्धी इति सूत्रेऽनेटीत्यत्र इडीति चानुवर्तते इत्याशयेनाह इडादावित्यादि स्ववीतीति
नकस्त्वसामान्यमइति इडा नस्य धूत्र्यमपइत्य त्रपरस्मैपदेष्वाके तान्मनेपदे न नेट् प्रश्नाष्ट्
प्रश्नोत्तरा ब्रुवः पंचानां विदोलटो वेति वर्तते ब्रुव इत्यतदादिमे पंचमस्य नमलिमे भवन्ति षष्ठ
नमित्याशयेनाह ब्रुवो लट इत्यादि चत्वं स्मितिप्रक्रियालाघवादाह सत्व इत्येवं सत्व चेमि
त्याङः ब्रुव ईट् हलादेः किं ब्रवाणि पितः किं ब्रूतः कलीतिप्राप्तव्य विधानादिति इडागमे
कृते कत्वादित्वाभावादिति भावः इणगतौ इयङ्गोपवाद इति ये न नाप्राप्तन्यायेनेति ७५
भावः गुणवृद्धी बाधित्वादस्य वाधकौ प्रयणे प्रापकः दीर्घ इणः किति प्रश्लोयाभ्या

सस्यन्यतो ऽभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते व्याख्यो लिटीत्यतो लिटि इति च किति किं इयाय अत्रवदिति इ
णोदीर्घं कृते ऽभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशे सिद्धे इतीति दीर्घे न च दीर्घस्य यङि दीर्घविधानं
व्यर्थमिति वाच्यं ईयतुः ईयुः इत्यत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति यण्वा कृते दीर्घविधेरवकाशत्वात्
किं च लिटीत्यनुवर्त्तनसामर्थ्यात् व्यर्थमेव व्याख्यानाभावादिति यत्तु वदन्ति यतः इतान् यतो
येन इष्टं उत्तमे अयाति अयाव अयाम लिटि मध्यमे ये: येथे येत इत्युत्तमे अयाय यव ये
न ईयादिति अकृत्स्नार्वैनिदीर्घः येतिलिटि इयाईयास्तक इति स्वरूपकथनार्थं प्रसिद्धमे
त्तिति लिड्रीत्यनावनेवेह सिद्धिः उभयत्र आश्रय इति श्रेनादेशाद्भावयवविशेषवाचि
नोऽत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेशाश्रीयते नदानस्येव परस्य कस्मादिवा-
ह्वावः स्यात् एवं परस्यादिमत्वे पूर्वस्यान्तमत्वाबोनस्यादेकस्योभयापेक्षयापार्थवत्ते स्यवि
शायादिति भावः नन्वेवं रामे इत्यस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा न स्यात् परादिवद्रामे इति प्रकृ
तेरभावात् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुबन्तस्य ग्रहणमिति स्वीकारात् राम इत्यस्य प्रकृ
तित्वात् पूर्वान्तवत्त्वे प्रत्ययाभावात् अत्राहुः पूर्वपदसंज्ञा यस्मादेकादेश इति नात्र

न॰बो॰
८॰
80

दोषः इह च स्थापकं स्थपि स्तृतिसमा इति विप्यादौ समीयादिति न भवत्येव आशीर्लिङि न
प्रकृत्या वैति दीर्घे कृते पि ह्रस्वेन भाव्यमित्याशंक्याह भौवादिकस्येति इटि किटकटी
स्वत्र प्राप्नोति इष्यस्य इयानेराशीर्लिङि इदं तृपेवी गमीत्यत्र ईकापियानेनं प्राप्नोष्यत इति
मतेन तु विप्यादिलिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यं गाङ्लिटि वलाद्यपायामिति वार्त्तिकमते
पकादेशात्प्रागेव गाङादेशाद्द्विर्वचने चेति सूत्रेन न प्रवर्त्तते हि न निमित्तो चोऽभावात्
विवदितं इति भाष्यमतेन स्त्रतरां न प्रवर्त्तते अत्रे मितिकत्वादि भावः निर्देशो न भवती
ति वर्णाहं गबलीय इति समाधानं पुनर्वर्त्तते व्याश्रयत्वादिति भावः अध्येयनेति अध्या
नेयदेशत्वनेन इति कसमपन् लङ्मध्यमेन अध्येथा अध्येयाथां अध्येध्वं अध्येषीष्ट
ति लिङः सीयुट् अध्येषीयास्तां अध्येषीरन् गाङ्कुटादिभ्यो इह गाङ्ग्रहणं विन्यस्तन
ग्रहणं नङ्घोनयाङ्काकायात्रबेयस्य नत्र चविमाध्येन आदेशाङ्कारस्त्र अरिर्थः स्याति
वज्ञावेनैवनमः सिद्धत्वादनर्थमाह गाङादेशादिति कुटादिस्त्रदायेन गणः केचित्
कुटश्रादिर्येषांते कुटादिः न तत्र लोपपधादिति सूत्रस्य नलोपाविवालेविधनीति हा ८॰

निर्ग्रंथेन ऊर्णोति ष्टलवेनीरिति सौत्रप्रयोगेण विकल्पने अनित्यानड् इति किम् अनिको
टः पोटः एलि चु कोट चुपोट कुमास्यादीडोपुकचोन्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते आर्द्धधातु
क इति चाधिक्रियते एवं क्ङिति किं दाना धाना लालौ किं दडुनः दडुःअन्यथाऽतो लोपा
त्परत्वादौत्वं स्यात् आर्द्धधातुके किं मातः भायः अय्पणीहेति स्तिचोरडित्वादौत्वं इकस्य
गणकवारश्च एवादिक इति विशेषणार्थः परिन्तुमेन इटकिटक टीन्यत्र प्राप्त्रिछस्य
इत्यानोरपि ग्रहणं स्यादित्याहुः केचिदिति आर्द्धधातुके वार्त्तिकपाठानदधिकारोऽ
त्रानमिवकार्याणामपासितत्वादनिदेश इति भावः अधीयत्रिति समवत्रित्यर्थः
रावव्योतिन्यत्रापीगर्थदेयो लोकर्मणीति इष्टीवीगाति अविशनिति अडागमपरत्वा
दियट् अडागमे सतीति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः अन
पवादत्वेनोषाद सिद्धवदत्राभादिति यङ्ङि समानाश्रयेषणीकर्तव्ये अटो सिद्धत्वादियङ्
८८ ङ्वेवाचिन इन्याशयेन वा केचिदित्युक्तं त्वावस्थायामेवाडागम इति पतेत्ततमणीवेति
वोध्यं इकारो धातोरति प्रयुंजते चन्नहित्तिनरणाकृधीनेदिका राधीन हाति विनि व्याख्यानेव

न॰वो॰ मनोरमायां कर्मव्यतिहारेणेत्र नचनगतिनिहिं सार्थेभ्य इतिनञ्ज्तिषेयः शोकः अनूर्वस्यावि
द८ भावार्थमाचित्य अत्रवदंति व्यतिशाहृ विनाकर्मव्यतिहारकल्पने श्लोकेशावदं परकीयक
81 मेवकर्मव्यतिहारे अयेस्पने अत्रवदंति व्यतिशाहृ विनाकर्मव्यतिहारकल्पने श्लोकेषा
वदं परकीय नत्वात्रनेयाने परस्परकरणं तनं मे भवत्येव ननस्वादान इतिनिषिद्धा सेया
नथ्यावादये दिवशाधीन हृतिलक्षणान्यमेत्यर्थः सगाम इतिप्राणिदानीति शेषविभाष
तिणत्व विकल्पः अदासीदिति अमुत्तालम्बिच्लुकत्तमः व्याचे इतिचयपमाईया
नकेविप्रयुज्यतेन हिं ऽ नेतेस्मिन्व्यरेणार्यैरेवविसर्जनीय इत्यस्यासहत्वात् उत्याविनिजिह्वा
मूलीयो द्वौवारः स्यादेवेतितदभावः वृषादिवे प्रयोजनमितिवार्तिककाफलितार्था
रुपितेतिभावः संपूर्वस्येत्यादि सेव्यातीत्यादिप्रयोगोनास्त्येवसंव्यतिप्रयोगोलव्या
नादेशस्येति न्यासकारः शायः मामाने नास्येति कप्रकृतिमाहिनिपातान् द्विनामे
वनत्रग्रहणं नत्रश्च शेषेविकल्पपवप्रवर्तनेन इत्याह घ्राणिमतीत्यादिवत्तपरिभाषणे द८
उवाच वक्ता वक्ष्यति वक्ता वक्तान् अवक् अवक्तौ अयमेतिपर इति तथाचवचंति

वक्ष्यन्ति वचेत् अवचन् अवोचन् अवक्ष्यन्नित्येते साधवः बहुवचनपर इति अस्मिन्पदे
लटि मध्यमैकवचनेन मेन वक्ष्य लिटि ऊचुः मध्यमैकवचनेन ऊचिम लुटि वक्तारः
लङि वच्यासुः उच्यासुरित्यादयोऽपि साधवः कि पर इति अस्मिन्पदे वव क्ष वक्ष ऊच ऊ
चिम मन्यादयः साद्व इति दिक् विदो लटो वा पंचमीयं तन षष्ठी नेत विद्यति विदन्त्यार व्याव
हिनपरस्य लटोः भावाभेनेत्यादेशात्तदाह वेत्ति विति लोटो लगिति आम इति सूत्रे मत्रेय
सेन्यनोल्ले विनयनुवर्णाआमः परस्य लेलुगिति व्याऊर्वन्नोनेदमर्क तिथकोषेन नेनेवल
गिति वाच्ये पुरुषवचनेष्विति प्रथमपुरुषो बहुवचने चेत्यर्थः परस्मैपदमध्य विवति
नमेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे नडि विनि विदो ऊरुनो विनि विदो ऊर्वनासित्याङ्कः ने
नेति विषये सेदित्यत्र प्रायो लगभावः सिद्ध इति भावः एवमपि विस्मल मित्यत्रेडभावः कथ
मिति विदामपा स्वाणि न्यवाद्विनिरद्दाणा प्रत उक्तार्थे हि इति किंकरोति किंकरोषि लुकोः
सिद्धत्वादिति सार्वधातुकग्रहणमनन्तरार्थमेवता त्राव स्पकः इदमनन्तर्भावगन्या सार्वधा
तुकपरस्मात्राधीयत इति हृदि मवेवमसिद्धनवर्णाव स्थापयेया मत्ति शाविना स्त्रीनिद्रयं

न·बो·
८२

इष्ट सपिपाणोरुवैन्यतुवमिति पदस्येति कलोऽनयोः नइत्यस्मादेनइति वचनदाद पाने
दस्येत्यादि सिपिकिंतिपि अचेनयोजस्य पानेः सिपिरुवैत्येनावनेवष्टसि डोपदानात
पूर्तिर्मदपवप्रपोननेत्याहः नचिहिंतम् वेमीत्यत्रातिप्रसंगात् वर्नस्यास्सिद्धत्वेन दा
ननात् अमोरलोपः अनअदेति सूत्रादन इत्यनुवर्त्य अङ्गस्य हणि त्यकेषावपमित्याह
अमोतिनि षाकेषादिनात्यरस्वपमित्याह अस्यासेऽपतीति अस्मसाकुदाकरणे कदेनीत्यादि
क्रितिकिं हणाडिमक्तिनपरकरणमासला मासमित्यत्र त्योऽगामकृतेनस्य लोपा
मा भूदित्येतदर्थमिति क्षर्वल अनुपदं स्फटीभविष्यति बुभोरेद्वा पनवमलोत्यलोपस्त
पिवान्स्वर्धेन्द्रति भाष्यादोस्य इंदेहि अस्सिद्धवादाटिति नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् अ
मोतिस्य लोपान भवेदितिन परकरणेन चक्रर्थमिति चेदत्राहुः राभावावक्रान्तस्यातिम
नालापनायम परकरणेनेनदेतन्न विन्यासिसिद्धमिति चेदेतन्न अत्र केचित् अनयप्रदण
स्यतिक्ष्फलविम परकरणस्यनालापनार्थत्वेन सिद्धेन नयानउदिति सूत्रस्यतपरकर ८२
णमेव नालापनामस्कितिवाच्यम अस्मनुकोगोरवादहंमात्रा स्नायवापन परत्वमिति

स्ववचनत्वात् तस्मादुक्तस्थापनार्थं मद्गुणाभावपक्षमित्याह॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यांप्रादुस्सर्
त्तिसोनन्नसमवाये प्रादुष्षन्तिपाठे प्रादुर्भ्यामिति निर्देशो नयुज्यते इति प्रावोचा षोनयाद॥
षामादिकः परस्येति ग्रयमस्तिसस्य विशेषणेनतत्त्वले॥ नेन प्रादुरस्तीत्यत्र नषत्वं उ
पसर्गत्यादिकिं दोषः स्यात् ग्रस्ते॥ किं परिकल्प्यते मन्त्रघाणुहोग्रयनेषिन् भिदा
षिषाटसामर्थ्यात् सजेर्वृद्धिगुणापवादः पानोः स्वरूपग्रहणेन तत्प्रत्यये कार्यविज्ञा
नमित्याह यान्तप्रत्यये इति यान्तप्रत्यये किं के संपरिमस्त्रो ढ्रिल्यजाविति किं प
तस्यान्येषां वैयाकरणानां मतनामिकोगुण इहोति सूत्रे भाष्यकृतोक्तीकृते सरुटी
ति इमल्प इति हि हिः सत्वहुवजस्यानिवलादेः सार्वधातुकस्येति किं स्वमाप्यित्वेत
ति मकहत्ता विनिन्मायात् हेर्यितिस्यान्यादेशवोविकाराद्घावणार्थं इत्यादिप्रायु
क्तमस्माया नाहेतिभावः कदस्यपंचम्यः किं जागर्तेलङः ग्रनागः प्रकृतिप्रत्यय-
त्यादि हलादिमित्सार्वधातुकोह्कोपदानाच्चवहि दंगाद्यमकीटे ग्रतदावति
इतितोवेन्पड़ ग्रावोदीदिति ग्रस्तिसिवरस्ति इटकदेश्चत्यस्यन तनस्तिचाध्यवयाते

न·बो·
८२

नहृदादेः परत्वाभावात् सुषुप्रकृ इति वविकल्पोनिमित्तसमावर्णे नत्नोऽह्विमे सुपिस्थितिसमा
इति स्थितीति स्थितेनः समेति पचाप्तेनः सुषुप्तिः सुषुप्तिः सुषुमः विषमः द्विर्वचनर
ति तेनषत्वस्य हितस्याद्विते सुपिरूपाभावादिति एकादेशविकल्पमतन्त्यवदितित्व
प्रवर्तते नस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् षत्वस्येत्येमादिकेनेन नकार्यं प्राप्तिस्थानिवद्भावा
दित्याहुः वस्तुतस्तु स्थानिवदादेशस्तेनेप्रातित्रिपादीऽसिद्धत्वमके नस्मादिद्द समाया
तेनरम्हुत्वमित्यन्ये प्रतितेः उपसर्गादसमासेऽप्यनउपसर्गादिति वर्तते रषाभ्यामित्यतो
णोणइति वर्तते उपसर्गस्यादित्यादि ग्रंथापवादइति केचित् इत्यस्य प्रदादेशापवाद
प्रसंगापवादोत्तमितितैयवश्रामेति नत्वतक्रीडतर मसमानइत्यपतिषदिनशादित्वस्य
तेकल्पनायाप्रन्यापत्वात् भानहृत्यादौ नशादिणोठाङ्क नाग्रोविचिणल् द्विर्भुविधि
णेणलदिश्रोप्रन्यस्मिन्निति नाग्टीवः विशोह्नत्वादिप्रत्ययोप्रत्ययेनेइकारस्य उच्चारणा
र्थः इतिवतोमतेह्यसावपिनभवति नजाग्रस्वात् नजाग्रस्वोसेविणए प्रजाभाविणल्
नजागावङित् जागरनः जागरम हृद्विविषयेइति एवुलिजागरिकः यनिजागरःणिर् ८२

विजागरयति नचैवं गुणोकृतेप्यनन्तरं यथायां वृद्धिः स्यात् इति वाच्यम् गुणविधेश्चिण
ल्प्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः अस्ति च चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः कास्मादीन्यतोऽप्रवी
त्यनुवर्तन इत्याहुः अजागरिति जागृयुरिति एवं स्थिते णलः चिन्त्युरित्यादावपि गुणोऽस्ति
वाच्यम् यासुटो ङित्वात् स्थानिवत्त्वादौ गुणो नेति प्राचोक्तिस्तमतोऽरमायावृद्धिना नु
स्ति चेति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति केचित्तत्त्रास्ति चेन्न अजामीत्यावर्णोऽस्तु वृद्धेन्नज
मीति व्याख्यानानां कदोषप्रदर्शनाद्युः अजादौ जमीति समाधायलेन्नभाष्याद्वृद्धे जाग
र्नैः स्वितिकृते मणादिश्वामिकं मे दर्शयति नागर इत्यत्रेति नन्वहतेरितिहलेन
लक्षणया वृद्धेर्जागर्तिगुणोऽनन्तरवाधकेन गुणेन हलन्तेव संयाहतनान् यावृद्धिगुणप्रवृत्ति
समये वृद्धिः सा वाध्यते नान्यतिभावः अजागरिषुः अजागरिष्टां अजागरिषु अजागरो
विति दरिद्रायदरिद्रुस्य इहारिद्र इति वक्ष्यमाणविनिसाभ्यस्तस्य क्नौ णिक्नोणेनो युक्तेति यु
नेत्रे दधति दधते क्नुति किं क्षीणानि पुनाति अतः कि चिश्रति आहृत्यैवसिद्धे इति प्र
श्यमस्यागमाना भावादिति भावः निर्मूलमेवेति एतव्याख्यातृभिः समर्थ्य एव आ

न॰बो॰
८४

सोभावे अमोलोपिआदंतन्वा भावादौवेतेति नत्र आन अौणल इत्यत्र आयस्यादौ कावेक
नैवधेऽकारविधानंदधिद्यानेनालोपोपिअवर्णा थेमतत् आमभावेलिंगमितिहृदनमा
यवाधिग्रंथैः स्वग्रंथेनचविरोधानन्वयमोमस्याप्रवृत्तिर्भवेन यथमुक्ते आकारोका
देयोहिमा वना विशेषादौ कारविधानमितिनदपिस्पर्धीयः तस्मिन्नपेते आमोदुर्वार
त्वप्रसंगा लक्षणेणः स्यात् इतितन्नतस्मिन् आमोयुक् विणकृतो निमिउकिदविद्वय
इतिस्यादितिभावः समिणलुलीति एतेषालोपोतेनपर्थः दिदविह्वायकः दविह्वाणः
अदविहुरिति स्तिनस्यैतेति अत्रोरन्यतरैवमिहृतनशक्यमेव केनमिहृलादिपरत्वा
भावादितिभावः ननुदविह्वाकिंइतिस्थितेत्वसः प्रागेव आलोपात्परत्वादपवादत्वाच्च
इवंस्यात्मैवं अहृतत्वहृमविभाषायानागदृकत्वात् इत्वतिमित्तेहिहलादिंवनच्च
विनाशोन्मवंतस्तोभाविनात् जस्यअदिति अदभ्यस्तादित्यनेननतिष्यतसेः यदांत
स्यांकिचकालेसस्यनिकिंवशलेडिःस्तिपिअवद्भतिपिकें स्क्रिपिचकाः असेः किंस
वेदाइदं आइतिलडितिपिअसेहपे बहुलंबेदसिईटन घामरदहृहलोऽअडिअशि ८४

यत् अशिषाणां किति शिष्टः ऽ शिष्टवान् शिष्यात् शिषान्तोग्रृ इसाहृवर्णान्यरस्मै
पदयवेत्वं नेह आसाले अन्येन यस्माछ्वसोङ्स्ते भवति नस्येवेत्वमिति व्याख्याय ८१
अतिथाहे व्याख्यति शिड्डेइन्याम्मनेपदे पित्वं स्त्रीऊर्वेति शाहो पूर्वस्त्रेऽपथा
पदान्वयानुरोधेन शासइन्यवयवषष्ठ्यपि इहस्मात षष्ठ्येवउपथायाइत्यस्मातिह
नत्वादिमाशासेः शादेशइति विधेतिसमोपेन शाधीति रूपेसिद्धे सलोपस्यासिद्ध
त्वा छ्वासइति प्रतित्वं स्यादिति न ह्वारणाय शाविधानमित्याहुः यावर्णयोः विविस
क्रपीछ्सिद्धो यकारवकारयोरिति स्क छ प्रतिपत्तिर्नस्यादि वर्णग्रहणात्तु न यिय
इवर्णश्च यो वर्णो तयोः यिस्त्वेति इकार उच्चारणार्थः नन्वविवत इत्याह यकार इव
र्णेचेति इवर्णयोरिति पाठस्त्वचितः लोपेवाधिवेति लोपस्यतउदाहरणं आदीध्यग
तः आवेव्यागतः दीधिता दीधिष्यते वेविता वेविष्यति यीवर्णयोरिति किं आदीध्य
ने आवेव्याने वस अस्तदिति निष्पन्नस्तरितिदत्वं असइति सिधियानोरिति रुत्वे पदे
दः संनीति इदित्वात् नुम् सन् सत् निरइतिस्थिते स्कोरिति त्वं सलोपः आकारोकारि सवर्णा

न॰बो॰
८५

इति नकारस्य वा लोपः संस्त्रिसंस्त इति इह्वापि पूर्ववन्नलोपो वा वोप्यः । वस्य केनानो भा
षायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते बाहुमात्युविरहे लोपं न्यायप्रसेनान्य प्रयाति देवा इति चक
रीतं च गणसूत्रमिदं चर्करीतमिति यङ्लुगेतत्पूर्वाचार्यसंज्ञा आदेशादेवाप्यमितिनेन
यङ्लुगन्तस्यादिति प्रसक्तिस्यपायेलुक्यभवतीति भावः आवान्तचर्करीतं यतियङ्लुग
न्ते परस्मैपदमित्युक्ते न चेहाप्यहननवाडुपेतिते इत्यादावाङ्कदा अयति स्वनति हृति पू
र्वके परस्मैपदापवादत्तमेव चाते यथापि प्रयोगमत्र स्त्रप्रत्याचष्टे पदेषु इति विषय इ
ति आत्मनेपदे हृविषय इति विधिवाप्यत इष्यस्यापि प्रयोगः स्वभावादिति तेन आत्मनेपदी
येषु रोडापो प्रदेशे न व्यप्रमादेन कामेन वा पाणाप्रतिप्रः पुरोडाशो चारात्मीदे सन्त्यप्रदे
पो न होम इति रीयं परस्मैपदिन इति होष्य इति केषां चित्प्रयोगाः साधवे वस्मा शोन
होनो इत्यानन्दलहरी प्रयोगस्तु साधुरेव पाणिनेस्तु अप्रहननावपि चानपेक्षत्वात् प्रती
तिश्चाडुतमस्त्यन्येन परत्वादिति भ्रूकुक्षेवा रिति पणपेटत्यापरमादित्यर्थः भियोः
त्पन्तरं स्या सार्वधातुके किं भीयते हलादौ किं विभ्यति किं किं बिभेति के विदत्रहा । ८५

लादेः क्लिति नेपमत्रानी वोपध्रकन्पने इत्व वियानस्य विभित इत्यादैः च विनार्थवान् विभ्य
ति विभेत नीन्यादैः मणादेः प्रद्वति संभवादित्याहुः ग्रतिपि यत्वी श्व ग्रनेकदाहरणामि ५६
यतीति वक्ष्यति उदाहृत्य ग्रगाव य वेति किं ऋगनो ऋयादिः तस्मात् क्रप्रत्यये हृकः
क्रितीति यात्तिषेधान्तसंमीरिति भवत्यन्यथा तत्संपूर्णः स्यात् पुरूपा सुहिंस्ता याढ
विदारणे इमोत्र्यादैः पत्तेगुणा इति ऋकत्र नामि त्यनेन नयप्रत्ययेति हृसपदेयणा
नतु हृस्वग्रहणमिह मा स्तृगुणा तु मसेव विकल्पास्तु नचावयणादेशेन यप्रत्ययः पा
सत्वेत्यादिसिद्धेव गुणपदेन: पापारति त्याद्यपि सिद्धतीति चेन्नैवं गुणाभा
वपदे ऋत इद्धातोरिति इत्वप्रसंगात् न चान्तरंगत्वा यणो वस्यादिति वाच्यं वर्णादा
गस्य बलीयस्त्वात् उभयत्र हि नः कृत्तिः भवति भवतामित् तिजो त्र्याणामित्यतो स्तुव
५६ र्तनाह पर्वात्र्याणामिति केचित्तु कथं नलोकारणाया न्यायेन त्र्याणामिति त्वमत इ
पु.ग्रा. त्याहुः त्र्याणां किं न द्यातिप्रोक्तं वभार इहलवोः प्रष्माप्सलेयाविति स्त्रीते पुनी
ते द्विश्नौतीति किं लुनाति प्रवोः किं पचतः पचतः मिमीते इति कमास्थनीत्यमिद्द तत्र

त॰बो॰ वर्त्तनेनत्राङ्घ्यातकइत्यत्र प्रत्ययमानः माथः गाथेगामेइत्यादावतिप्रसंगात् अत
एवकाशिकायामुक्तं आङ्घ्यातकइत्यधिको नन्यमीतियोगाभावदिति जहातेश्च क्त्रि
८६ नीतिकिंजहाति सार्वधातुकेकिं हीयते घादिदीनाविति अ॰ एतनंदन इति आभ्य
86
स्तयोरात्नालोपः अश्चोविन्मुक्तवादीत्वेनत अदादिति गातिस्थितिसिचोल्लुक दधि
स्तयोश्च दधइतिकृतन्द्वि र्वचनाभ्यासकार्यायाधीत्वेवस्यप्रतेननत्र दध धारणइत्यय
मितिव्याचष्टे ह्रिकृतस्येति कथंतस्याकिंदधातेनत्वेवं यत्वेइत्यादावपिस्यादलोप
स्यानित्यत्वेनाकृतत्वाद्तआह वचनसामर्थ्यादिति निजांत्रयाणामितिकिंनिनेज ना
भ्यस्तस्य अभ्यस्तस्याकिंदेपाति अचिकिंदेदेष्टि पिद्गृहणमनोहृद्विलाकिचहली
त्वनरार्थं सार्वेतिकिंनिनेज वद्भलबोदसीनीत्वमिति एतश्चपूर्वोन्तरात्वपि इय
नीति अभ्यासस्यइयङ् अभ्यासाङ्गवस्यन्तगुणः इयमीति अदभ्यस्तादित्यत् अर्था
दिति गुणोनीतिगुणःआदिति सर्निघात्वम्यङि अन्हृ योञ्जीतिगुणो वयइति नसे
नकारस्यकथमत्वारितियत्वं नन्नमेइति हलितिदीर्घः यथात्व याम्याजेनइत्यर्थः ८६

दर्पनः इति छान्दसत्वादन्तु नास्तिकस्येति नेह दीर्घश्चाङ्गः ननमनखेनो ननमननेन
नीप्राड्भी वेश्नुभयोरपि प्रत्ययेकलाद्यैसनिसिद्धास्तनि मतनीति गमक्रनेस्तुपयालो
पः ननायादिये विभाषेतिच आनंवयंवं मायादिन्यत्रापि जिगामीति बुद्धलेच्छंदसीति
इत्व इति नहोन्यादयः दिवुक्रीडाभुदिन्करणे क्ष्मायामिङ् विकल्पार्थं तिनिष्टायाम
तिकर्थंच घूत्वादेविन्वा घूनक्रीडायां दीक्षंनिमानवकाः विजिगीषायां शाङ्गदीव्य
ति द्यजिगीषति इत्यर्थः क्रान्तिरिच्छायन्ति स्तुष्यग्रहणात् विबुपविषिषेचेति स्यात्सिस्य
८० वाप्यासस्येति नियमो नितिह प्रवर्तते तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्तेः ग्रस्यवाप्राकिन्नीय
त्वात् तेनाप्याससयस्यं परिनिविप्य इत्यऽत्र न भवत्येव त्यषिवीदिति स्यिवादीनां चेति
विकल्पः त्वनी ईदित्करणे स्वीदिति इनिनिष्ठायामिति निषेधार्थं यद्यपिसेत्त्वीति इटो
८० विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेत्यनेनैव इट्सिध्यति तथापि यस्य विभाषेत्यस्य प्रतिनित्य
मु.शु. त्वत्वापवादार्थमीदित्करणं तेन पावितं स्तिनराजधियेत्यादि सिद्धं सेसिचे नर्तिष्यति
नर्त्स्यतीति तिनर्तिषते तिनत्सीति कर्तिष्यति कर्त्स्यति कर्तिषति चिकृत्सतीत्या

न·वी·

८२

६७

दित्येये अननीदिति आसिवीत्सजनादिषु तिव्यमिट् वेमन्नविति वान्हश्मन्त्रसामिन्येनाभ्या
मलोपो ऊणाश्नीभावः पवित्रमवनं ऊथ्यतिभूमि पवित्रीभवति इत्यर्थः पुष्पविकस
ने कालान्तमाफपुष्प्यान्त्यामानेष्विति सूत्रेण पुष्पविति शात्रनः पेचायविपुष्पमेत
याकन् पुष्पकं ब्रीडतुरोम्च इत्यल इत्यमन्ययेयपू ब्रीडागतिनब्रीडः अनपवब्रीडमाव
हतिमेमसेअनीतिक्यलिदासः ब्रीडादिवाभ्यासगनैविलिल्येइति मावश्चषहपुहय
विति इत्यत्रसहेतिकारउच्चारणार्थं इति षस मिद्धभवति परिषह्यते नीषसहेतियादि
कल्यस्तनास्य भवति सहेतिसत्रे नतिर्देशात् किंतुषहमर्षणइत्यस्यैव इत्याये यादयः
सहेतिनिर्देशास्याभयत्र नत्वमेवनीषसह्येत्यत्र षायातिदेशः परिति विम्यइत्यत्र ननेत्व
हजनीयमिदंहियमेव नवेनप्रयोगमनुसृत्यमहद्भिरेवलिङ्गीयं नपुंसकेभाव
क्तः सहितेनक्षिरनपवत्रुत्रलगुलेति सूत्रे सहिनार्थात्स्यर्थो इति व्याख्यानेमेरन
विति ऋक्छुन्दृनामिति गुणोक्तेनशाषाद्‌दितिगुणाभावेन भाविनस्यनिषेधादनप
कहल्पेयेइत्यप्रहनो वान्हश्मन्त्रसामिन्येनाभ्यामलोपः प्रहुश्रमवत्रपानिःस्र ८२

त्यिंङो वर्टं स्तूयते इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्यकर्मकत्वादयउदिति इति वक्ष्यमाणत्वाद्दो
द्वादिनश्चेति निष्ठातस्य नत्वे प्रस्तृतं विकल्पमिति परमपीति षेधः निषेधप्रसङ्ग
ति उरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारंभसामर्थ्यादिति भावः दीक्षेपंचमीत्यभिप्रायेणव्या
चष्टे परस्येति ग्रनादेरिति ङः सीत्यत्रैव उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयानि
ति सप्तम्याः षष्ठीकल्पने प्रयोजनं किं देदीयते इति किं उपादानं प्राभीयत्वमाशे
क्याह वृत्युदाविति दिदीये इति परमपि प्रणत्वाद्विर्वाति निष्ठात्वादादेशुक्तमति
नयण इका रस्य भावणत्वं स्यादिति भुटः सिद्धत्वमकर्मकत्वादिति मीञ् हिंसायाम्
तुमित्यपेतयणो प्रमायः उपमायः प्रमातव्यं उपातव्यं पद्धिमितिरिति विषयस्त
प्रमीतेन प्रादावात्वेपस्यायन् प्रातो इमिति सुगउपादायः इति सिध्यति प्रश्चन्य
थापरवलत्वेनेतन आत्वउपयाइति स्यात् प्रदानिति दीङः प्रतिषेधः स्यामोतिर्य
इतिनफलमिन्योदितश्चेति रूपं न भवतीत्यपेके प्रत्येनस्याचोपाविचैतेनत्वं न भवति दी
ङो नुकरणेदादूष्पासंभवेन प्रापृत्वात् प्रतनपवप्रणादिति याद्देनेगेदेति नत्वं न भ

वतीत्याह॥ अयं भावः दोऽववैटुने इत्यादेर्दीर्घपवं संभवति णादेशापदेशस्यनिर
नं॰वो॰ न्यस्मान्नैमित्तिकत्वात् दीङ्ःस्तपश्चिमितप्रत्ययविषये आत्वे दा इत्यनुकरणपञ्चि
८८ मितस्या नस्फलं यवैत्र फ संहा नित्व मपिनात्लीनिणाव स्याप्रसक्तिरिति दीङ्‌ दीङ्ःडी
नः डीनवान् स्वादिषु पादसामर्थ्यानिष्ठायामिएन इटि हि सति व्यवयामादो दिनस्य
तिनवंनस्यादिति स्वादिषु पादसामर्थ्यात् इडभाव यानेषितन्वमस्तीति न शाकमि
ष्टानुरोधात् डयितइति प्रयोगस्तभोवादिकस्य निष्ठाशीङितत्र निष्ठेति योगवि
भागादकितेतु णाइत्याह॥ मीञ् हिंसायां मीञ् इति क्यादौ प्राणिवियोगइति मीङ्
नेष्राणोवियुज्यते इत्यर्थः लीङ् ली श्लेषणे इति क्र्यादौ यकेति सार्वधातुकेयकि
तिविहितेन नतुयपनेति अन्यथा लङ् इत्येवब्रूयादिति भावः यकारनिर्देशस्या
फलमाह लीलीङोरिति ल्यपि विलाय विलीय व्रीङ् वृङ् सम्भक्तौ वरणं वृञ्व
रणे इति स्वादौ पठितस्य मात्वात् वरणे इति वक्तव्ये वृङ् सम्भक्तावित्यर्थे इति वचनेवैविच्या
र्थं व्रीवरणे इति क्र्यादौ मा ङ् माय यते इति कमार्थेनीति नतत्राइं यान्तकस्य॥ ८८

षिकारान् षोन स्रेनकर्मनाशानं राचवस्य धौरैचौरै रावणमावह इति रा सवेतिसंबु ८५
ध्यनेस्येति लोण्मध्यमैकवचनं अभिध्यतीति उपसर्गान्स्नेतीति एवं अभ्यास्ता
दिति प्राक्सितादड्व्यवायेपीति षत्वं अभिसमावि स्यादितिति समास षत्वं दावखि
ड्ले अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः एवंड्नेङ्ग्येभावस्तुकेपि इष्टसिद्धेरणादा
नेति नेर्गदनदेति णत्वं देयादिति पत्ति ङीत्वं मूटादितिगतिरस्थिति सिचोत्वकस्मा
न्नेर्जो ज्ञानानीति घितिकिं जाना गइतिङ्कस्वात्सुरात्प्यतो दीर्घो यतीति दीर्घे सिद्धे
ज्ञानटहणमंगग्रहनयविभाषा ज्ञापना र्थं न पायानोपि वादे घो कृते गुणो न भवति
विवादेघास्यादेतन्वा अयणोत्रउपायाने रेमिन्याद्रः चिणिञ्चि णिणि ति कृति चेति
नेति कृत्स्नुदाहरणं चणि जनः णिनि कृतिनजननकः जनयतीत्यत्रोपधायाः वृद्धौ
८५ सत्यां जनीज्वृषिति मित्वात्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः दीर्घोदीर्घो इदित्वान्निष्ठायामिणन
दीमः एवं घूरीत्यादेरीदित्वान्म्नमण इत्यादिनयमः केचित्विति नेमामतेपन्यर्थे
नप्यनेइत्येव प्रयोगोनन्तयतनीति न्यविधिनेति त्रिपूर्वाद्धिपाते लङि घातल॥

इगुपधेति कः॥ नेर्विशा इति नङः वा अशा हे मे दिवाधीन्त्रस्य वा अशा रात्रिः तितिता या
मितिगुप्तिः नकि ज्ञ इति सनननत्र हि तिजेः तमायामित्र कंई शुचिर ईदिवान्निट ष
के क्लि निमित्यर्थः ननद्धेति नह्यायशनियत्वं चिरानेपदः तथा हे इति सामर्थ्यात्
आत्मनेपद यथम पुरुषैकवचने नघा हे किंअप स्या प्राप्यमादीति चिणो त्वमिति न
घा हस्य त्वकं नेगदेतिणत्वं अवादीतिदीपजनबु धेति चिणि अनोरुदकाम अनो
परोक्षयाताः कामे कामइच्छादिवादिषु पाठ सामर्थ्यात् रुदादिभ्य इति अमे
वाधित्वा यपत् नाय्यमिनिस्य जिह शोर्के त्यमकि नीन्या कि न्यव विधानात् लिघा
अनयादिनामन त्यस्य अनत्य भावो अल्पो भावः लितीष्टेति लि ङ्ःसिचावात्म
नेपदेष्विति किन्वा नगुणः अलिहतेति घालइगुपधेति कः॥ राधो कर्मका
त् मिनक मंदर्शयन्न्य कर्मकादेवेति राद्धा हृद्धावेवस्य नित्य व्या व्यायामकर्म
कादिति विशेषणं व्यर्थं स्यात् हृद्धावस्या कर्मकत्वात् अकर्मकात्किं शत्रुमप
राध्नोति हितस्तीम्यर्थः रायमंसि इावितिस्ताद्दो राधोहिंसायामय्यन्ते उदाहर ८९

णमाहेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्याविदर्थस्येति भावः अकर्मकेष्वपमेनस्यप्रयोगा
न्दर्शयति यन्मह्यमित्यादिना ह्रुस्रायेति राधीक्ष्योरिति चतुर्थी अग्रुधादिति किंत्वाद्गु
णाभावः अग्रघोषाद्ग्मिति श्लिषश्चालिंगन इति सूत्रयोगविभागेन व्याचष्टे श्लिष इति
अनिटः श्लेः क्स इति यत्तच्च श्लेः क्सि च शल इगुपधादिनिटः क्सोऽनुवर्तत इति भावः अ
निटः किं श्लिषुदाहृ इति भौवादिकस्य मेटो मा भूत् अश्लेषीत् शल इगुपधेति सिद्धे
पुनः क्सविधेः फलमाह अश्लाघ्यद्वस्तामर्थ्यादिति यदि श्लिष इति आरभ्य पक्षेऽनिय
मोऽनन्तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः शल इगुपधादित्यस्यापीति नेनक
र्मण्यपि प्राप्तौ प्रसक्ति श्रुता लिंग्यते स्मि जीवभत्तिन निक्सः समाश्लिष्यत जतु निकाष्ठमि
ति क्सप्रत्ययेऽसतिनसमाश्लिक्षतेतिस्यादिति भावः अस्या समाविति आलिंगतेति
आलिंगनकर्त्तेनेन नकाष्ठादिकर्तृकमिति भावः श्लिषः श्लेरालिंगनमपवक्त इति व्या
ख्यानफलं दर्शयति कर्मणीत्यादि अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि क्समिचाविशेषः
नास्ति क्सस्याचीति कारलोपात् तथापि कादावस्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति

न·बो·
५०
90

वोक्तमप्युक्तमिति भावः ह्रियामिति यङः किं नेनयानव इति साधं ने कॆङिति दीर्घेया
देनप्रातिपदिकान्यवाति यदिनयानवपवस्तुः नहि ह्रस्वानेन यदितेपि याकिंयदेयग्रहणत्वा
वैतिदीर्घेन कॆङ्ययीन्यादिसिद्धेः किं नेन दीर्घे पाठेन ह्रस्वविधेनन्नेभ्यो यकिंगुणातिषे
धेन किंवे सार्थके कॆङ्विन्यादिप ग्रहणेन ह्रस्वसिद्धौ दीर्घे पाठोपि सार्थकः अपवोक्तेसा
माध्ये यानप्रकरणयानः कस्य वा सज्जनादिपि आहवायमिमे दीर्घे मत्वा यानविभा
षिन इति यत्नेन कॆङ्करोति कॆङ्गतिरिति प्रायोक्तवि ग्रहोपि यत्नः कॆङादयः प्राति
पदिकान्येवेन्यमाभ्युपगमात् न चैवं विध्याभ्युपगमेपि प्रातिपदिकादेवयकस्यादि
तिवाच्यं नयाद्दिसतियप्रोलङादौ कॆङ्वनीन्यादिति प्रसंगात् स्वाद्देः स्वादिप्राति
पदिकेभ्यो यकिंप्रहलोपस्तभवीनस्त्वतीन्यायसिद्धप्रसंगाच्च यत्नकैश्चित् प्राह
वेयकल्पदेति [illegible] रणोरप्यनुवर्तनात् कृत्यं यतीति प्रायोक्तव्याख्यायां न किं वि
हायकम्पिसूत्रे नहि दिंत्ययनत्वतोमानाभावात् अन्यथा तिज्ञेनेषि विप्रकृतिप्रत्यया ५०·
मावगुपाद्वयायनेरितिदिक पूर्वभाव इति पूर्वेण विनित्यर्थः लोटिनेति यस्मद्दलर

ग्रहित्वा ग्रहीष्टा इति न्यासकारादयः इति तथा च नन्वनेनैव इतः क्त्वा इति वर्तमाने क्त्वाभ
वति गृहादिना निष्ठायां नेड्भवति विभाषाभावादिकर्मणोः श्विन्नो विदित मित्यादि विधुवं
रायितिषधातिः उदितो वेति क्त्वायामिट् विकल्पः इट् यथा लोभ्य पापादिनिवाकित्वं सि
धित्वा सेधित्वा सिधा ग्रामादिकइतिति उदितो वा वतु दातो वेतुमित्यत्र तिः पाठो वा च्यः स्या
दितिभावः रदादिभ्यश्च स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्तनेयोगविभागो विधिव्यार्थः
गणनिर्देशाद्यङ्लुकि न स्यादिनेत्येव नन्तराव्वेति नेड्वशिकृति इटीति किंसेवकः अ
लिटीति किंसंपिवं नुमिकृते नेमंयोगापरत्वेनाकिन्त्वान्न लोपात् न ईड्ति नश्वेवे
ति ऊवमिहनशां कं पदांतयवमाद्वियानानन् अन्यथा नष्टनहि विन्यादिनस्थित्यन
प्रणाधमनीनितिउपसर्गादसमासे पीति णत्वं नशेनभास्तपूर्वक मिगमीत्यतो नेत्यनु
वर्तनेन दातर इणत्वं न स्यादिति घसेन्यं केपिपदस्यान्यस्य विशेषणेन षांतस्येति ला
दंत ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयतीत्याह भूतपूर्वेति काष्ठामामिति करणस्य शेषत्वं वि
वक्षायां षष्ठी तत्र भूयेति अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति विकल्पेन अमागमः रदादयर

म.बो.
९१
91

ति रपनप्र् न्त्पइहम्डइमनुग्रविरहस्यार्थः पामउदिवान् क्रायांवेट पासिन्वाशांत्वा
यस्य विभाषेति निष्ठायां मतिइ्षांतः श्रमश्रनवस्याने पोषमिति पलिदीर्घोल्लडि
ग्रङ् चविशाषशक्रः स्तनोग्रन्वदिन्पर्थः चत्तातति सोक्तेतिमस्यनन्वेहतन्वेणन्वेशामा
दिपादाइति पामित्पहाभ्योचिनुणा पामादयश्तिपानननद श्रमश्रमन्तत्तमनमदइ
त्यर्थः यथानुपपन्नत्रवदंति यस्इत्येवास्त ननः समः नियमार्थमिदं सामसर्गायस्त
क्येन्सं सूर्वेकादेवेनिपवेवपूर्वेस्तत्रे ग्रनुपसर्गादिति ग्रहणमननवत्रच यस्थ्वतिग्रह
णं न्यक्तं शाक्यमिति दाहेपठितइति क्षुपदाहे इत्यस्मिन्नेव गणेपाठितइत्यर्थः श्रन
र्थमिति दाहे पठितस्यनमिनेवग्रच्योषीत् इतिदिवादयः सुवसन्वइति लोपश्चा
स्यनुकारस्यवालोपः स्तनयानीति श्राडनमस्यन्मादि टिक्वतेइक्षवोवितिपणंवाऽ
पित्त्वापरत्वाद्गुणः स्तनोतेः स्पसनोः नरयशेत्यस्मानेन्यनुवर्तते इत्याह सोनस्या
दिति मतिन्नग्रभित्तस्तूबनि स्वचेनादस्मात् किष्यतो लोपकत्वेदीर्घः स्तृपतीत्यत्र ९१
तेनोदाहरणं सोतित्यारेवपत्रीति नियमेणेवषत्वाभावसिद्धेः यत्तत्वकाशिकायास

ऐ विकल्पयन्ते स्नाविशेषः विभाषावेः चजोविति सृचात्कुरनुवर्तते सत्लिटोर्नेवि
त्यनः सत्लिटोरिति चसत्नुदाहरणं चिकीर्षति चिचीषति ऋतश्चसंयोगादेः इटि
सतिवेत्यत इट् वेत्यनुवर्तते लिङ्सिचोरिति सृतिस्त्रात्मनेपदेषु इति चनदाहृ इट्स्या
मतीति नाङिकिं अस्तार्षीत् वस्तृषातनत्य स्पष्टतेनतेनेस्व यत्लिङ् इभावोतिया
त्वते त्वहिहोताप्रथमोवस्तृविषा येनानरितस्तवीननत्य भाषायांतवस्तृविष्यानानि
छन्दस्यात्मनि दर्शितएसिद्धहस्ते भाषायांजरहिम हृणोतेस्यलिङ्कादिसूत्रेणइणति
षेयोरपिपितिनाम पववलिषेयोनान्यत्रेति नियमार्थंववथेग्रहणं ववर्थंतहि ऽपाति
ष्ठे भाषायांचववरिथ वहुष्वलिङ्सिचोः हृनहत्यनुवर्तते आत्मनेपदेषु किं अवारी
त् अवारिषुः सिचिचपरस्मैपदेषु इतितिषेयादिहहृनोवेतिनदीर्घः हितुमीनाप्रनी
ना हेश्वविङ् नेगीयते अवङीति किं अजीहवत् इहहृणेपनस्यपात्व नरनाकेवल
स्यत नभ्यासतिमितअत्ययस्याभावात् ऊनस्रामिरेवतेत्यचनीतितिषेयोवाप्ये
सन्तायपयतिणपाधिकस्यापिऊनंभवतीतितेनाजिज्ञापयिषतीत्यादिसिद्धं आत्मही

न्यो· ५२

९२

ति संयोगपूर्वत्वाडुत्र प्रत्ययादिति निहल्येक. रायोहिंसायां अन इत्यत्रानुवर्तमानेपि सामर्थ्या
दिकारमात्रस्यानिर्देना प्रापीयते अत्रापेन अत एतस्मान्नुटित्यनुवर्तनत इत्याह दीर्घादिश्चवकार
णनिर्देशाः किंमर्थादेरपाभोजनेरन्यस्य मा भूत् आपान त्रिपूषा मूलेनमूलोतिप्रगल्भ
ते इति मूलहर्षा कस्मिन्दहर्षिति निक्कितो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये उक्तं वेदेन देभते
लोकवेचनाय विहितकर्मानुष्ठाने दम्भः तपश्चर्येत्याह: अयं दाते पुष्पनानिर्देशात् अ
हृष्यामीत्यस्मात् कहहल्लोरपीति अत्र इति तस्मादित्स्यादिनउदानमर्दकुरवरइत्यत्रास्मा
भिरूपयादिते प्रत्येत्याह: शतचकं यो हाव वर्ततिविन्यत्र अद्य इति षष्ठेनमेव चोदितो
ति गुणास्तत्रहिरापाहस्यच्छोदमन्नातेति रितिपतेषड्यानव: पकपवामादिविति मते
नपचपातव: इतिस्वादय: तदन्ताति लघूपदत्वगुणं वाधित्वातित्यत्वात् इत्येके अकृत
व्यूह परिभाषया गुणेन प्रवर्तनत इत्यत्र भस्त्र पाके कंतजेत तपः पाकोत्रपातवर्धान
त्वादनादे: पाकस्तत्रप्रयोगाभावादित्याह: अस्ता इति केषांचित्पाठेन अहि तच्छानिति
छानत्वमस्तत्या स्पष्टमस्पष्टवानितिनसिद्धेन अस्तोरूपयो: रसस्यपकारउच्चारणार्थः ५२

रमित्यस्य श्रेत्यादव्यपरत्वे रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशात्स्यैव समर्थमात्रं क्वाह निवृत्तिरिति
अर्थभावः स्थानविशेषलाभाय मित्वस्य करणात् रोपधयोः स्थाने रन् भवति यत्रायति
ष्ठीविनः स्थानिषष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयते स तत्स्थाने भवति यथा यणश्चेत्यादौ यणादिः
प्रकृतेनिरमोनिर्दिष्टस्थानिकत्वात् रोपधयोः स्थाने न भवति एवं चास्य आदेशागमत्वे
भवतो यथाश्रम प्रत्ययागमत्वे इति अन्ये त्वाहुः व्यानमस्तु अमिमित्ति मत्वा सतः क्रिद्वी।
न्यतो लोपमस्तु वर्णम् स्लोरोपधयोर्लोपः रम् नस्यागमपवेत्याहुः अपरे भस्मोरयन
रस्यामित्येव सूत्रमस्तु रमः ऋट इति छेदः रम इति रेफाकारमकाराणां यः सङ्घातः तस्य
ऋट इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ननु अस्मिन्पक्षे निमर्जकोमर्जते वमर्ज इत्यादि सिध्यति ऋट्का
राभावपक्षे तु भ्रजको भ्रज्जते व भ्रज्ज इत्यादि सिद्ध्यति न ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादि तदभावे स
म्प्रसारणे सति न देवरूपं एवं च वरीभृज्यत इत्यादौ रीको विकल्पस्य निवृत्ति वारयितुं ऋदुदा
तो पदेशा इत्यतः पदे ग्रहणमस्तु वर्णमिदानीं तन्नास्तु वर्ण्यं सिद्धिरिति रमागमं वाधित्वा सम्प्रसा
रणमिति पूर्वविप्रतिषेध स्वतन्त्रत्वमस्तु देवलाय वरत्याहुः इदं च सीवर्चे नास्तिद

सिति वार्त्तिकाशयवर्णनमेव तत्त्वपूर्ववचनादित्यस्य चकवचनादित्यिच्छेदः भाष्यकारैस्तु
नं॰बो सूत्रेभिधानेयथान्यासमेवास्त्विति वृद्धिरस्याकल्पनायां स्पष्टं नयाहिरेफाकारसमुदाय
९३ स्यरभावेपेचदोषाः अपि लिटि वर्जनेन बभर्ज्जेरित्यादि विरिष्यते बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुरित्यादि
स्यात् नचात्र गुणेन निर्वाहः ऋभावे सति असंयोगाल्लिट् किदिति कित्वप्रवृत्त्यानति
षेधात् सतीवेनेडिकल्पात् विभर्ज्जीत्यादिसिद्धे विभ्रज्जतीत्यादि स्यात् ऋभावे हल
न्यास्वेति सतः किन्त्वप्रवृत्तेः लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु भर्ज्जीष्ट सभर्ज्जीष्ट इत्यादि इष्यते ऋदीष्ट अ
भ्रष्टेत्यादि सिचावात्मनेपदेष्विति किन्त्वात् णौ नेनात्वङि अबभर्जेदिति इष्यते अबीभ्रज
दित्यपि स्यात् इररासमपवादत्वेन उर्ऋदिति ऋत्वष्टत्रो सम्बलकनीति सत्वज्ञावात्
सन्यत इतीत्व द्वाचे लियोरिति अप्रवृत्तेः यद्यपि उर्ऋदित्यस्य वैकल्पिकत्वात् अबभर्ज
दिति सिद्धान्तेव तथापि यदा अबीभ्रजदित्यपि सिद्धं स्यादिति बोध्यं ऋजि भृज्जी भर्जन इति
न्यादेस्ताहस्यानूपमिष्टमिति चेन्नैवं भर्जनार्थे हि ताहृशानूपमिष्टं ननया कसामाते ९३
उभयोरेकार्थेनाभ्युपगमेपि प्राचीनानामनावादोषास्तुष्टयापव नहि नेपि यान्वन्तरेण

स्यविकाराः अपिलिटि भ्रंजेरपि यानो गुणाभावादत्र दानत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च वमर्जेत
विन्यादिरूपस्यानेनापि सिद्धेः तथा भ्रंजेरुदात्तत्वेन तत्त्वतः परेषांस च लिङ्सिचावा सिद्धाग
मद्धोद्यान् विभर्ज्यति भ्रंतीष्ट अभ्रष्टेत्यादिभिरपि नेन नासिद्ध्यति यतेन भ्रस्जे भर्जिवादे
शइति यतोऽपि निरस्तः पूर्वदूषणागणप्रसंगात् किंचास्मिन्पक्षेयङ्लुक्यदिकोदोषः
वर्णादेशावत् साभ्यासस्य यदि भस्मादेशो पुनर्द्विवचनङ्लंभत्वात् स्थानिवत्वेन अत्यभ्या
सेतिनिषेधात् हीकत्वेपि द्विर्वचनेन रूपं भ्रीक्रो कोऽभ्यासस्य सु रेवेति रुगादिरहितं विभर्जिता
वभर्जिष्यतीत्यादिरूपं नैव सिद्ध्येत् यदि तल्लाघवे पक्षपातेन तस्थानं चर्चिकीर्षेत तर्हि
भ्रस्जो रसोपरितिपठितव्या रोपिति समुदायस्याभ्रेरवविधीयते तथा च न कोऽपि दोष इति
अयमत्रसंग्रहः रमविच्चेदपि लिडन्तलिङ्सिचवङ्परिणामत्वेनेदोषो भस्जो भर्जेवे
वेदोयङ्लुकि चाधिकः साभ्यासस्य हि भभावो भवेद्द्वित्वे घीमियादित्व पुनर्न लभ्य
ते स्थानिवत्वाद्ध्येविवत स्मादस्तु यथान्यासं स्थानेन्त्वं रसोपरितिपूर्वविप्रतिषेधेनेति
निल्पत्वादित्यापि सत्वं च न च संप्रसारणात् पूर्वं यात्तो रेफस्यैव पश्चात्त्वमागमरेफस्येति

त·बो
९५
95

शाह्वेन रघ्नान्या संप्रसारणस्यानित्यत्वेषोक्तं लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसंगित्वेनापि क्व
चिन्नित्यत्वस्वीकारात् विजयट् इह उद्विग्येत्यनेन स्त्र्यामेत्युक्तस्त्यायः स्यादित्यनुवर्त
ते तेन इडादिप्रत्ययोर्लभ्यत इति मनोरमायां स्थितं न व्यापित ङित्यनेन उत्तमैकवचनेऽट
थते तथाच सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यात् ननु उद्विजते इत्यादौ नन [illegible] सिध्यत्येव इडागमो
टद्यनेन स्यनुङित्वं व्यर्थं ननु मिमित्व स्यगुणस्याप्राप्तेरतो लक्षणया इडवान् टद्यनेरट
प्रत्ययस्यादिति विविति फलितार्थं कथनमिडादिप्रत्ययोर्ङिद्वदिति एवं चेडादीरिति ला
भावयस्यादित्यनुवर्तनं लेशाव्यर्थं वेत्याहुः इह ग्रो विजीति लदादिः फदादि [illegible] लनेन नमि
निरूष्यस्य भावइति न स्नेत्यादिकोव्यानाम् यस्त्विह दन्तेनज्ञ्नोत्यादेरग्रहणेहेतुकः न
स्यानिट्कत्वादिति नदयुक्तं क्त्वादितियमेन लिटि इह संभवात् व व्रश्चेति स्त्र नव्याः व
व्रश्चेत्यादौ लिट्यभ्यासस्येति भासावयवोरपि द्वयोः रपियणोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्व
स्य यणः सैनिषेधायन संप्रसारणइति सूत्रे स्वीक्रियते ततश्च ततपदवशापकाभ्यस्य
प्रथमे संप्रसारणमिति परिकल्प्य श्वपादसमासेऽगापिकारइतिपदमभ्युपगम्यउव ९५

दन्तस्योगात्तिमप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकारादवःपरस्मिन्निस्यानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणप्र
वृत्तमाश्रित्य हकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिद्यथाप्यते परस्य संप्रसारणे परस्य यणः
संप्रसारणमिति चसूत्रे कृतेन परस्यैव संप्रसारणेन न पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभात् उक्तश्लो
को विनैव न प्ष्ठ सूत्र इत्यादि सर्वं सिद्ध्यति नचैवं लिटि वयो यः वेञ इत्यत्र संप्रसारणनि
षेधाय न संप्रवृत्तिर्नलभ्यते निवाच्यं न लिटि वयो यः इति सूत्रकरणे बाधकाभावान्न
संप्रसारणमिति पर्याप्रक्रान्तसूत्रप्रणयणत्वेनतो मात्राद्वयस्यापि क्वायास्व पवं वलम्नूपाय
नेष्टसिद्धेन संप्रसारणं इति सूत्रारंभो ज्ञापयति निमित्तभेदादेवपि स्यानिभेदेपुनरपि का
र्यं प्रवर्तत इति तथा च स्वपुपास्य इत्यादौ उकारान्तरस्य यकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुका
रान्तरस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्याने सूत्रकाराभिप्रेतमेवायद्वि
स्यानिभेदेपि निमित्तैकेकार्याप्रवृत्तिः क्वचित् दृष्टेपन तत्र ज्ञापकं सिद्धं न सर्वत्रेति
सदोषः परिहृतमित्याहुः अब्रवीदिति कदिवान्यतोरश्वद्व्रजेति वृद्धिः नेटीति
निषेधः अब्रवीदिति हलोऽनिमित्तलोपः ब्रवोनिषेधः स्वटोरितिकः ततः सस्याधेन

न॰बो॰ यात्र णकारस्य कथं लोप इति वाच्यं यान् पादे मकारस्य पाठात् न दोषः नकारगानुस्वा
र्यं चमो जलि यान् छु मकारस्त्र: णकारस्येप हि वर्गस्य वर्गे न इति ख्यचव्याजीकारणे छ
९५ प्रकरणे पर्युदासेनेति प्रसज्यतीन्यादौ निङ् विषयेन भवति विध्याचेति ऊटादिवि
95 ज्ञानेपि न दोषः यान् ऊटादिम्य इति सूत्राणि णतः प्रत्ययोऽङित: स्थानित्वात् उत
मेणि लिङ्गणि त्वाभावपदे ङित्वात् संप्रसारणे विघ्नेनेति न सिद्ध्यदिति प्रसज्यपर्युदा
स ग्राव पपक इति वाच्यं उच्छि उच्छि उच्छिति वा सहमौ न्वादिगणे व्याख्यातो दृह पाठस्त्र
उच्छनो उच्छनीन्यादौ सिद्धवनेरणप्निवादीनां पिन्वादनुदात्तस्वरेणाद्युदात्तं वपदेशात्तप
न्त्यस्वरेण मध्योदात्तमिति न च तिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमा
णत्वात् कथमिह मध्योदात्तत्वमिति वाच्यं ऊरुत इन्यादौ न मादे विकरणान्यरत्वेन ना
न्तरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेपि पास्यायाना: परत्वेन यान् स्वरपेक्षयास्व
रस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् उपलक्षणत्वादिति प्रत्ययस्य उपपदस्य वेदज्ञानेवैवमिति ९५
यमन्मा ऽश्विन्य हि द्व लघु ह्रणं भाष्यकारै: प्रत्याख्याते प्रत्यय यान न संगच्छनेति भावः

अनर्थकेति अनर्थकाइति पर्युदासादामाम् नवास्तु विकल्पत्वान्नामिति लिटि परे गुणविधान
सामर्थ्यादामसभावः सिद्ध इति इजादेरिति सूत्रे अनर्थक इत्येतन्नस्पष्टप्रतिपन्नार्थमि:
त्याहुः अन्येत्व अर्थकान्न्तनामिति त्रेनोदादिकअर्थकाविति सर्वैरिति व्याख्यानाद्गुणेन
वैपि अर्थकाविर्भीन्यनुमीयतेति ह्रस्व लिल्याम् निवारणाय अनर्थक इत्येवावादाप
कमित्याहुः सिद्धमुन्वियाइति नशाहृ इत्याद्यैर्थ्यविप्राह्रालणाः शिक्षुमिवमतिभी
विहृति हिंसति न्तनीऊर्वैति विन्यर्थैः हृती हिंसाग्रन्थनयोः इदित्करणं स्थीदिनोति
छायामिति यङ्गतिषयार्थे यद्यपि वेटकत्वात् निछयामिति इत्यनिषेधः सिद्धतित्तथा
पस्याविभाषेन्यस्त्यान्तिन्यतो तापयिन्नमीदित्करणं तेन दाविनामिभरानयो यत्यादि
सिद्धमित्याहुः ऊर्णोहव्वोनेरेवेति स्वप्रमिहत्वान् ऊर्यादिनुक्रे हि लोकान्तोह्रस्व
यवेयापस्थितिर्भवति नव्वस्येति भावः ष्वरसंवेष्टने इगुपधलक्षणः कः ष्वरो देवः
ष्वरविः विलेखः ष्वर विलेखने विष्वने बैदनेकष्यान् लवने इगुपधेति कः ष्वरशास्त्र
तिलस्नेहने तिलति इगुपधेति कअन्तायेति लः तिलमनो नेलतीति शिपिलि

नं.वो
५६
96

खेभ्रत्तरविन्यासे लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः यत्तु केश्चित् ऊटस्यादिः ऊटादिः
ऊटश्चादिर्येषां ते ऊटादयः ऊटादिभ्य ऊटादयश्च इत्येकशेषः [illegible] कृत्या लिखितेति
द्विसमर्थेनेनदसत् लिखितात् लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः न चेष्टापत्तिः द्विति
कारवृद्धनादिविरोधात् गाङ्‌लिखादिभ्य इत्येव सूत्रेण ऊटादिभ्य इत्येव पठनस्य स्वारस्य
भंगापत्तेश्च किंच गाङ्‌कुतिष्ठा लिखेन इति सौत्र प्रयोगो विरुध्यते प्रयोगे वो इत्यास्तां तत्
लिखोपयतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामिव समर्थितः प्रायते प्रयः प्रादिः लिखस्यापो लि
खोपस्तं करोतीति स्फुटविकसती स्फुटत्यर्थो स्मादिति स्फोटः सच पदस्फोट वाक्यस्फो
टादिभेदेन अनेकविधः कडमदे ऊटादिकार्याभावेपि डानानां तु रायेनार्थ ऊटादीय
ठितः स्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः घात घात विन्तुम विकल्पार्थः पूर्वपाठस्तु तीत्या
दाविकटतीत्यादावाघ्रदानार्थः स्फुरति स्फुलत्योः सिवादीनामित्यतो वेत्यनुवर्त्तमा
दाह यत्वं वास्यादिति परिशलति निष्कुकः किलीति इत्यनिषेधः सियते लुङि लिङोश्च
यात्रिति इत्यनुकृष्यते न तदाह शीमश्च प्रकृतिभूताविति तडिति आत्मनेपदमित्यर्थः ५६

तेनस्त्रियमाणइतिसिद्धं स्वरार्थमितिमाहिम्नेत्यत्रमास्यनुदात्तेङिदुपदेशात्स्मार्वधा
तुकमनुदात्तमित्यनेनङितः परस्यहलादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेकृतेयानहया
नः ङित्वाभावेनप्रथमस्योदात्तेत्वेनानुदात्तः स्यात् नचसिलोपस्यासिद्धत्वेनतिसिद्धव्यवधा
नं अतस्तेनत्रयाऽडागमस्यैवोदात्तत्वात् सिचलोपस्य स्ङोङित्वस्य नाकिंचित्प्रयोजन
मिति ॥ एतिवाप्यणायोमाहिम्नेतिमाङः प्रयोगः तिङ्तिङ इति तिङंततिचानेपिङि
त्वंव्यर्थमेवस्यादितिहिशाहप्रयोगाः हिप्रयोगेनहिचेत्यनेनतिङंतनिघातनिषेधादि
ष्टस्वरः सिध्यतीतिवोध्यं विप्रिगतौ परस्मैपदपञ्चगुणः स्यादित्याशंकायामाह अंतरे
गत्वादिति किरतौलवनेऽयम् प्रतियत्नेतिमत्रऽपादितिवर्तते लवनेकिंउपाकिरति
हिंसायांप्रतेश्चचाऽयम् उरोविदारेप्रतिचस्कैनेनवेतिमाघः कर्मण्यलिट्चरव
स्तनामितिसिगुणः हृङ्ग्रादेरनचयादित्ययेनतनभुज्ञाः स्वयामपीतिश्रीहर्षः प्रब्रवीत्स्यायां
शान्तमिच्छालीप्सा अनुगायिर्सीनी अपुरेतस्यामीत अत्रलोपइत्यस्यासलोपः एवुलि
ष्टवकः ष्टव्वाशाह्वानकरोतीतिणिजंतात् एवुलित्यष्टवकः ष्टव्वाशाह्वानकरोती

त॰ बो॰
५०
९१

नित्यं लिङ्त्वाच्छकः प्रच्छाद्यादिसूत्रस्थविदादेराकृतिगणत्वाद्ङित्त्वं प्रसारणं वा बोध्यम् किराद
याहृता इति पते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणायकविप्रणाथिनिषेधवार्तिके
उपसंख्याने किरश्च पंचभ्य इत्यत्र पंचभ्य इत्यत्र ङित्त्वसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यं मसर्गि
धीति विभाषा स्हजिहृषायितिषलिवेचविच्छगतौ तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययाभा
दपि शौनन्तशायेन विच्छायतीविच्छायतीति नुम्विकल्पः केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्या
दायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छतीति नुम्विकल्पं विच्छन्ति विच्छन्तः विच्छन्तीत्यादि
रूपाणि वादान्तरूढेषां नमने तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययाभावे
वेतेन विच्छायतीति नित्यमेव शप्प्रत्ययो वितनुम् पठितस्येति ग्रस्मिन्ते गणे परस्मैपा
दिषु पठितस्येत्यर्थः पूर्वपाठस्तमस्मिन्निषलाकर्त्रभिप्रायेपि परस्मैपदार्थः पिचलरण
विविशितिके विदिविनेयपठेति ननु फलाभावादुपेक्ष्यम् इहाल्लिपि सिचि क्ष्मायते वृङ्वि
धीयतेस्मचाप्राप्तविधिः इति वेन विकल्पेन प्राप्ताने त्याथों विधिरिति फलाभावः पिशे
विदि दीपयविन्यर्थः इति तुदादयः रुदादिभ्यः श्नम् प्रत्यये तेपि मिदंन्याच्चपरः प्रत्य ५०

यत्वेपि सिद्धत्वाच्च परः प्रत्ययसंज्ञाफलेन श्नसोच्चारणेन श्नसोरल्लोपः श्नान्नलोप इत्यत्र
विधानसामर्थ्येनन सार्वधातुकसंज्ञार्थफलाभात् नचापि सार्वधातुकङित्वेगुणनिषेधः
फलमिति निशंक्यं इंगेन संयोगाभावात् श्नुकृणा इति सिपिदश्चेति रुत्वाभावमसमभिन इत्यत्रा
पि उज्झादिरुकारः श्नायामिड्विकल्पार्थः क्नूनाक्कर्दित्वा इदुपदेशेन श्नामिडिति किंव
निषेधान्नगुणः श्नान्नलोपः अस्योदाहरणं अनक्ति भनक्ति स्यादित्युपलक्ष्य मकारा
त्वं यस्य श्नमोग्रहणमित्याह श्नमः परस्येति पवं चयनयावेतिविश्वाहस्यामित्रुटि।
विश्वामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाः प्रहृत्यानलोपशंकैव नास्ती
त्याहः इयेइत्ते श्नमोनकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ अनिदितामिति न लोपस्तु न भवत्य
लोपस्यासिद्धवदित्यसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा भंग्धा आदिकरणे निष्ठानत्वार्थम् भग्नः भग्न
वान्तादौ भंग्धोग्रनवत् इत्यात्मपदं वक्ष्यते भंक्ते भंग्धामि त्वणाहल्हरस्तभंके तश्च श्नसो
ग्रहणं विधायविहितेन इमा श्नमोवाधामाभूदित्येवमर्थं नचैनोदादिकस्य त्वहरस्य
सपकाशत्वमर्थमेवास्तिति निशंक्यं ननः परस्य हलादेपितः सार्वधातुकस्यविकरणेन

च्छव यामात् नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतः पितीत्यतो वृद्धिरित्यतो हलीति च वर्त्तते न दाह ह
न·बो· लादौ पितीति प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्य भाष्यकारीयनिष्कर्षेण हलीति नानुवर्त्तते किं
९८ तु पितीति वर्त्तते एवमेतेनान्तरेणाप्यत्र नास्ति प्रसंगः न च हलीत्यनुवृत्तौ लक्षणहानीत्यत्राप्रसंग इति
98 वाच्यं उदीरिकेदनमार्द्दीभावः स्थन्तव्यक्तिविवेचने स्वलक्षणस्थित्यता अजेर्भिचितिन्यामिट्स्या
दिति विभाषाग्रहणेनानुवर्त्तनादिति भावः स्तिविकिंग्रहणाश्यावीईदिनास्तिष्ठायोनेट् इड्सः अ
इड्सपकालिन्यत्र नत्त्वं इति तदादयः अनतिष्ठेति नतस्यामियामिति नादेशः अतो हला
दे इति वा वृद्धिः अनतेति नतादिभ्यस्तथा सैवितिस्विचूलच्यनुनासिकलोपः अनतिष्ठे
ति लगाभावपते इटक्षणदानेनानायप्राकारस्य लाक्षणिकः नेनपड्डकिसमसेति सेमतः
इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ लक्षणा हिंसायामिति च इमावपि लाक्षणिकलक्षणकार्येणेन चदंति
वेत्तेतित्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धो लोप इति न चास्मिन्पक्षे प्रत्ययलक्षणमप्रवृत्त्या प्र
वृत्तेन्यत्रगुणः स्यादिति वाच्यं उभयत्रापि सिद्धः किमेतेन नानिषेधात् सेयसोपेस्य इति वृत्तिस्थ
पाठविहायभाष्यवार्त्तिकानुसारेणाह सेयविष्यामिति इति तनादयः एवं कस्याज्ञावः ९८

इत्यात्मनेपदेष्वनत इत्यनेनसौत्राइति नकारोयथाश्रूयेतेयाः विद्ब्रोमीति अतिदिश
मितिलोपः लंभेरितिषत्वे वेस्कभ्रानेर्मिन्त्व सिवादीनांवेत्यनेनोवेतिनुवर्तते इतिधनतार्थे
मिह्नतिन्यग्रहणं विस्कभ्रोनीति स्काभ्रानेन्यत्र स्ताविशिहेह्रूपनविवदितेनकितयानमात्रे
अन्यथाविष्कंभितावि ष्कंभितमित्यादावपिषत्वेनस्यात् नचैष्टापत्तिः सोयवादिग्रंथवि
रोधादितिभावः हलः अस्तभानेति अनेनेह्वित्यांर्भमतामर्थीनंतेतिपरिभाषयाग्रह
नेहैल्लेक अनयवजह्री लोपवारणायैवैपरिभाषानोपन्यस्तेत्याहुः यत्केचित् शानजा
देशोपान्तयाठपठितेभ्यपरस्यश्नाभवति मन्त्रसैात्रेभ्यइतिव्याख्यायस्तु अग्रहीत्विग्राहि
तेनतिष्ठमाणंमायवादिग्रंथविरुद्धंच ध्यादीनांहृस्वः पीचुलाम्यचमामित्यत्रः शितोन्वा
नुवर्तनइत्याह शितिपरइतिनलिङीति अनेनेह्मइटोलिडिदीर्घोनेतिस्मारितं उदोष्ठ
ह्येनोष्ठापि इह ग्रहणमरटल्यनइत्याह बूयादिति चरिष्टीष्टेति सिचुलिङोरात्मनेपदेषि
तिवेट्हूर्षोष्टेति उक्तेति लिङ्सिचोरकिवाद्गुणाभावेमन्त्रकें हलः संप्रसारणस्येत्यनुवर्त
ते अंगस्येस्यवयवषष्ठी हलइतिपंचमीनदेतदाह अंगावयवादिति अंगावयवात्किति

न·बो·
५५
९९

रुमेन दन्तोगस्य किं विध्यति षोष्ठहिंसायां षिवादद्दहियां हेतिहियायां दियाषीरिप्यादोदि
यायमेव्यतिक्रमस्याचारभेदइतिवक्ष्यति दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति नचदीर्घनिर्देशसाम
र्थ्यास्योपवत्याक्रयमिह ग्रहणेनग्रगहणनपरिभाषासाध्यनइत्याकरेस्थिते अन्यथा तज्जनो
नोविदध्यात् अनोदीर्घइतिदीर्घः सिद्धत्वाचदीर्घनिर्देशसामर्थ्यास्योपवत्याक्रयमिह
स्वाभावसिद्धिरितिचेदत्राहुः ह्रस्वाभावे मन्येवदीर्घनिर्देशाउक्तपरिभाषायाः ज्ञापकः सति
नह्रस्वेपुनरंगकार्यप्रवृत्तमेवेतिनज्ञापकः नचाचह्रस्वाभावसिद्धोनाकिंचिज्ज्ञापकमितिच
अंगग्रहणेनैतेनहृतेनावविधिरित्यवपरिभाषाशरीरं नचोक्तं ज्ञापकात्सिद्धं यदिनभ्यसेऽभ्यसि
तिस्त्रेभाष्येपरितिष्ठिनस्येन्यवपाठस्तर्हिस्वतंत्रमेवेदंवचनंनतुज्ञापकसिद्धमितिमन्तो
पिपुष्मदस्मच्छङ्गनमनोरमायां स्याद्वगम्यते नास्मिन्नपरे दीर्घग्रहणसामर्थ्येनोप
दीप्तमितिनिषयोगवायंग्रंथइति केचिन्नसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्रह्रस्वइतिव्याख्येयमि
त्याहुः वभ्रातीतिअतिदिनामितिलोपः अंभातसीदिति वदब्रजेतिवृद्धिः भयभावः अवा ५५
हाइतिमिकवस्त्रयोरितिनस्यपत्वं करोत्करीतिवालोपः हृद्ध्समभक्तोभक्तिर्भजनंअथ

कित्वमत्रेति ग्रंथि ग्रंथिदृंभीतो लिटः कित्वे ते व्याकरणेनेत्यनेनोक्तत्वात् तिरः ऊषः
स्वरतीति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते आर्द्धधातुकस्येडित्यापि क्रियते ते एवनदाह वलादेरित्यादि
तिरः किं केषितां केषितेत्निरुक्तत्वादिति इडभाववक्तः सहिता साहचर्यादिति यद्यपि
ग्रहणुहश्च वार्थे इति दिवादेरपि सहिरस्ति तथापि सहेरिति यमानिर्देशात् भ्वादिकेनै
व सहिना साहचर्यमित्याहुः यपनग्रन्थ्यमादिति वहुव्रीहिरयं पुनरन्यत्पवन् रेषस्तका
रेपयतनत्रूह विकल्पप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः तथा च वैयादिकेनैव सहिना साहच
र्यमित्याहुः द्विकल्पोनेति फलितमेवं वृत्तीषसहेस्तत्र इषणानेरपि ग्रहणमिति बोध्य
षोषितेति ऋतिटके सुहृष्येति यपनानिर्देशात् यसेडिति भावः ब्रोम्सूद्दस्त्व इति म
तकज्ञस्यानुकरणे छुत्वेन तवकारस्याने यकारः इत्याह सनकयस्येति एवं चस्तेत्वेच
कारान्पूर्वे वकारो लेयः सनकयस्य किं विच्छ इच्छाभ्यान ङ प्रत्यये छकारस्य शकारे
कृतेन कोः प्रवर्णयथास्यात् प्रकृतनवृह्ह परिभाषानवतिन्या अस्मादेव सनकयत्र
हुणात् तेनातिक्रान्तो भवकं तमिति भवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः स्तत्रस्येन यश

न·बो· हेन क्षिकलोः ह्निनीत्यत्र हृष्येतेन न इत्याह क्वाविन्यादि ग्रहोलिटिदीर्घः पकारः किं
१०० जाग्रहिनः जाग्रहि ष्यत इत्यादौ यङ्लुकि मा भूत् विहितस्येति किं ग्राहितं नचात्र णि
लोपस्यासिद्धत्वात् ग्रहः परत्वेनेति वाच्यं दीर्घविधौ स्थानिवद्भावनिषेधात् इत्यभ्यु
पगमेन विहित विशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः प्रकृतस्येड्ग्रहणात् ग्राहिता ग्राहिष्य
तीत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः ग्रहीषीष्टेति वृत इत्यत्र वृङ्वृञोर्ग्रहणेनेलिनीति दीर्घनिषेधो
न प्रवर्तते प्र ग्रहीषानामिति लङात्मनेपदविधिर्वचनं इत्यत्रयादयः सत्याप पाश प
नस्योदाहरणानि ग्रेथे नाम यानन्तु स्कुठीभविष्यतीति नाप्त्याभिरूपयाये त्वचशाहोऽकारोना
प्रपवार्थमिति सत्यापग्रहणेन ग्रामुवार्थमिति तेय ग्रन्थेनाहुः सापित्तिभ्यो णिजर्थमेषाम्
पादानमन्यथा रमणीयेयं टंकरोतीत्यादाविव रमणीयेत्वपयतीत्यादावपि णिजस्या
दिति श्रश्रश्रा व्याव्या(व्या)ना मत्वलकेनीति सत्वज्ञावस्तुकें न इभमात् सत्वज्ञावविषयेहि
जायमानोदीर्घः सत्वज्ञावेनापद्यते इति सामान्यापत्तमिति सर्वोपि चुरादयो विकल्पे
न णिचलभन्ते इत्येतदर्थकमित्यर्थः न चैवमाभूषाहेति व्यर्थमिति वाच्यं ज्ञापकमिदं १००

स्यात्सार्वत्रिकत्वात् एवं चास्मिन्पक्षे आधृषीयाणामेवैकल्पिको विकल्पः अन्येषां तु णिच्प्रयो
गाद्व्यवस्थित इत्यर्थः जगाण जगणतुरिति कणे चकाण चकणतुरिति मधुरः पाठः तस्मिंस्तु
पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः । केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपाभावेपि गणाया
मोरदंतत्वात् गणामासेति न भवितव्यमिति जगाणेत्यादि पाठश्चिंत्य इत्याहुः तद्वैयर्थ्य
मिति वैयर्थ्यशंकापि नत्पयमेव पदोन्मत्तक इति भावः तत्र पूर्वोक्तपक्षस्य शैथिल्यमेव ज
गाण जगाणतुरिति हृलिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शंकायां त्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रत्य
पाठेनास्त रूपसिद्धेः तच्चिंत्यमिति यंत्रिमंत्रितेत्यादिषु इकारोच्चारणमपवनत ज्ञापनार्थः
तेषां संयोगांतत्वात् यंत्रतंत्रमंत्रितिनकारे पठिते प्यानं दितामिति लोपो न लभ्यते
नकारस्यानुपधात्वात् चिंत्यादिष्वत्र तु चितस्नन्यामिति नकारोपदेशाभावे न लोपः स्यादेव
मितद्वारेणाय क्रियमाण इकारस्तज्ज्ञापक इति भावः लङ्स्येह पूर्ववत्कार्ये बाउपसेवा
ल इति वृत्रे लङ्ग्यायमेदा लोल इति ओकार इदित्यकार इति आदितकारणमोदित इ
ति धातोरव्यवहितस्य निष्ठा नकारस्य नत्वार्थमिति तद्लातेडिन्यके लं णस्त्रा

दिहलादिइ यवयानेपितत्वमित्यत्र लोडितः पीडग्रावगाह्लते भ्रागमासेतिह्रस्वपदेसत्व
त.बो. भावविषयत्वादीर्घलचोविन्यस्यासस्यदीर्घः ह्रस्वाभावपक्षेन्ननदीर्घइत्याह अपीपिटदि
९१ त्यादि ष्टस्वरेणदीर्घोच्चारणमित्यादि पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेपिसिद्धानीतिप
१० रतीत्याद्यर्थदीर्घोच्चारणमित्यर्थः अत्रवदंतिपातपाठकृतान्याणितिमाविपिष्वेवउदात्त
नुदातात्वपठिताः नहि ऋकारांतानामेटकाइतितेन परिभाषितेषुपतेकंतस्याशायः कल्पेत क
विकल्पद्वमेनस्यातिन्वेपनत्वमक्रमिति एवंचास्मिन्पक्षेदीर्घोच्चारणव्यर्थमितिफलितं
अन्येत्वदीर्घोच्चारणं परिता परीते त्यादौहूलावेतिवर्तते इरवाणामिति ऋकारापयेउपधा
याश्चन्यचीकृतनदित्यादौइरस्प्राप्तः अमीमृजतदित्यत्रमृजेवृद्धिराटप्राप्तः इतरेषांऋटउप
धानो गुणेनअपीपिटदितिदावर इति विवेकः ननु इह उविन्यस्तयमानः सवर्णानरट
हाति ऋटदितिविधीयमानस्ततरट हाति तथाचअचीत्कपदित्यत्रउच्चदित्येतेन ऋव
र्णोसत्यचीत्कपदितिप्रसज्येतेति चेन्मैवं लत्वस्याभिहत्वेनप्रयमेउक्तदित्युषास्यप्रह ९८
णोपश्चात्कृयोरोलइत्येतेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशाविधानादेवेष्टसिद्धिः

न च चलील्लृपन इत्यादौ वा भागमादेर्लभ्यार्थं कृपो रो ल इत्यस्मात् षष्ठ्यकान्तेपि कृपयाः
ल्टकारसामर्थ्यं इत्येव पक्षतो यद्वेद्दि प्रक्रियालाघवं कल्पनेऋटकारैकदेशस्य ल्टकारैकदे
श इति व्याख्यानं लोपो पिन भवतीति वाच्यं अचील्लृपदिति प्रवृत्तावनिष्ट लपप्रसंगा
त् कृपो रो ल इत्यनेन ऋटकारैकदेशस्य ल्टकारैकदेश इत्यभ्युपगमेन तु उक्तव्याख्यानलो
पाभावात् अयं दोष इति दोषपरिहारस्यादिखादित्यस्यादिति भावः पाठस्थठपाठयनिस्प्रसे
क्तो भवति गच्छतीत्यर्थः स्फायपतेरिति प्रापेनेत्ह्रभवतिनिल्यस्फायतेरिति निर्देशात्।
स्मिङ्ईषद्धसने इति भौवादिकादेवेह्न्नमणो न विधानात् अत एवेति विभ्रान्तो चिन्त
णोञ्जुदसे चोदनेन्यामेष्वस्य इति शुचि चोदना वागस्पति के चित्तमा गेति तथा ल्वनरं किं तु वस्य
न्तकपवयात्र मौयसं स्फोरयानौ चेति व्याचख्युः तपमित्वबाह्नत्यामित्यके तपयात्र णौ चे
लभते मिन्नतक ष्ठत्यन्य तानेतापते चेति प्रतिपदत्तमिचेतना तीप्सायामित्यत्र ताने
न्नाच ह्रूड् स्तेत्रती प्ययमानो बाधयितुमिष्यमाणा इति व्याख्यायां तापने चन्द्र योगदर्शना
दिति भावः वेष्टनेति पतिवेष्टा स्वपतिपिधित्यमरः नाविप्रादि अयं भावः चदादौ यमो

॰पि विवेषणा इत्यत्र परिवेषणामिति हेतुमण्णिजन्तस्य रूपं हेतुमन्ये तस्य हि भोजनाचेष्टनाचार्थः
त॰बो॰ तथा चायं परिवेषणामित्यनेन भोजनाशेवेष्टनानत्वात्यत्र मितिनिषेधेपि न यार्थो यास्तस्मैन
१०२ त्वादेव मित्वमिद्धिरिति यद्यपि घटादौ यक्कति भोजनतो ऽन्यत्र मितेनिव्याख्यानेन स्थाप्यत्रन्य
102 ग्रेष्यानुक्तोपि नोपलक्षणेन मानस्यात्वियमित्याहुः अत्रैव देवायं घटादौ पनोः परिवेषणा इत्य
त्र परिपूर्वस्य विशेर्णिजन्तस्य लुङि रूपं पयमच परिवेषणा इत्यत्र तु केवलस्यैव लुङि रूपं तत्र
णिजन्तस्यैव तस्याच भोजनार्थाच वेष्टनार्था अपि परिवेषणा शाह्वार्थ्यत्वादुभयत्राप्यमेत
त्वेन मित्वमिद्ध्यति वेष्टनेन न अपरिवेषणा इत्यनेन न अमेनन्व प्रयुक्त मित्वस्य निषेधेपि यम्च
परिवेषणा इत्यनेन न मित्वमिद्ध्यतीति दिक् विस्फोर्योर्ण्यादेव उपदेशे इत्यत आदित्यनुवर्त
ते विभाषालीयते इत्यतो विभाषाग्रहणं न वनदाह आत्वं वा स्यादिति श्रीनिहीति प्राचा
देनरंगत्वात्वग्रादौ कक् पक्षाकृणः अर्पयति रफयति पलोपः क्नोपयति स्मापयति स्था
पयति च पयतीति वर्णाग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते आतोनुपसर्गे १०२
इति कवापनायह्वावामञ्चेत्यारंभादिति भावः लापादिभ्य इति मन्वमनेपेद्य मपिमो

हतः नविग्रः किंतर्हि समासो वाक्ये स्यादग्रे केवयमिति तु णप सूत्रे निर्दिष्टपाठे अंशाः वृत्तया
नोर्मीर्गसंस्कारार्थः उतसंस्कारपवेत्यर्थः अंशः आगमअंशान् पास्त्वअंशान् सूर्णिसंको
वेष्विर्णेयपठितसपुतः पाठोऽर्थभेदः कृतः सर्वचेति क्वचिद्वानपाठेऽस्याहृष्टेवेपिनाय
मप्रमाणीकरति सेनवैमिदचोन्यामयरतिसूत्रे केयटेनोयमन्यस्तत्वात् मर्नेमिर्गनेमचेय
तिहूयोनेतिप्रयोगादर्शनाच्च उपधायाश्च इतिरुद्वानोरितिनिवर्तनेतदाह धानोरूपधाया
इति ननु अतनरुद्वानोरितिसूत्रे धातोरूतनशनिवेयदिकरणेपनव्याख्यानेनसिद्धमिष्टमि
तिकिमनेनसूत्रेणेऽतिचेन्मैवं नथ्याहिसतिरकारायतीन्यत्रापियत्नप्रसंगात् सुर्द
नश्चेकइतिसूत्रवदंति सुर्दनेलवियवोन्नादेरपठितैर्नयोस्तत्रपाठो हृथ्यास्यादितिवा
देवसंटति सर्वनीम्यादिरूपसिद्धिः सुदर्शनेनपर्थर्थभेदात् त्वादिपाठः सामर्थ्यकइयर्द
नार्थंन्वेवोपादिकयोरभुक्तमिति स्वरसादेकइत्युक्तमिति सुत्तणेप्ययं नवैनेलादिना
स्रप्संजननेमत्तयति समभत्तत् गुर्द सूर्वतिकेननेगुर्दयतिसूर्वयतिकेचिन्सूर्वतिके
ननइतियठितनादुदयातः सूर्वतिवासेवर्मनइति व्याचक्षते नस्तहिंसायांकायांमिह

त॰बो कल्पार्थमव्ययीकरणमिति तत्त्वामर्थादस्यगुणिनो जनितत्वः न्यासः इति तमसित्वा तत्त्वातस्ते त्वि

तत्संवेदनेन संवेदनेन स्वर्ग्यादिवस्थानि हन्तुतत्कालिकं तानं देषानीति इहदंशासंगीति

१०३ तल्लोपमाशंक्याह संनिपातद्वयादिति स्वभावस्यापायते अन्तस्य हृस्वेनादिना अभ्यास

103 स्याभ्यन्तरत्वापवादः अपस्यपात् तर्जभर्त्सीतर्जनेन तर्ज्यते भर्त्स्यते तर्जयति वके तामि

तिति प्रायेणाभ्यस्तानि जेनादस्याव्यधिकाजनेनैवदेहेन मणिचेवोप्यः भृणा भृण्यते भृणा

इभं केहेणाग भेश्च मरः गृह उयमनेदीर्घीपयोः संवोरयते ह्रस्वोपयस्त्वादिवादौ नदा

दैवतिमनोरमायांस्थिते पयापिनदादौ गुरी उयमनेऽर्तिपाठाद्ध्रस्वोपधपवनस्यापि दिवादौ

गतौ पूरी हिंसागत्योरिति पाठानास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः धामलवप्रालोचनेनतुतिधा

मयनड्व्याति इत्यत्रधामयइत्येतेन धामदमउपधाम इत्यस्मागणविरूपत्वेन नत् अर्से

तस्वात्मिनेसति ह्रस्वेनभाव्यमिति शंकयाप्यर्थमनेनतसिद्धमितिवदंति प्राङ्क्सीयबा

तङि तिधामयस्येति तपस्स सर्वसंमतत्वादिति चेन् अत्राह स्वार्थेणिपनादस्याद्धेतम १०३

णिचिति धामयेयतिरूपं नचार्थासंगतिः तिहृतप्रवणपा नाम प्रकृतेर्थेणिजिष्यते इति

सिद्धानामादिति उन्नम्रवदेशयनेसूनस्वऊशायामिति निर्देशादङ् ऊन्माणपासंप्रेषतियुच्
ऊन्मना भलश्राभेदुनेतिरूपाणामित्याह: वेचुप्रलेभने लुटिवंचनेउदित्करणस्यन्तकाया
मिद्धिकल्पार्थत्वाणिजन्तिय: वेवयति: वेचति: वंचिता वंचिता वञ्चावेवंचिलुच्यनेष्व
तिसेट: क्वाकिन्नविकल्पानामन्यालिकोनलोप: इउभावेननितन्यनिषेधोयान्नवक्रव्ययस्य
विभाषेतिप्राप्तनिषेध: नामनोवेति वाशाहब्याचष्टे अप्यवेति प्रातिपदिकमिति प्रत्ययस्य
पिहृष्यनेइति सूत्रेप्रत्ययेयापीति वक्ष्यमाणत्वात् ऊपूर्वोन्नयनेईप्रत्ययेटिलोपेऊगा
नीतिसमासेतिष्यन्तमित्यर्थः यद्यपि ऊपूर्वस्य सिद्धोलङादिषुकुत्स्यनेइत्यादि
सिद्धेनयातिप्रऊत्स्यनेइत्यादिनसिद्धेद्रुपसर्गस्यप्यानेनाव्यवधानायोगात् ऊत्स
येचक्रेइत्यायथर्थमपिऊत्स्येतिपाठोऽस्तु इत्याऊत्सीयावर्च्च सर्वोपिध्रुवादिणिनूपाति
काइतिपतेरुरोष्ठहलइत्यप्रत्ययपचर्चा कणतिमीलने पकनेत्रनिमीलिनेपवार्यपशाह
स्वभावात् कणादीनामिति पतेयेहत्नमणपेनेउवस्पनेहंत्यर्थाश्चनेनयानइतिहंतीत्य
नोसमानार्थौश्चर्जेप्रतियत्नो गुणायानेश्चर्जेयनीतिसंग्रहानीत्यर्थः फणिफविशाह

न·बो नेप्रतिस्नानं निषेधाल्लिंगादिति । अविरपाकृत इति सूत्रेण अविपाते निष्ठायां इति निषिध्यते वि
विषाहृतार्थादनन्यादनेनवानिष्ठानास्येषणिचाव्यवधानात् । अतो गुणिरविषाहृत इति भो
१५ वादिकादेव निष्ठायां इति निषेधो भवेदिति । किं विषाहृतप्रतिषेधेन ननन्वाते नैव विषाहृ
104 नप्रतिषेधेन नित्येषा प्राप्तानिति तान्यते इति भावः । इति करणाद्विषाणिविकल्पः सिद्ध
नीति केचित् । शिल्पयोग इति । क्रियाकौशलं शिल्पं यमनतिकारो परस्कारयोः यत्नो वा प्र
प्रावानिकारः तिरस्कारोपकारयोविति पाठान्तरे क्रियातिवैशेचपत्ने प्रेवंतिगकारे
यानमेदस्युपस्कृतेनोतिसो अयेयान्यपनयोः प्रतियाने इत्युक्तम् अस्यार्थः यत्नाय येषुच
नर्तु यनयाने प्रयुज्जनीतिसः परभागोचेत् प्रयुज्यतेनदा अयेयनयान्यपनयोः प्रतिदा
नेवर्ततः इति उक्तौलिर्यातः इति प्रतिददातीत्यर्थः अंचु विशेषणे विशेषणं व्यावर्तनं
भवोवकल्कने भूयानोर्तिश्च स्यानभावयनातिभि श्रीकरोतिधिनतिचेत्यर्थः कृपेश्च
कृपर्णाचिकृत्यादवकल्कने भूयानोर्णीच स्यान् भावयना यास्त्वयः अभिव्यापेति आ १०५
क्रमादिति सर्वत्राप्रापृष्टादागर्वादिति परत्रच आक्रो अभिविप्यर्थनायाः सर्वेसमन

त्वेनम न्यग्यपतिते न ग्राणिन येव व्याख्यातमव्चिन मिति भावः अन्येत्वाहुः पूर्वकात्स्वदः स
कर्मकाण्णिजिति व्याचख्युः आस्वादीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः चास्यतीत्यत्र यंचुरादा
वे संचानेगतः पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् स्वादश्चेत्यकरुति अस्मिन्मते पूर्वत्रापि स्वादः स
कर्मकादिति न तदीर्घपाठो व्यर्थः ह्रस्वपाठेप्युपपत्तेः हृद्या आस्वादयतीति रूपाणान्तस्यैवा
त् अतएव हदीर्घस्येतिनिसः स्विदिस्वः दीर्घो वेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य तकारो
नत्वपरमिति वक्ष्यमाणत्वात् मन्त्रेऽपि सिस्वादयिषतीत्यादिरूपं तत्स्यमभिप्रेत्याह अस्मि
ददिति इत्यास्वदीयाः आसुषाद्वा व्याख्यानात् यागपनावलाद्यायिजिनि सेव व्यानेन्य
योत्तादिति णिजिभाव पत्ते आनट्कोय मिति भावः लीद्रवीकरणे लिनाति लायत्यायर्य
कारनिर्देशा इति भाष्यकारोक्त्या विभाष्य लीयतेरित्यात्व मिह न प्रवर्तत इति धन इति लेते
ति वसिना वसीनेति ह्रस्वत्वे निवादीर्घः लिङि ब्रूयात् आत्मनेपदे तु ह्रषीष्ट वरिषीष्ट
सिङ्सिचोरात्मनेपदे षिति लङ्गलिङीति दीर्घनिषेधः इडभावपत्ते उश्चेति किच्चान्न
गुणः लुङि अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः सिचि च परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः आ

न॰वो॰ क्तेन पदेन अव्यवहित इडभावे सिचोलोपः अद्युत् विवक्षितभावे प्रथमाणि डित्याह रेकेति अ
१०५ शितादिति पाल इत्युपयेति क्तः न्त्यप्रतिदेशा पपन्नानिर्देशाद्द्यं से डिति प्रतयति तृतीय
105 हिताचीति संप्रसारणाउच्यात् एषप्रसह्य नेके विनादिनमाङ्मलन्मने एष्टोम्न ख्यमतेन प्रवि
नः नन्वत्र निष्ठापीडवादिनासेरणि छायाः किं न्वनिषेधाकुलेन भावश्यमिति चेतन् अ
त्राङः आदित्साद्वर्यादादिनपवतिपुष्टेन्पस्यनत्रगृहीत् नचश्रादिधोनिष्ठायाइहडुले
भइति धेकवविभाषाभावादिकर्मणोविनिनन्तंभवादिति इत्याप्रष्टीयायुजादयः अ
यादेनाइति वृद्धमाणोपुयान्तपुत्रेन्यावयवोऽकारोविवक्षितेनोनन्नबाधारणार्थइत्यर्थः
स्यानिवद्भावान हृढिवितिप्रचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः नच स्यानितिसतियन्कार्यं
तदेवस्यानिवदित्यनेनातिदिष्टपतेन तवादेशाग्रयुक्तेवायते अन्यथा पावकःपावक
इत्यादिकनसिद्ध्येदिति हृढिवत्र डवाचेतिवाच्यं अतः परस्मिन्नित्यत्र स्यानिवदित्यत्र वर्णेश
ह्याधिकारपत्ताणाश्रयेण भावाभावानुभावव्याप्तिदिष्टपतिइति सिद्धांमान् स्यानितिसम्य १०५
भवेत्याहहेरादेशस्याभावात् स्यानितिमतियमभवति तदादेशापिनभवतीत्यत्रनत

पदेनेत्यतिसूत्रस्य पलोपादिग्रहणमेव लिंगमिति दिक्। ईचगणः अनन्तरसूत्रेणेत्यत्र
योग्रन्थसकारेण सम्बन्धी यनेत्यतनगदीत्यत्र इकारनि देशादनेलोपः अनेकाचोभाषा
पदेषत्वात् सर्वेन नित्स्तनपि पति स्तनरूषीति णिविज्ञ अ्यामेनेत्यपादेशः स्तनयित्नुर्व
लाहकः पतनगतौ वागणसूत्रमिदं रूपयतीति रूपेरोलश्चेति नप्रवर्त्तते तत्र रूपसा
मर्थ्यं इत्यस्य ग्रहणान् रूपग्रहणनिकाः णिजंतस्य तयावृंतरत्वात् स्पष्ट आम्रमित्यादौ इमा
अवभामदिति अलोपस्य स्थानिवद्भावाणोच्च ङीप् यथा रूढेरोनमूर्वपिण्णोड् जंतस्य
कर्मपेक्षत्वं अषोपदेशत्वादिति अनेकाचादिनिभावः सामसंवनन इत्यतीनस्य
त्विति अप्ये यानः इनः आङ्गमूलप्तलकेन ज्ञापि पठितः पुस्तकान्तरे पुस्तकपः केचित्
सामसंवनन इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेपि वितनसामप्रयोग इति प्राक्पठितमेव न तत्रचर्ष्मा
व सामप्रयोग इति न कपठितमेव तत्रचर्षात्वसामेतिपात्वद्वयप्रयोगवर्णते प्रयोग
स्वसंबप्रयोगपरः सर्वसंवननमेवेत्याह ग्रन्थकाराशयं वर्णयितुमाख्यानस्यगतिम्
मर्थयति गवेषमार्गणमन्वेषणं रूनपरिहाणि अस्मात्णोचङि दित्वान्यस्त्वादेतिरेगामा

च अल्लोपेन अजादेर्द्वितीयस्येति णिचा सह द्विर्वचनं प्राप्ति न द्वित्यतिष्ठं प्रसज्यते किं न ग्रोनत
न॰बो टित्येव रूपसिद्धं न च न घाट्स्याद्वित्वं विना न संभवति न च द्विर्वचनेचीति सूत्रेण द्वित्वेक
१०६ र्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधात् घानघा द्वित्वं सिद्धमिति वाच्यमिति चाह इमं मिति
106 निमित्तत्वाभावादत्राह ओः पयणजीव स्यन्यादि संपूर्णसूत्रे लिंगमिति केचित् विद्व
मेतिवर्तयितुमाह पयपारिति अयंभावः सिद्ध उ इंजसा संतिसती वेनइंति सूत्राभ्या
मुङ् यौनीभ्यां परस्य सन इडागमे कृते द्विर्वचने चेति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्धा
उवर्णान्तस्येवादित्वमिति पुपविषते इपविषतेत्यनिष्टप्रसज्येत ननु अभ्यासावर्णस्य
त्वार्थ पयर्योविन्यपेक्षितेन अन्यथापिपविषते पिपविषतीति न सिद्ध्येदिति गर्वमत्या
हावत्यः ह्रिपुयणाजीतिवर्गादिग्रहणफलेनाब्रवीभवेत् अमीमदत् अचीरवत् अली
लवत् अजीजवत् विभावयिषति बिभावयिषतीति लावयिषतीत्यादि रूपसिद्धि
रितिवाच्यं न उभयस्य पदके णिविषयत्वादन्तरंगत्वाच्च ह्रस्वादो कृते द्वित्वे सत्यभ्या १०६
सउवर्णस्य इत्वे भत्वादकारस्य संस्यत इत्यनेन रूपसिद्धेश्च ननोवर्गादिग्रहणं व्यर्थ

मद्ङ्कार्थेज्ञापकमितिभावः ज्ञापकफलं तु यवश्रोः धृणाजीत्यस्यश्रामित्तत्रैवो
ध्यं न यथा शुक्लावयिषु चणिश्रुशुश्रुवन् उदुविवाचरति उदुवतिसर्वधातिपदिके
भ्यः इत्याचारक्विपूर्वनदंताधातोर्णौ ननु उदुद्वावयिषति चङिश्रो उदुवन् नत्विति सोत्रो
धातुस्तेनोर्णौ नावयिषति चङिश्रत्नुवन् शुष्कारयति श्रुगुस्फुरन् विस्फुरा
णाविति श्रात्वे श्रुगुस्फुरदित्यादि उभ्यासे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनवशादन्यथ
था चिस्तावयिषतीत्यादि प्रसङ्गेन न देत्समकलमाभिप्रेत्यवार्तिककृतो नोके श्रोः पु
यणीति न तु वचनं ज्ञापकेनोत्स्यानिवद्भाव प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणं अचश्रादे
शानस्यादिति प्रतिषेधपदेनात्र इत्यभिप्रेत्य तेदमङ्के प्रतिषेधः स्थानिवद्भाव
स्याप्युपलक्षणमिति बोध्यं न चैवं कृते संशाहृत इति धातोर्णौ चङि इत्यादेशात्प्राग
व कृते इत्यस्य द्वित्वे उरत्त्वे च कीर्तेर्दिति स्यात् नन्वचि कीर्तेर्दित्याह अत्र द्वित्व
कावित्ति अश्चादिति चङ् सहितस्य तरविट् न मस्तुपेतेदमङ्के अन्येन आदिग्रहण
स्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्य काचाहि त्वेमन्य भ्यासात्तरविडस्ग्रन्दुपासंभवादि

न·बो
१०
10

याहुः ओमोत्तम ओमनन्तदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह प्रक्रियायामिति चु
ताव्यपिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यत इत्याह परिनिष्ठिते रूपे वेति वाशब्दोऽन्ता
न्यायोक्तचिह्नणपरत्वं विवक्षितं नन्वत्र मकारेणैवान्यथासिद्ध इति भावः सजातीयत्वादि
ति पृथग्ग्रहणं ज्ञापकं न्यासोऽयं वेदस्यावर्णपरत्वं भवति अतः नैतज्ज्ञापकमित्यर्थः अतएव
भाष्यकृता पवर्गादेरन्यस्मिन्नपि हलि अवर्णपरेऽपवस्यानिवृत्तमिति अचकीनदि
त्यादौ नानिष्टापत्तिरिति सिद्धान्ते ननु ओः पुयण्जीति सूत्रे णिचि इति नास्ति तथा च
णिच्यपवादेशे न स्यादित्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत् न च सामान्यतो हि वे कार्ये अ
पवादेशे न स्यादित्येव ज्ञापितास्मिन्वाच्यं दिदवनीयिषति निवनीयिषतीत्या
दावस्यासङ्काव्यवण्ण प्रसङ्गात् इति चेत् अत्राहुः येन नाव्यवधानमित्येकेन अ
न्ययेन हि सति न सन्न्यस्य व्यवधानमाश्रीयते न तु वर्णेनैव संभवतीति णिचि विष
यकज्ञापकं दिदवनीयिषतीत्यत्र तु स्पष्टा द्वाभ्यां व्यवधानादनेकव्यवधानमि ०
ति न तद्विषयं ज्ञापकमिति अस्मिन्मते आचारक्विबन्तादवनशब्दात् सनि डद्वनीयिष

गीतिस्यात् नन्वनेष्यनेणोः स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्त्तिकोक्तेः स्थानिवत्वेन प्र
तिषेधेन वर्णविधावप्यस्य कारेण भवितव्यमतो वार्त्तिकाप्रवचनादि वर्णे स्थानिव
दिति स्वीकर्त्तव्येन न स्याच्च न पूर्वोदाहरणेन दोषः इति दिक् फलितमाह अन्नेति वि
ति भ्रान्तानदिति नो न यतिषेधन यतीति च ह्रीनिषेधार्थमिह न नन्वत्र बेदसोऽन्यतु हूत्वा
मा मायने जगदिति कामम्नन यीतित्यादि विषेवनन्निषेधात् प्रायपि प्रतिनिषिद्धप्रवस्र
वर्णपरत्वमिन्नाशयेन उवर्णादेशापवस्थानिवत् स्यात् नाप्यशनिवदतो वा पदे वादी
नाम्नने यानि गदिति वभाव्य अवर्णादेशस्य स्थानिवत्वेतत् परिनिष्ठितरूपे अवर्ण
परत्वालानन्यपि अचिकीर्षदित्यादौ स्थानिवत्वमाशंक्य उत्तरभागे भाष्यकारोक्त
परिहारपर्यालोचनया उवर्णादेशापवस्थानिवदिति नियमो नान्नीत्यानदितिरूपं
तिर्वादमेव किंच उवर्णादेशापवेति नियमे लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येति सूत्रे अपीप्य
दित्यत्र पिबतेर्णिचोऽभ्यासमत्यादिना उके च अडित्युपधालोपेन स्य स्थानिवत्वात् पाव्य
पाहूस्साद्धित्वमिति निति हृतिग्रंथोऽविरूपेन पनाडिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोगतक

नवो
१०८
108

यत्नेनाभिनिर्वर्तितं यथा ष्ठुक्तिकेन्मत्रोदीवामानइति इत्वविकल्पानग्रुच्चः कइतिकान्तस्या
सिद्धत्वेनयकपूर्वस्याभावात् ष्ठुञ्घं जे चेत्यत्र कस्यासिद्धत्वादेव न कोपधायाइति पु
वद्भावनिषेधो न तन्नाभिमानित्यत्र नमाकुपधायाइत्वं तेन तन्नायाइतिमत्वस्यासिद्धत्वात् वहेः
कोनाणिचिवणोश्रो जढक्विन्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वा णेर्लुक्तस्यह्टिलोपस्यस्थानिवत्त्वाचह
नघाह्रस्वादितं अहोप्ष्ठुवस्यासिद्धत्वं स्तनवादितं न प्रत्युक्तं तदपि विरुध्यते उवर्णादेशाप
वस्थानिवद्भिति नियमणोर्लुक्तस्यह्टिलोपस्यात्रस्थानिवत्त्वाभावेन णिजन्तं घाह्रस्ववा
ह्रित्वासंभवात् पंचघायात्ताल्लिच्चलोपे चह्रिस्थानिवत्त्वाजघाह्रस्वाह्रितेश्रावकादि
ति रूपमेवमसर्वसेमनेनतांचिकहितिवापयवोक्तमितिवाध्यम् तमावकीर्नेहित्यादो
स्थानिवत्त्वमाशंक्याह परभागेश्रवर्णाभावादिति वदन् भाष्यकारोवापदेवं प्रत्ययस्वम
ति कृत्लः उत्तरभागेयदि तिष्ठति रूपश्रवणादेशस्यैव संभवति त्यात्यसेन्याशयेनैव
भाष्य कारेण नह्याक्तमितिवक्तं शक्यत्वात् द्दितिचेन्नमेवं नोयाद्विसतियत्रस्थाः
प्रयत्त जीयस्याप्राप्तिस्तत्राश्रवर्णादेशापवस्थानिवत् नायकस्य सजातीयापेक्षत्वा

१०८

दित्येवमेव भाष्यकारो वदन् अत्र मार्गणास्ति यतो ग्रन्थिवत्क्रमणमायतनायोगात् इति दि
क् सेके न वत्वारोः त्रयान्तवः पाठानोरमिति सेकोचन इत्येनत्वयेनेग्रनेकाचत्वेनाशो
पदेशाभावात् त्वेनेति ध्वनति अतिस्फनदितिहूहयते इति अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः
लङि अजगदहत् अग्लोपात्र सन्वद्भावः स्तगयते इति मार्गयति मार्गनीति त्व मार्गस्य
त्वयणोः स्यात्पूर्वी यस्य अर्थम् अर्थयन् इति हृद्दे लीयो वलीयानित्य लोपात्र हृविः वोपदे
वलहूहो हृनातां पुकिवाधीयते इति पूपमाह न दम्भमात् न चापिदेवमत्यानामि
न्यापुकस्यादेवेति वाच्यं न त्र प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणात् अदेनत्वसामर्थ्यादिति क
यादि पुउपयाह द्विदीर्घ सन्वद्भावविरहेन सारभामसप्रभ्तजीनो मपयाहू स्वस्यत्रदन्त
गमभ्रभीना मपयायुणस्याभावर्गेते न अदेत्वं सामर्थ्यं के इहन्त्वदेत्वे प्राप्तुकफला
भावात् णिचणः स्तिकत्वेत्तापमनीतिभावः ननु अदेत्त्वसाधकत्वाय णालोप इहत्व
देत्वेति प्राचोक्तमेव आभ्युपगम्यतामिति चेन्न अग्राह्यः वितयनेविदित्वं सामान्यापे
क्षत्तापकमिति मतन् इह अदेत्त्वस्य फले स्पष्टमेव विशेषापेक्षत्तापकमिति मतेन त

न॰बो॰ ऋतञ्चष्याकार इकार ईकारउकाररऋकारा ऌकारस्यानुबन्धः यथासाधकतयाख्यातत्वात् यथाग्रहे
तथायिणिचविकल्पमेवतापयन् लभेनैवणिजविकल्पेन लनाथाविना ग्रपूर्वस्य लोप
९६ वायस्यकल्पनायाः ग्रन्थायत्नात् एवंहि सतिमम ह्वये यष्यक रूपमेवफलेलभ्यते इति
109 ग्रस्यसूत्रदिति ग्रनेनबाणमनेश्यानिमदिदिति यदिसर्वनाणिचस्यात्तदाग्रमजयतीत्यादौउ
तं स्यादितिभावइतिकेचित् ननरिष्टवञ्जावेनभावेऊनवस्यावमस्के: ग्रत्रवलणिहस्यात्
सचणिनिरष्टवद्भवतीतिनवयापदेवाक्यमपिभवतीत्याङ्ः षट्माविष्ट इति यानथंइन्य
तेनकरणाख्यानादिस्थेद्यनइतिभावः ननवदन्याचेष्टभावयतीत्यत्ररष्टस्यरेढ्विति
णिवोपिठस्यात् ग्रत्राङः टेर्वितिसूत्रेणाविष्ठवत्यानियादिकेस्पतिवातिकेष्यानिवादिक
ग्रहणग्रन्ययकार्यणामतेदर्शयादित्येवमर्थंनतात्रणिचोपयायणनभवति तदभा
वेग्र भावेनापितभविनव्यमतियोगशिष्टत्वात् किंतवहसीत्येवमविनव्यामितिम
तोनवंयतद्व नत्रैवसूत्रेकेपटेस्पष्टमितिग्रन्थेनाङ्विष्ठवदितिहिसमग्रन्यनाद्विनिणा
विष्ठग्रमेयसमग्रीदर्शनात्तेनयष्टतिपरेपूर्वस्य यत्कार्यंतदतिदिश्यतेतत्विष्टतोपीति ९६

पुंवद्भावेति सूत्रनिर्देशेन पट्वीपाटिष्ठेत्यत्र भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावः कटसिष्ठः द्र
स्विष्ठ इत्यत्र कटेनो हलादेरिति रभसादिष्ठ इत्यादौ टिलोपः सूत्रनिर्देशेन स्रग्वी स्रजिष्ठ
इत्यत्र विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् सूत्रनिर्देशेन गोमान् गविष्ठ इत्यादौ नयोर्लुकस्य
विष्ठ इत्यादौ स्थूलादेरित्यादिना यणादिलोपे ग्रेष्ठ इत्यादौ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्था
द्यादेशः तद्धत्मावपीति पुंवद्भावस्योदाहरणमेना मा चेष्टपतयतीति टिलोपे नैवम्
नियोगाशिष्ठस्यान कारणनिहतो सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दरद मा चेष्टे दारयतीत्यादि
स्य प्रयोगमिति वाच्यं हृष्टयतीत्यादौ रभावः स्राविन मा चेष्ट स्रजयतीत्यत्र विनोर्लु
क् गोगेन मा चेष्टगवयतीत्यत्र मतोर्लुक् अंग हृस्यपरिभाषया वृद्धिर्न भवति प्रि
य मा चेष्ट प्रापयति स्थिर मा चेष्ट स्थापयतीत्यादौ न वृद्धिर्भवत्येव द्वयोरिति निर्देन
न स्यापरिभाषाया सूत्रनिर्देशः सापनादिति दिक् परत्वाद्वृद्धाविति लोपः शाहीनर
प्राप्याविनिर्देशः वृद्धिरप्यनित्या उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिस्तस्या कृताया मोकारस्या
वादेशात्प्रागेव परत्वादहणी दोगस्य वलोपस्याश्च लोपस्य प्रथः एवं चानग्लोपिन्वादीर्घ

सन्वद्भावौ स्तः स्यात् । आह न्नपीपटदित्यत्र टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावो
न·बो· नेति चेन्नैवं स्थानिवद्भावेऽपि गस्पति च परत्वान्नपायात् चङ्परे णौ यल्लघ्विति पञ्चम्या
११ सस्य ग्रादिष्टाद चः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्यातामेव केचित्तु च
110 ङ्परे णौ यदङ्गं यल्लघ्विति पत्वय पट्वाह्वा कारस्यो वृद्धाह्वनायां निपर्वल्लघ्वुङ्कलेभमिति
सन्वद्भावो ऽस्याप्यपीपटदित्यत्र प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विर्वचनमिति मत्वा ग्रभ्या
सस्य ग्रादिष्टाद चः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत्नमादर्तव्यमिच्य
चगादेशान्न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधप्रसक्तस्य मत्वा प्राप्तक्रमेण प्रथमं
टिलोपस्य दुरूपपादत्वादिन्याद्रूलमदेग्रपीपटदित्यत्र छिन्नोपाचर्यन स्याद्विन
मिति द्वित्विर्वादेन थाच द्वितीयस्यार्थो द्वित्वाकरणात्प्रथमं टिलोपस्यादेवेति हि
द्वेलोप इति कृत्वा कृतन प्राप्तिमात्रेणलोपानित्यो वृद्धिस्त्वनित्याद् टिलोपस्तस्था
निनः पूर्वत्र कर्तव्यतायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तद्वियोरद्वयवस्य स्थानिवृत्त्वा ११
भावात्प्राक् टिलोपसतिग्लोपिन्वसंभवात् तथाचादेनत्वतिपातनसामर्थ्यादि

लोपात्पूर्वं हृद्दिर्वेत्यत्र गोपितात् अर्थीयदहिनेवहृंपंमाधिनिमनीयते भाष्य
हृयाग्रामात्प्राप्तेयमपिमाधिनिवहृवा लङ्घ्यस्विनिकरोत्याचष्टइतिहिवर्तमा
ने लङ्केकवधलङ्घ्याभवत्तायांतत्प्राणमात्राक्षावकर्मणोभ्यतमविश्वतांहिंसवङ्
वयोम्ब्रग्रपुत्रयोभवन्त्येवेतिभावः यथासिकन्वादिसंख्यातोलङ्घ्योर्थ्यतभवति न
याघिलङ्घादेशातिङ्घ्येपीलङ्घ्यविन लहीनइतिवेयतेनानिक्रामणान्सतीयाप्र
कृतिभूतान्मातिपदिकाणिच् स्तनीयामाणिनित्यात्यपवंतनकरोतितिमिहिनीया
प्रकृतिभूतादिनीयाहाणिचू ननसर्वनानिचवाचंकरोत्याचष्टवावाऽनिक्रा
मतीवाचयमीत्यत्रऊवेस्मादितिघांकंयश्छवङ्गावेतनभसंसत्तयादसंतमावापात्
यथास्विनमाचष्टेयथास्विनमितिस्वविणमाचष्टस्त्रागिनीत्यादौविनोलुकिप्राप्त
स्यपदकार्यस्यवाधार्थंभसंज्ञानिदेशास्यग्रावश्यकत्वान्तकरोतीत्यादिनिर्देशा
नुगुणत्वाच्च सर्वनामाणिजितिपलपवनायानित्याद्ः णिन्प्रकृतिरितिवधूयाहेणि
चप्रकृतिविदानींनकृतवत्त्वविशिष्टस्यागपवप्रकृतिरित्यर्थः ग्राव्यानाम कृतनइ

निययपिवपशद्वः इत्युक्तेः समाख्यानेन भवति तथाप्याख्यानवाचीत्युक्तेन स्यकमेवप

न॰बो॰ शद्बो भवत्येवमत्र गृह्णाति न गतिकारकस्यापि ग्रहणात् इत्युक्तमिति हन स्य वयपदतिविहि

१११ तस्माख्यानित्य स्यत्वकप्रत्ययान्ति विति विकारपरिनिष्पातन स्वरूपेणावस्थितिरिति तिष्ठ

त्वदेनत्वकलमभिप्रेत्याह केसहनत्र इतिस्थिते इति केस विशिष्टस्येति तस्मादेवणि

वोविधानादिति भावः दोषः इतिक इत्यस्मिन्सर्वमराग मः केस इत्यस्याद्विर्वचनं स्याद्धि

त्यर्थः किं चेतिप्रवंच केसमत्रोच्चनत इति इत्युक्तं नसिद्धोदिति भावः तत्रान्यपेयानोविहि

नेयमन्ययेनेनवानैव न्नमिन्पत्र हन तत्र इतितत्वेन भवति इतितेपं उक्तदोषान्परिहरति

मन्यमितिप्रकृतिवक्ष्यति चकारोऽवमत संग्रहार्थ इत्याह वाक्यार्थमितिययपितिन

रातिदेशेनाप्यत्र द्विर्वचने सिद्धतः तथाप्यपानावनंनर्थेनद्विनीयोनादिलाभा

यतिविवेकः इदमारभ्य भागवतादि प्रसिद्धं केसर्वयाख्यापाख्यानप्रवणिनितिना

ग्रहः किंत पाख्यानमात्रेणेन राजानमागमयतीत्यादि सिद्धातिरिक्तं हत्वं हतोरातः

कन्देवपि गमर्हैत माणो गति बुद्धीत्येनेन तस्यकमेव मिति द्विनीयांत मेव तथा। १११

निर्देशबलात् स्वीकुर्यते देवदत्तः पाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तं देवदत्तस्य
कर्तृत्वानपायात् तृतीयैव भवति कृकिणिणी हरणमाचष्टे इत्यादौ ·· क्रोरन्यतरस्यामि
ति विकल्पाद्भिकिणीं हिकिणेण वा हारयतीति प्रयोगः कर्तृकरणादिति ग्रहणमा
वे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेवाव ष्पान्नन्तकर्तृभिरवयवभ्रान्तिश्रवकरयती॥
त्यादौ लोके इन्द्रियाणामेककरणत्वेन प्रसिद्धत्वादतः नन्वंग्रहार्थं कर्तृग्रहणमितिम
तोयमाख्यास्यते नन्वास्तत्र्याधिकतत्त्वेन विवक्षितं तत्करणशब्देन गृह्यतेन तल्लो
कप्रसिद्धकरणमेव अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरण
प्रसक्तावाणेन हन्ति इत्यादि रूपेन सिद्ध्येत् तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्येवकारयतीति
रूपसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति व्याख्येयं कर्तृकरणादिन्यत्र समाहारद्वन्द्वे मत्वादे
वदत्तेन पाचयतीदेवदत्तं इतीन्युदाहृतः कदाचिद्दर्शने चित्रकरणं कदाचिद्दर्शन
कारितमित्सवचेष्टं दंतेषु पाटवलादिति ग्रदंतस्य फलं तराभावाद्भौ लोपे वापि माहु
तिरिग्यर्थः संग्रामसंग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिके करोतीत्यर्थे णिचं लभते ग्रन्तुदा

न·वो·

११२

112

नेदिति यतन्त्रुम्ब्राद्विभ्यो भवतीति स्वतन्त्रे केयष्टेनोक्ते ष्वकारस्य ऋषादिति नेमप्रसिद्धस्य
नेःस्वस्य कृत्स्यकारस्य तत्रस्य त्रुदिति टिलोपः तथाचलोपादस्मसंग्रामनेत्यत्रनेपथा
कृस्वः स्ववेङ्गः स्वतन्त्रशास्त्र हेतुस्ववेङः स्वेप्सितिपदिकार्थी पुनरास्वेष्टपते प्रातिपदिकाद्या
नर्थेयं स्वबसिद्धं प्रतनेयाः पाठः सोपसर्गार्थेऽनम्य याथेश्चेप के स्ववेङः स्वभ्यां नाक्रिया
यामेवमणिनृष्यानत्वावशिष्टइत्यास्मिन्नर्थे इत्येनदर्थे पाठइत्यन्य शुद्धाश्रितिभीमसेने
मावावयं ग्रंथांनरेष्विति मूसनायामित्यादियानपाठस्यानइत्यर्थः इतिचुरादयः तत्प्र
योजको हेतुश्च तत्स्वहेतुस्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रं स्वतन्त्रोपात्तः कर्तापरामृश्यतेतस्य कर्तुः प्र
योजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः चकारः पकसंज्ञाधिकार
वाधनार्थस्तदाह हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञस्यति हेतुसंज्ञायां प्रयोजने भीष्मादिहेतुभय
पियाहेतुभये ष्वगित्यादौ प्रमानकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः कर्तृसंज्ञाया फलं कर्मणि
च भाववचनिसूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः हेतुमतिचस्वतिष्ठापयतीति हू ११२
पिनायेयनास्त्रवेयेन हेतुर्धं चास्तिसहेतुमानत्त्याद्व्यापारः तस्मिन्वाच्ये णिजित्याह प्र

योजकव्यापार इति प्रयोगश्चेतनाचेतनसाधारणो न विवक्षितः सचकश्चित्सिद्धः कवि
ष्टफलरूपः देवदत्तः पाचयतीग्रामं गमयतीत्यादौ सिद्धं भिक्षा वासयतीति संग्रामो वासयती
त्यादि न फलरूपः प्रेषणादाविति भिक्षादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणं प्राप्तिरित्यर्थः आ
दिशब्देनाध्येषणं गुरुमन्त्र्यादीनामुपादानं समानस्याधिकस्य वा कृतिगावाधादेः
प्रवर्तनाध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः गुरुमतिस्तु राजादेः साम्मतिः नोपलब्धिनायागादिक्रि
यानतिश्चिप्यत इति ममतिमात्रेण राजादिप्रयोजकः गुरुमन्त्र्यादीत्यादिशब्देनात्रो
पदेशानुग्रहोपयोगपादानं ज्ञवित्तः कषायं पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादिप्रयोजकः
यत्नकेन विद्धमभिद्धलीयमानेतिकरणाद्विसोपि हेतुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकस्य
वैयाने विशेषाकर्षणाच्च प्रत्ययगम्या इति चेत् अत्राह सर्वानुगतं प्रवर्तनासामा
न्यं णिचोऽर्थो विशेषास्तु प्रकरणादिगम्या इति तेनैव णिचो लोडादीनां च पर्या
यतास्यात् तत्र इदानीं शब्दस्तम्भवातिति वक्ष्यमाणप्रवर्तनाणिजाप्रिप्रयुज्यत इति
चेन मेवं कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रेषविषयामः मेवाप्योदवदमादिस्तत्नायापि

न·बो· प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः तथा च प्रयोगि नञ्वन्तपहितमावाप्रयोन्यप्रवृत्तप्रहितापाः प्र
योजकनिष्टप्रवृत्तिः माणिनर्थस्तदनु पहितावप्रयोगनकप्रवृत्तिस्तलोडर्थेऽस्तु भयाभै
११३ दः इत्येवद्वत्र्यमात्रस्यैषेष्टछादेल्लोड्विधायनेसाक्रियस्य प्रयोगपरस्य पदासविग्र
113 योगोऽत्र इति प्रश्नस्यार्थः कर्तृत्वेनावधारितस्य देवदत्तादेस्तत्प्रैषष्टत्वेनीप्सायोगि
त्यादेर्लोट्प्रयोगप्रवृत्तिमित्यर्थः एवंदत्तोत्र हि वक्त्रैव प्रश्नकः पावधानीत्यादौ वक्त
भिन्नः पावयापात्यादौ न वक्रेति दिक् अयोः गुणादिग्रपाणि गौणीति समाहारद्वन्द्वात्स
मस्यैकवचनं स्वपरस्त्रिनिवद्वहुव्रीहिः अत्र लोपोऽभ्यासस्यात्यतः अभ्यासस्यात्यन्तं वर्ततेन
स्त्रामिदित्यतन्त्रहुतं न्यन्यतन्त्रत्यतः सनीति च ग्रग्रासेति न ग्रभिक्रियते एवं नदे
नदाभिप्रत्यादः सनिपरेग्रदेगामित्यादि अयं वाकिंतु भ्यतिपवर्गीयगोलिकिंत्
नविघति अवभवदित्यादि भूसभोयापृकृयवने पृकृंबयनेतुमिमनादेः रुपावृत्तल
मशादेनगानो सोऽत्रायमानजेवक्रमत्यत्रानिदिष्टः ननु भूभ्वइति हितोगनरहृत्याचा
देषामवनस्तेनः कृतस्यणोवडीति हूस्वस्य स्यानिवद्भावेन तत्तुपरत्वाभावात्स्त ११३

ज्ञावास्यमहत्त्वात्ऽभावो भवद्भिर्यादावभ्यासोवर्णेप्येवं ऽल्लेभमिति चेत् सत्याद्ः आरेभसा
मर्थ्यो देवस्यानित्यमिति स्रवति प्रोणोति इत्यनुवर्तनेनावपुपयण्णीति पवर्गजकारयोरस
वायणः संभवेपि अव्यभिचारान्नदोषः अवर्णोपरेयावदेवेरिति अनन्तरषाष्ठीत्रवर्णोपरः
अवर्णपरे किं छुच्छूवति छुणात्यादेकदोषवर्णात्र अपिपिप्रियत् अपुप्रिवत् अदिद्रव
त् अडुद्रुवत् अशिश्रवत् अपुप्रुवत् असिस्रावत् अशुश्रावत् आउट्ठैकदितिदैकु
गतौ चङ्परे णौ यदंगं तस्याभ्यासोऽत्वक परइति पञ्चाद्येणाह अचीचकासदिति
मतो न इति अंगमनत्र द्विरुच्यते इति मते चङ्परेणौ यल्लकतन्यरोयोगस्याभ्यास
इति मते चेत्यर्थः स्वमूर्धान्तप्रकरणे इति अतितिरायत् अससद्धायते अविविद्या
यते अदिदेवद्वारदित्यायकदाहविघ्नेरत्यर्थः वृद्धिर्वाचेवेति ङिलोपाविषङित्या
दिवचनात् लोपो शिल्याख्यान पत्रेव पवादत्वादित्यर्थः असंभवइति तथाच अनु
चोरदित्येव वृत्पमिति भावः णणाकृतिनिर्देशादित्य चङ्परेणाविन्यत्र चङ्परइत्यर्थे
स्तेन णौ ज्ञावे सन्यपि णाविव चङ्परमस्तीति हस्वदीर्घयोरस्थिसंभवइति भावः यते

त०बो०
नावीवदन्तीत्यंपरिवादकेनेत्यादौ सवङ्गावीव्याख्यानस्तत्राप्युक्तमेव पूर्वपक्ष्ता
सिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् णौ च विभाषा सेत्यनुवर्त्तने संश्चङोरिति णौ विन्यस्य विशेषणाद्धः
११५ सम्प्रसारणमित्यनः संप्रसारणमित्यनुवर्तनेन इत्याह सत्यपि च ङ चङ्ये चेत्यादिवचनादिति
इये च पवि भाषा लिट् सन्मोर्भयेषामित्यत्र वच्यादीनां ग्रहणादीनामनुहत्ये वेष्टसि
द्धेन भयेषां ग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा पञ्चत्वन्त्र हलादिशेषकृतेन वश्यसंप्र
सारणस्याविरुद्धः संभासिद्धं संभ मोत्रः षिद्धनेन संतानेपहमणं संभते
भेविष्यतेनप्राप्तिरन्यो न्यस्य वा निविषय इत्यनेनेति विवेकः शादिटन् शाशिशदि
तिण्वामहद्वित्वात्सवङ्गावेनेति तद्विषये विहितो यो यमदीर्घो लघोरिति दीर्घः
सन प्रवर्तते ऋदित्करणाल्लिगादिति याद्पूर्वे द्विर्वचनं भवेमदाति यादृस्यादित्वेस
त्युपधायाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तन्मनिषेधार्थमृत्करणं व्यर्थंस्यात् अनन्तङ्केऽर्थे स्तापकमेव
पत्रादौ वयनाविति पतेयस्य हसितेति सतेयतानायोवेत्योपन्यासितिव्याख्यानत्वादिति ११५
भावः नचसामाभावान्त्रदयविन्यग्रणोवड्ढीतिह्रस्वेकृतेनायमेपतितिविति हुडेरप्रहृतो

किमर्थमनेरेजादिविशेषणेनेति वाच्यं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् नचैवमपि अ
जादेर्द्वितीयस्येति विशेषणात्साम्यानेपिद्विदेशोमतिवस्तवोमेतिवप्रक्तिनिश्चयावि
भागस्यमाहारवाच्यं द्विःप्रयोगोद्विर्वचनं षाष्ठमितिभाष्यसिद्धान्तित्वात् अन्यथा
ऽहेवमविद्धिप्रिदेशोमतिवस्त्रसोदित्यत्र णिलोपानस्यात् जिघांसतीत्यादौसतः
मकारेणविशिष्टस्य द्वित्वे कृतेऽकेनवस्यादिति दिक् उज्ज्ञानिवेऽइति अयमुपध्मा
नीयोपयश्इति वार्तिककृतोक्तं तस्य फलं तच्छत्रुप्रणीति तस्य नवकारे कृते उज्झितासि-
ति रूपं पतञ्जलियोगवाहानां षाष्ठपाठस्य फलं भाष्यकारादयस्तु उपध्मानीयाक्षि
त्यवकारात्पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुभयथापि इष्टरूपसिद्धिरत्राप्युविवृ-
जिषति द्वितीयनूपध्मानीयस्यास्यादादेरजादेरजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वेहलादिः
शेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य नष्टेनवकारे पश्चात्प्रथमस्यापि नष्टेववकारेपश्चा
त्प्रथमस्यापि नष्टेववकारे उज्जिजिषतीत्यापत्तेः ततश्चेष्टसिद्ध्यै दकारोपयोगे
स्वीकार्यः अजन्तु ज्ञाविति तिपान्तात् उपध्मादकारस्यवाभवतीति वाक्यकल्पने

न·वो नश्चस्तोः श्चुना श्चुरित्यस्याग्रे नदयमर्थः श्चुनायोगे इदन्ते दकारस्य वकार इति भ्रस्जः स
११५ मज्ज इत्यत्र न उक्तिनाउक्तेन निमित्तत्र चवर्गयोगो नास्तीति न वकारः दकारो यदे चास्मि
115 न्लोकेन नन्द इति निषेधात् शिणा हृस्वाहिते न तो वकारो च उक्तिलौं बमीति सिद्धमिति रू
पेन यद्यपूर्वं त्रासिद्धमहिर्वचन इति कारो मरंद्विर्वचने मतिस्यादेवानिष्टमिति वाच्यं
द्विर्वचने हि त्रपादिके मनन्तनिषेधेपि नथ्या चनिषेधे त्रिपादी मर्यास्या सिद्धमानन्द इति
निषेधः प्रवर्त्तते यदा ना दशावाक्यमिह न कल्प्यते एकिं न भज्ज जाविति निपातेन दस्य
व इति न चैवं वकारसहितस्याहितप्रसंगः पातेर्दकारगाद्धारणासामर्थ्यात् न चाभ्र
ज्ज इत्यादावपि वकारश्रवणप्रसंगः प्रकृतविषय एव वकारनिपातनाभ्युपगमा
त् यद्वा भ्रभृज्ज इत्यादि रूपं गुपसर्गो ह्यमेर्हूं प्रत्यये नेयं नदेस्त चाजिग्र नमि याना
न्मयोगाभाव इति वदेत्ति नदेतन्नजा ष्यादिमनमभिप्रेत्याह उपदेशोदकारो यथ इत्या
दि अजादेरित्येवेति नेद्धा इत्यत्रामादेरित्यनुवर्तनेन न आदिभूतादचः परायवनद
रादिर्हितो च्यते नान्य इत्यर्थः ननलावस्थायामेव प्रादितिभाष्यकारो मम्पते प्रादि ११५

ड्यादिष्वत्र अजादित्वमस्त्येव नाप्यस्यप्रथमस्यह्परत्वादंतरंगत्वाच्चेति चेत् अत्राहुः द्वि
तीयस्यैवप्यजानुवर्तने नन्नामर्थ्याच्चतिन्यं द्वितीयस्येति तदर्थः नेनलावस्थायामटिकृ
तेपि धातुसंज्ञाप्रवृत्ति कल्पे अजादित्वाभावान्नाक्रदोषः नित्यद्वितीयस्यैकाचोयेननद
रास्तेषामेवनिषेधात् नचैवंनित्यं द्वितीयस्येति व्याख्यायैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यानु
वृत्तिर्मास्त्विति वाच्यं ईदिदीधिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः अजादेरित्युक्तेपि
त्वादित्यजादचः परत्वंदकारस्येति सिद्धमिष्टं नचाजादेरित्युक्तावप्येवंदिद्धीधिषतीत्य
त्रदोषः स्यादेवेति अयवयवसमुहत्वान्नरकस्य द्वित्वनिषेधाप्रसंगादिति वाच्यं अजादेरि
तिकर्मधारयान्यं चमीन्नन्मन्वात् इह चयकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञापयत अचइत्येवा अथ
वा अजादेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्यानावयवपरत्वं शास्त्राधिकारात्प्रयाणादिति सेयं नन्व
वयवमदार्थे तयाद्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वाय स्थिते द्वितीयस्येति तवक्तव्यमिति
भाष्यविरुद्धत्वेनेति चेन्न मैवं यस्मिन्नत्र पठितेन तत्र मास्त्विति तदाशयात् नवाजादेरित्य
नावयवभ्येयस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यं प्रथमस्यैकाचोपूर्वेणैव सिद्धेपुनरा

त·बो· रंभेऽद्वितीयस्य द्वितीयार्थमिति स्ववचनात् रंभेरपाल्लिटो रधिजभोविन्यनोऽचीति इदितो
११६ ऽन्यतो नुमिति चानुवर्त्तते अचि किं आरब्धे अपालिटो किं रभते रभे लभे लभेः प्रयोग
116 विभागश्चाडेपीत्यत्र लरेवानुवृत्ति यस्माघ्यादिति कारणादीनामपीति कारितमीलते
रारम्भणाहे अनुदात्ते स्वमूर्च्छेदने देवविवादायाघट् हे स्पर्धायां शाहे च स्वरघ्नतिचा
ते स्वस्रच्छेदने लोपीविवलिजतनिर्देशः लापयइतिपाठान्तरं लयधना कायोवाचि केचित्
लपहे ढ इति पठन्ति न्यासे चत्वारः चणदाने लटकैलपैवादिः चुरादौ दंड कपाटभाषार्थे का
धि अरीरणत् अररणत् अवीभणत् अवभणत् अशिश्रणत् अशिश्राणत् अलूलपत्
त् अललोपत् अतीहिवत् अतिहिवत् लापयश्चडिचङि किं लापयति अपूपुवत् इति
इस्मेमरमारणोत्तरं हिवं शाक्कासा शातनव्यूकरणे क्लाक्केदने पीतकर्मणे क्केन स्पर्धायां
वेनमेवरणे वेननेनसंमाने पापानेलुविकरणे लुविकरणेति परिभाषाया पार
हाणे इति नेह गटल्पने नस्यनपालयतीति रूपमनुपदंवत्यति शापयति अशीशपत्
कापयति अचिक्कपत् मापयति असीपयति क्कापयति अचिक्कपत् ख्यापयति अ ११६

विह्वयति वाययति अवीवयत् पाययति अपीप्यत् इह ह्वासादीनां ह्वनानां निर्दे
शः पकग्रामिधनयतिनलयोजने नवस्मिन्यकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तयविभाषाया
अप्रवृत्तेः नेनष्यापयति क्ष्मापयतीत्यादि सिद्धः सप्रसारणेष्वस्वस्वङ्गोऽवितिवर्तते न
दाह सन्पनरइत्यादि अजूहवत् अजुह्वावदिति काण्यादीनां चेति ह्रस्वविकल्पः अ
पीपिदिति उपधालोपस्य हि निवकर्तव्ये प्रतिषेधान्हुने लोपे स्थानिवद्भावाद्दापाशुशह
स्याद्विवहलादिः शेषइकारः सवानभ्यासविकारइति निषेधादनस्यादेशः इहापेलो
पिवादलघूपधमाद्व सन्वद्विवदीर्घयोर आसावीव विवीपने ह्लेपयतीत्यादि स्त्री
वरणदीङ्त्वषे न्हापीशहे उद्देयस्मायीविधूनने तिष्ठमेरिति नकारोमेदप्रयोजने
स्थिपानिर्देशोपडलक् ति हुन्वर्थः घनास्थपन लटिनास्थापयतना स्थापति
कर्कृति ह्वादोव्याख्यातं अविकीर्णेदिति स्वदादेशाभावपते उपधायामोमीतेव
पारवमपधाद्वेति दीर्घः पुकोपवादइति अदेनमास्मकः प्राप्तिः पवेवलगामस्य
मयहृतिहृतिवेवफले पालयतीतिरूपस्य पालरक्षणइतिपातनापि सिद्धेति निभा

न॰ वो॰ वः यो विधु लक्षिककरणम् त्वविकरणपरिभाषायां येनावैशेषणम् इत्यस्यैव ग्रहणान् ननु वा
गतिगंधनयोरित्यस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावशिष्यकरणेन प्रवर्तनेन इत्युक्ते प्राक
११८ रवैशेषणम् इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोप्यत्रानुकूलः वगजगनाविति पत्ननावान
117 यतीति रूपसिद्धेः नगागमस्य पुकनिवृत्ति रेवेत्यपि फलं वानेरिति वायते रिति वक्ष्ये
युक्ते प्राक्विधायकसूत्रेस्मात् यति विभाषा लीयतेरिति लीयतेरिति यकारनिर्देशान
त्वप्यता ननु ग्रन्थस्याविभाषा लीङ् इत्येवास्तु तेन लीलीङोरुभयोरप्यात्वं भवति
लीलोः लीङ्श्लेषणे क्र्यादिः लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः कृतात्वो लीलाङो वत्वेष्य
पि गृह्येते लीयतेरिति श्याविन्यादिस्थापि यकारनिर्देशात् उभयोर्ग्रहणं न यतिरनुबन्ध
कग्रहणेन सानुबन्धकग्रहणमिति परिभाषया सूत्रेपि लीङ्ङीत ग्रहणमिति वाच्य
इत्येहि परिभाषा वामदेवा ˋˋ विन्यचडिषेन तापिना तापने चउक्सगंः सजातीयाप
त्वमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते यथा सदृश्यमनव्य सामानाधिकरण्येन
तत्र नव्यस्यैव ग्रहणेन मत नव्यतः ग्रन्थपवन्त्स्म स्थाविरति सूत्रे ज्ञहणविजीर्यन्याहम ११८

यो ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तं अतो ऽयं लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्प्रयोगः न चैवे दिवग्रादि
त्यत्र निरनुबन्धकपरिभाषया दिविलिङ्गप्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तथा नोऽपि निरनुबन्धः क
थं सङ्गच्छत इति इति वाच्यं अन्तरङ्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदत्रापि ग्रहणे तो
बाधकाभावादिति वदन्ति विलीनयतीति लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपं विलाप
यतीति णिगभावपक्षे तयोरेव रूपं विलालयतीति लातेः कृतात्वयोर्लीलीङोराच्छ ल
कि रूपं विलापयतीति णिगभावपक्षे आदेशान्तानां तेषामेव रूपं लोहं विलापयतीति
णुकल्लुकोरभावादात्वपक्षे पुक् आत्वाभावे तु हृस्वादादेशाप्रलम्भनेति प्रलम्भने व
वर्तते ऋषिमिति किं लीयते लिनाति लिपः संमानन चान्न्य लभते विभेतेर्हेतुभयेऽर्थे
तः प्रयोजकः इहेश्वराद्धे यदेशात्वस्य पक्ष आदित्यनुवर्त्यते विभाषा लीयतेरित्यतो
विभाषा चिस्फुरोरित्यतो नात्यविनित्य च तदाह विभेतेरेवविभादि भीस्मिङो व्यत्ययेन षष्ठी
त्याह आभ्यामिति णेरणाविन्यतोलेतिनुगृहीतेपिताभ्यामेवविधिरकर्त्रभिप्रायार्थः
एकारान्तस्येति तेन आत्वपक्षे भापयते इत्येव न त्वत्र षुगित्यर्थः कारणादेव हीति त

न. बो. यावत्कुवराणां स्मयेप्राप्ताभावेन सुकर्तुल्लेभ इति भावः प्रयोज्यकर्त्रीति यद्यपि प्रथम
११८ णिजर्थे प्रति मनुष्यवाचैव प्रयोज्यका प्रत्ययवाचेमहूमेन यापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रा
118 येण दमनकमिति मनोरमा पोके विनप्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोज्यकर्त्रीति यावदिति प्रथ
मणिजाभिप्रायेणैव स्मयोजकमिति भावः एणनानेविति रञ्जाविस्मयनेन मनुष्यवाक्
विस्मयते वृपाकिमेतां विस्मयनमित्यर्थः एवं च प्रथमणिच्छहेन मानुष्यवाचिति प्राप
यकानुपपत्तौ कीडुजीनां डकीनू इडु प्रपच्यन्ने त्रिजये प्रविक्रयन् प्रजीजयन् प्रप
जीगत् इति नाच णिच्चिमित्तस्य गाड़ोद्वित्वकर्तव्ये स्यादिति वक्तव्योऽतिवेनुक्रमनात् इहतगा
डुपूर्वमतिद्विद्वित्वस्य जादेर्द्वितीयस्येतिणिच् एवं द्वित्वं भवेत् तत्र प्रणपरणिज्जिमतो
णाडुनतस्य प्रक्रियायामपरिनिष्ठितत्वेपेवा प्रवर्णेव डुमद्वित्वेडुल्लेभकीर्तयति मा
स्मादिति नाशकावकाशः प्रयापियदिति पिणाहुत्वा यद्वित्वे स्त्रियां तिरयीरप्तपनानि
देशो द्वावादिकस्याग्रहणेनत्वदिति क्षिणोति न त्वनिष्पित्रियमात्मविषयकः नवपरलो
केउपपन्नत्वने प्रजनेवीयनेविति वीगतिप्रजननादावाद्यादिकस्य प्रकातिर्देशः प्रत्रके ११८

चिदिष्टमलयतीति वेपयतेरिति वक्तव्ये पकारनिर्देशात् वेतेर्णौ विग्रहणं तस्यापि यक्किमर्थ
सावर्णौ वीयादनन्यासमानरूपत्वात् सूत्रेऽहूयोरपि ग्रहणे नैरर्थक्यमेवास्यात् न च ग्रामाधि
दभावेऽचयपयतिवेतः व्यापयतीति रूपं तत्र लघुशाखासे निमित्तको ऽपवादस्तत्र पाशुमवियाता
न् तथा णिजन्तान्मुक्तिया: भावपदे शब्दैः व्यापयति इति विशेषः विभाषा वियात
सामर्थ्यात्तत्रैव पादेव उपदेशमितीति इति तत्र प्रवर्तते सूत्रे कार्यार्थं व्यापयतेर्नाव्यपेरपि प्रजनो
नार्थ इति दोषाणौ दुष्ठैव तत्रेत्य दिवादिः स्मैति किं दोषः चित्तमिति चित्ती मत्ताने इत्यस्मा
त् कः दूषयति दोषयति चित्तं दुष्यति स्नानसंख्यादौ विरक्तं चित्तं भवति तत्र त्वकेरि
त्यर्थः ज्ञपयतेरिति णिच्यपि वादस्य मित्त्वं नेति भावः प्राक्कर्मिति रञ्जयतीत्यर्थः रञ्ज
यतीति रञ्जेरिति मृगरमणग्रहणमरणात् मृगरमणव्यापारविषयो भवति तान्मृगान्ताडयन्व्या
पारविषयान्करोतीत्यर्थः तथा दिस्विद् इति नेममित्त्वात् ह्रस्व इति भावः स्यादिगणा
न्यस्यास्य मित्त्वे तमुदाहरति चापयतीत्यादि प्रस्फुरदिति द्वित्वकर्मत्वप्रादेशस्य
स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्धस्य विस्फुरकारत्वेनाद्वित्वं ततः विस्फोरयति वा प्रावि उभे सा

न·वो·

११९

119

रषाभ्यामिति सूत्रेण णत्वं न स्याद्द्विर्वचनेन ननयोर्विपरिणम्यत इत्याह उभौ णकाराविति न
ह्यभ्यासस्येत्युक्तत्वादुभयोरपि भवितव्यं नन्वभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न अत्राहुः साहित्यमा
त्रे विवक्षिते तुल्ययोग इत्युपगमे द्वयोर्युगपत्प्रसिद्ध्यर्थमभ्यासग्रहणं न च तुल्ययोगवि
वक्षायां तेन सहेति तुल्ययोग इति समासोऽत्र न स्यादिति शंक्यं तुल्ययोगग्रहणस्यापि के
सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति केयमेतदुभाविति निमित्तमसति साभ्यासस्यातिभे
दौ भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याद्धि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणे ह्याह कृते
नत्वस्य द्विर्वचने कृते अन्यतरस्याणत्वेनेति निपूर्वत्वेणत्वस्यासिद्धत्वात् व्यवहितनकारार्थं
सिद्धं नत्वं स्यात् अनेन रस्य नकारेऽकौटिल्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यमाने निमित्ते
साभ्यासस्येति किं प्राणनमिति अत्रसंत्यास्मिन् अनितेरिति षष्ठीसंबन्धमात्रं स्यात् न
नश्यानेनयादिसंबन्धेपि परत्वेन सतिसप्तमीन् अवयवावयविभावसंबन्धे लभ्येन अ
नोर्थवसाभ्यासग्रहणं यदि हि विषयानुरोधेन नानितेरिति षष्ठी अवयवसंबन्धे व्याख्यायते ११९
अनितेस्तु नकारद्वयाभावात् सामर्थ्याद्द्विर्वचनमप्राप्तमेव अनितेः परस्येत्यनेन दासाभ्यासस्य

तिमेदमयोजनं इह पूर्वेणार्धेनाहंकृतं द्वितीयेन कृतेन प्राणिमात्रादिस्यादि सिद्धान्तमारंभः पूर्वत्रासि
द्धीयमद्धिवचनं इत्यस्मात्ति न्यूनतात्वापनार्थः तेनतत्वाणवानवेत्यत्र न त्वा पूर्वमेव तु शाहुस्म
द्धित्वाभ्यामनदभ्यामेतान्नरखेंडेनत्वाभावः सिद्धः प्रत्यापयतीति प्रतिपूर्वस्येणात्ताना
र्थेनात्वदिप्रत्यापयन् इह विरोणाविकृतेयणोयणेति यणोवाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः उ
यणीतिस्थापकात्पूर्वं द्वित्वं पश्चाद्वृद्धिरितिशंकेय प्रमादे द्वितीयस्मातिणिचोः स्थाने
न्नरखेंडस्यावर्णपरत्वाभावात् इतिभावः एकोकत्तकृदविदेत्यतः मनतुवर्तते इति
वार्थ इति व्याख्यानद्वयमप्याक्ताद्युद्धमितिभावः वचनसामर्थ्यादिति भावः ये
ष्वयदितु त्वतीयव्यञ्जनस्येतिपतेः इदमुदाहरणं पविछ्यादिति त्वतीयव्यञ्जनस्येति
पतेः इदमुदाहरणं पेविछ्यादिति तृपसमामात्रमाशंक्य मयादयति द्वितीयव्या
ख्यायामित्यादिना द्वितीयस्यैवेति प्रकारेइतिशेषः प्रसृत्रेविति किंतु समंमप
वशवर्तिते न तत्त्वतुपदमीर्ष्यायिष्यतीत्युदाहृतिख्याति प्रथमाउदयान्त्राया मित्यस्या
गवीयत्वादात्मनेपदेभाव्यमिति प्रार्थयतीति माचकाव्यायिप्रयोगोऽसाधुरि

त॰बो न्याशंक्य तन्त्रमेर्थे न्याय्याह निहृत्य प्रेषणादिति उक्तं च निहृत्य प्रेषणाद्ग्रामो ग्राह्यते ये

णोन्तु च्यते इति तेनेत्यादि प्रार्थना कुर्वन्तीति विवक्षार्थं प्रयोगः सिद्ध इति भावः के

१२॰ 120 चित्तु परस्मैपदं सिद्धार्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्तीति व्याचक्षते तदसत् धातुसंज्ञा

प्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां ष्यक करणस्य च ह्यमाणत्वात् प्रार्थवेदय्या

गुणागमस्य दुर्वारत्वात् इति णिपतप्रक्रियाः धातोः कर्मणः अंषिकर्मणा इत्यादि इ

च्छायामिति सूत्रेतनात्कर्मणेव कर्तृत्वं च मदपि तस्मैव गच्छातेरिति भावः पचितुमिच्छ

तीति पक्तिमिच्छायां वर्तमाने छेत्यर्थः विमतेरिति तृतीयस्यैकारान्तस्येति य

हेयकारस्याद्विर्वे तृतीयस्यैकारस्य इति पदेन मनः इत्यर्थः रुदविदरुदसाहचर्यादिहेत

देवग्रहणं इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं इलोज्झपयादिति विकल्पप्राप्ते ग्रहेर्नकोसे

डितिनिषेधात् कायाप्रप्राप्ते स्वपिप्रच्छोरन्तरविकिर्तवपितनः किवस्याप्राप्ताववचने

रुदिषविदिवा मुषिवा घनेगुणाभावः कित्वस्य फलं गृहीत्वा खप्ताद्दाधयनेशुस

प्रसारणमपि फलं सन्नियमस्तु होप्य ग्रहेर्नित्यं ग्रहेर्विकल्पेनं प्राप्ते निषेधोयं सनः १२॰

घटस्यासिद्धत्वाद्गुणभावो इति कथमस्यासिद्धत्वाद्गुणभाव इत्येव सूत्रं केचित्तु सूत्रेस
ति भागुणभाव इत्यत्राप्याहारेणायोजयन्ति न चापावनग्रहणमस्य इति स्थिते इणः परत्वेन सस्य ष
त्वं प्राप्ते न स्यासिद्धत्वाद्गुणभावः कथं कवर्गान्त्यपरस्य षत्वमिति विधिक्रमः सूत्रे
न षत्वे कृते च कृते पश्चाद्गुणभावे कर्त्तव्ये सकारपरत्वाद्गुणभावो न स्यादित्याशं-
क्याह सतः षत्वस्यासिद्धत्वात् हितिग्रहणः प्रभृत्य इति कार्यासिद्धपक्षावलंबनेनव्याच
ष्टे सिद्धत्वमीति ग्रहेत्र्वे कृतमिति सूत्रे चकारात् स्फुकः किनीत्य ... क इत्यनुवृत्य
मे उगानाम् भुमूषति लुलूषति प्रयतिस्वनाद्भुक्षणे नस्य सने वं नर्पति विक
ल्पविधानात् विकल्पश्चेवचम्पः पूर्वग्रहणमनन्तरार्थस्य पूर्वपतिपुत्रार्थं इहैव कृते
पदे च पूर्वपानोरन्तेनगणपाठस्य सूनकरणान्यक्षेपाका सूत्रस्य चम्प इत्यनेनैव
सूक्ष्मकरणे पुनरन्यासीतीयामिति व्याख्येयमित्याह केचित्तन्मूषाकामिक रादिसना
मिति वार्तिके किरादिनानार्थं सूक्ष्मकरणमाव षपकमित्याहुः सूत्रे ट इति सूत्रेऽवति
प्रात्रेभाष्यकारे हि हितेय भावादिकयोरिति न चाचाम्कृतनगमामिमिवक्ष्यमाणेन

न॰बो॰ दीर्घ इति भावः इकोऽकल्ह्रस्वविदित्यतः सन्ननुवर्त्तते समासे स्मायान्तरिकाविशेष्य
१२१ ने विशेषणेन चनेत्तविधिरित्याह इगन्तादिति इगन्तात्किं पिपासति लिप्सामति
121 फलितिकिं घिपापिबते किन्त्यादिति ग्रसेयोगादिट्किदित्यतः किदनुवर्त्तते
इतिभावः पत्निषु स्वाभावादिति किं त्वन गुणाप्राप्तेर्विपर्ययः प्रनपवेति यथेति
पृथिव्यादयवाप्यन्तेभवेन दासीग्रहणेन तत्रनञर्थेन गामादाग्रहणे च विशेषाभावा
दितिभावः हलन्तात्‍च इगित्यनुवर्त्तते तदेव यवर्वन्त ह्रलि तत्सेभवतीति समीप
वाच्येन शाह इत्याशयेन व्याचष्टे इकोऽमीपादिति मैत्रत्वाद्धि शेषणे स्यान शाह
पवतिपातिनिलनीति किं त्वमन्यातिदिनामितितलोपः अक्षनगमोगमः सामान्य
नग्रहणेन गम्लगतानाविन्यस्मन्ततिगंधेने इत्यत्रानिप्रसंगः स्यान मनःसनिवय
इवेतिसूत्राभ्यां विहितस्यणिङो वादेशस्य इणवदिक इति इकश्चादेशस्य च ग्रहणमि
त्याशयेनाह अजादेशगमेविति यतस्तपत्रे ग्रहणालभ्यते नत्वाहि इह सनीत्य १२१
वसुत्रकर्त्तव्यं दीर्घस्तुत्यापाद्यते नाच इत्यनेनेगास्यविशेषणात्तदन्तागस्य दीर्घः

विवीषति ननोऽहनिराम्मो नित्यपरं कर्तव्ये पवचाग्रहणमतिविद्यमानेग्रहनिमे
देनागमे विशेषणार्थं ग्रमं तस्य दीर्घोग्रनादेशागमेष्वनिकलादावितिकिं निग
मिष्यति गमेरिट्परस्मैपदे ब्विनीहमनिवणागमिरवायनइत्यतोऽवायनेइत्यनु
वर्तते प्रतीषिषतीति नक्रकोडित्यन्यायस्यानित्यत्वात्ज्ञापकस्याभ्यासस्येत्वं
प्रतित्यमेवनुलिंगनतनित्यंकौटिल्यगताविष्यत्रनित्यग्रहणमितिवक्ष्यमाण साजि
गमने इतिसंयोगामदविभ्यामितिनझ्पूर्वंवत्सनइतिसनेनादपिभवति रलो
व्युपधात्वलादेः सनश्चेत्यतः सेडितिवर्तते नदाह कासानाविन्यादिसेटकि
मित्वादिर्वाबुभूषते प्रायस्सनिमीसेत्यतः ग्रवइत्यनुवर्तते सस्यार्धधा
तकइत्यतः सीतिचनदाह ग्रचइत्यामदाविसिधीति सेनोविशेषणात्सदा
वितिलाभः ईप्सतीति ग्रज्ञादेर्हितीयस्येति शब्दस्याहित्वे विघ्रक्षिषतीति इवि
नदभावेचरमागमविकल्पाद्युक्तानूपाणाभ्वरदूर्धतीति ग्रस्कनममामितिदीर्घे
सत्स्वे पिपविषतीति द्विर्वचनेचीत्यादिशास्त्रियाहित्वे कृतेग्रभ्यासस्यावर्ण

न॰बो॰ स्यात्वं ऊर्णिनुषनीतिऊङ्भावे प्रत्यक्षमसामितिदीर्घः ८८ पदेऽनविभाषाग्रोदिदिति वा
१२२ डित्वं नचेह सतीतिकिंनतुषाह इत्यर्थः किंनाम गुणइतिणिचः स्थाने इत्यर्थः
स्थानसूर्षतीति यकस्याविषयामरणाशंके निवायः सचणशंकाविषयामवती
त्यन्ये मूर्धवन्न नइत्यात्मनेपदमिह नशांकथंशादेरित्यादिसूत्रद्वयेमतेनोनिष्पनु
वर्ण्यवाक्यभेदेन व्याख्येयमिति व्याख्यानात् सतिसीमाः सः सीत्यतः सीत्यनुव
र्तते तस्य सतेनाविशेषणत्वात् साद्वैसतीति लाभः सीहृपाविशेषादिति ननुसि
नोतेर्मीहृपस्य लाक्षणिकत्वात् मीग्रहणेनग्रहणेन प्रामोतीति नैषदोषः यत्र लक्षण
मिति हेतुनेवनशाह् हृपमेयेत्यतनत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषाप्रस्थाने
नतय त्रप्रयोगाप्रयणं नत्नेनिरकोक्तलिति सूत्रे केयटेनोक्तत्वात् तस्यायमा
शयः मीहृपमात्रस्य प्रयोगोचाङ्गिंनेविभाषादिकसमासे इत्यत्र न लक्षणामिति हं
तस्य समास पाहस्य प्रयणाहि ङ नामानंपतरा लशति प्रतिपदोक्तएवसमासग्रा
ह्रीयते इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया प्रतिष्यत्वात् क्वचिदुपतिष्ठते क्वचि १२२

नोपतिष्ठते इति निष्कृष्टोऽर्थः तिन्दन्तमीति हलेमाद्युतिकिंवन्नोपधायाः गुणः ~
शिवन्तीति ननु निरनुबन्धकपरिभाषया सकर्मणाः इत्यस्यैव ग्रहणं न शिवनमिति
चेन्न अत्राहुः इयं हि परिभाषा या अन्यपग्रहणविषया अत एव न्हब्रमोरित्यत्र
न्हन्हषा कि भयोर्ग्रहणमिति तिन्पामसकारेणाक्ते अतो चापि स्वादि देवकयोग्रह
णं उक्तमेवेति न चोक्तमेकस्यहलन्ताश्चेति किंवन्न गुणाभावे प्राप्ते विधिरियं
विवृत्सतीति हस्यसनोरिति विकल्पेन परस्मैपदे इत्यनिचावित्विकीर्षतीत्यादाव
ज्झनगमामिति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते यकाव उपदेश इत्यतः उपदेश इत्यनुव
र्ते उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् अत एवेट् विनेवोदाहरति दुधूर्षती
ति धुर्वी कौटिल्ये अन्व्येतीति दीर्घः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं रपरत्वे हलि चेति दीर्घः सु
ङि तिङ्कारानुबन्धग्रहणात्सुनः पपुषतीत्यत्र सनि ग्रहे नीतिनिषेधात् सिस
निषतेइति सिङ्गीषिंसतेन प्रस्यानि हत्वादिडागमस्याप्राप्तिः संनिर्वृतौ रेव
तिनियमात्सुः अविधिनीति प्रस्यापि निहत्वादिडागमस्याप्राप्तिः रिरक्षिषेत्य

न॰बो॰ हृस्येति समनइति गुणोवृद्धौते अविसृइतिस्थिते अनादेर्द्वितीयस्येति विसर्गाहस्याद्वि
१२३ तमित्यर्थः ॥ अजजिघतीत्यादि अनुव्याक्षिप्तलताादौ अग्रव्यासौ अनयोरुदित्वा
123 दिट् विकल्पश्रोमतिन्यमिट् अशभोज इतिक्रयादिस्तनित्यमेडवस्त्राभ्यामिति
पक्षे द्वितीये अपरंसवृक्षे न त्राघेन णत्वादेशोः परेसंप्रसारणोहः संप्रसारणे इदं
वर्णितं नेष्वाख्याने इह नस्मादिते जिघावयिषतीति न्नः सोत्राघातः नवक्र
मान्यत्रोक्तः ॥ जुघुषते इतिताक्रुस्पृहणां सनइत्यात्मनेपदं सोतिणपोरेव पवं
चसिसोपयिषतिप्रयोगस्यसाधुत्वं मन्त्रसिसापयिषत्यस्येतितेय उपसर्गेष्विति
मध्येपवापन्यायान्नेतो तिणपविति नियमेनादेशाभ्यपयोविति षत्वमेवबाध्येत न
तस्यादिषु भ्यासेन चेत्यत्रेणविहितमिति भावः स्वस्तीति रुदविदेति स
नः किमाहगुणः प्रतिषिषतीति इह पञ्चेतेसतीणगनाविति यातोः परस्यसस्य
षत्वंभवतीत्यर्थः नियमार्थेनेति नवात्र नियमादेवनिषेधे सनोतेः स्यसनोरि
विति सूत्रमत्रिषेधं स्यादितिवाच्यं प्रतिसन्धानेरप्रत्ययः अभिसन्धिरित्यत्रषत्व १२३

निषेधायतस्यावधपकत्वात् एतच्च काशिकायां स्पष्टं शैषिकेति एतच्च श्लोकवार्ति
कमिति केचित् भाष्यमिति वद्रत्वः शैषिभवः शैषिकः ग्रथ्यात्मादित्वाट्टञ् सतग्रैथ
भवोमतवर्षीयः गहादित्वाच्छः मतवर्षी स्यात्तीतिमतवार्षिकः अत इति ठञ्ः
वितिठण् इति सूत्रेण प्रक्रिया धातोरेकाचो क्रियासमभिहारे इत्युक्तत्वाद्धातोरे
वस्यात् न तु प्रातिपदिकादिति एकाच इति धातोः किमिति अवोवचिरित्यादीनि वा
वचने व्याख्यायते इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः धातुग्रहणाभावे पिवि
त्वक्ष्यादपि स्यात् तस्य क्रियावाचित्वादेकत्वाचेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रह
णं भावबोधकमित्याहुः यस्य हलः संघातग्रहणमिति तेनेर्थिमाग्रहणीदित्यादौ
यलोपो न संघातग्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्यादिनातिप्रसंगः वर्ण
ग्रहणे तु क्रमपरिभाषया अनुपस्थित्या स्मादेवात्र लोप इति भावः अलः लोलूयि
ता पापूयिता दीर्घोकितः अकितः किंयंयम्यते यंयम्यते ननु दीर्घ अन्यास्थितेः
नाचात्र लोपो अभ्यासस्यानत्यत्वात् नुक्तम अभ्यासस्यानत्यमनादिष्टोपद्यतो ततस्त्वागंता

न.बो.
१२४
124

भ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यतेरित्यादौ दीर्घो भवेदतः नेजभ्येति नेचनीतीत्यादौ
नत्वविहितत्वान्नुकि कृते ऽभ्यासस्यानन्त्यभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेनाकि
तरित्येन नचाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वयस्वीकृते ऽकिद्ग्रहणं प्रयो
जनवदिति वाच्यं संभवति समानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् यत्तु नाग्राम
न्यायेनानुक्तो दीर्घ एव वादस्तीकाराच्च तस्मादकित इति व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः डौकृ
वयतेर्यङ्यभ्यासस्योत्वं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घो ऽकित इति दीर्घो डोढौक्यत इति स्यात् त
स्मादभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन्नापवादान् बाधन्ते इति ज्ञापनायाकित इति ग्रहणं
कर्तव्यमिति तथा चोक्तज्ञापकस्तिवनीतिहा यदा दीर्घो ऽकित इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैय
धिकरण्येनान्वयस्याश्रयणात् येयम्यते इत्यादौ दीर्घोत्यागे वनुकि कृते ऽपि दीर्घः स्या
त् तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् प्रदाव्यते इति ऽहदस्यशाकृत्स्यहिते
इति चरुहृदुरिणीमि सेयो गायाविनित्यनत्सर्वमप्यनुवर्तते यकारपूर्वे एकस्याति यदि
भाष्यादाहृदयोस्मामान्यायेत्तज्ज्ञापकेस्यातदा विमात्रम् प्रारब्धदिन्यादसिद्धति १२४

नित्यंकौटिल्येनित्यशब्दोवधारणार्थइत्याह कौटिल्यएवेति नतुकौडिन्यन्याये
नैष्टसिद्धेनित्यग्रहणेनस्वन्यायस्यापिनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनमतिबुद्धिपूजार्थेभ्य
श्चेतिवर्तमानेक्तेनाःबाधनात् पूजार्थेभ्योभूतेक्तःसिध्यति ननुक्तक्तस्यचवर्तमा
नइतिषष्ठी नप्रवर्तनेइतिपूजितोयः सदाश्चैवेतिलक्षणीयासाधुरेव इत्यादीति जं
जभ्यते दंदह्यते देदश्यते बभज्यते पमस्यातदंत्यानः सोत्रोगर्थइतिस्पशावायन
यो स्पर्शान्तेनित्यत्रयीमायवः पेपस्यते काशिकायांनतालव्यान्तः कचिद्दृश्यते यवेजं
जभीति दंदह्यीतीत्यादि यङ्लुकिउदाहर्तव्यं गायङिकुपचील इत्यनेनादेलइति
वर्तते नदाह रेफलत्वमिति चञ्चूर्यतेइतियरलाडीडिङन्तेद्विवचने संचेस्क्रीयते
इतिरीङ्गिदिवेचमह् नचवंसस्य इत्यस्यामवस्थायांदित्वान्परत्वान्नटिङन्तेसंयोगा
दित्वेनरीङ्प्रवृत्तेः प्राक्गुणःस्यादितिवाच्यं श्रुङभ्यसत्वाद्वायपीत्यस्यारंभेनस्न
ङभ्यासस्याकृतत्वाद्रेवस्यटनननः प्राप्तिरितिसिद्धान्त पतेनस्कटावद्धिरंगत्वान्नसं
योगादित्वेनगुणइतिकेषांचिन्मतमपास्तं अभ्यासान्तरस्यस्तदिङन्तेसा

भ्यासस्यागस्य संयोगादित्वमुद्देशनत्वं चनास्तीति गुणाभावात् तत्राभ्यासव्यवायेपि स
त.बो. ुट्कात्पूर्व इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति पक्षे स्वीकृत्य भाष्य
१२५ कृता॰ संचस्करतुरित्यत्र तु संगतान्नादि समस्तं तकस्यैव हि॰ अभ्युपगमात्तथैव सिद्धिपत्र
इति न सिद्ध्येत् यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे-
ति मतमाश्रयेण तदा सुडादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुडादिरुत्तरूपसिद्धावितीयच्यते तर्हि
सुडभ्यासव्यवायेपीति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेन्न सुडाद्यः सुडभ्यासेत्या-
दि वार्तिकेन विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गे-
ण युज्यत इति पक्षाश्रितः संचस्क्रियते समचस्क्रियतेत्यादि सिद्धस्य वार्तिकान्ते
वेति सिद्धेयं यदि सुडभ्यासस्य कारस्योपसर्गान्तत्वेनानीति ततः परस्य तस्यादि सुडा-
भ्यासेन चेति वेवशमेति विधायते यद्दिकं प्रतिविधि तन्नीति नकवते यदि इहको
तिन्यव वाच्यक वतेविति पक्षयानिर्दे शाकंड शाद्रू इतिना दिरेव यदस्यते तत्र शाद्रू
इति सुदद्दिद्रूः शाद्रू इतितदादिरन्याशयेनाह कोतिक वनेपास्त्रिति ननु कौ १२५

विभक्तेऽपि ह्रस्वत्वप्रसंगो नास्ति दीदीर्वीनवास्त्वाग्वि करणपरिभाषया चकौ
नेरपि नास्तीति प्रसंगो यदि चेत् अत्राहुः कौविभक्तौ नन्नित्यत्वं पपरिभा-
षया अपि नागहृकत्वाडुभयोर्ग्रहस्यादिति कौतिव्याहृत्यर्थे शपा-
निर्देशः कर्तव्यः कृते चनास्मिन्भवति मपिव्याप्यवर्नयति इत्यत्रमा
न्यर्थमिति ऊङ् इत्येवात्र स्त्रवत्वं इत्यादीति दनोडस्थाने चनोक-
स्थाने पनीपत्यते पनीपयते वनीस्कुयते पर्ववनीवेचीति दनी-
धेसीत्यादि यङ्लुक्युदाहरणेष्व स्त्रीभाव इति स्त्रीभावे कृतेऽपि अ-
भ्यासाश्रित्वेति हस्वत्वनास्त्री वनीवृत्ति तथापि प्रक्रियालाघवाय स्त्री
त्युक्तमिति मनोरमा अन्येत्वेसर्हिमनितिविति इकारोच्चारणसाम-
र्थ्याद्यथाहरिन्तुत्वं न भवति तथा हि भावेऽहि कृते अभ्यासाश्रेति
ज्जत्वं न स्यादित्याशयेन स्त्रीभावः कृत इत्याहुः अत्र चहित्वादेशाच
स्त्रीभावे न हित्वे न वाच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानादिति केचित्

न·वो·

१२६

126

वक्तव्यत्वपदेनाव्ययस्य द्वितीयाजवायिकस्यद्वित्वं स्त्रीभावस्य प्रकृ
तिमात्रस्येति विषयभेदाद्द्वित्वं निर्वापमेव शीर्णत्वपयस्यचेत्क्रदिति ।
किं चेकीर्त्यते णिजभावपक्षेपकत्वाद्यङ् स्वपिस्यमि यङिकि स्व
क सेस्सिस्यतेइति समप्राहेदेभ्याजेनस्यादि त्वाभावेनाषाद्यदेशत्वात्
षः देवीयतइति म्रलति चाहृत्यार्वेति वोदीर्घः चायः कीयङिपरे
चायःकीस्यात् दीर्घोच्चारणंयङ्लुगर्थं म्रतयवत्लमनेतितिषेधो
पितप्रवर्तनइति यङ्लुक्यपिचायः कीस्यादेवचीकीतः ईच्चाय्योः
दीर्घोच्चारणंप्राग्वत् चेक्रीतः म्रस्यच्चाविन्यायर्थं दीर्घग्रहणं मितिन
स्ववचे प्राप्राप्यते इतिपरत्वादनेनगता चायङ्कादेशोकृते द्वित्वं

इतियङ्लन्तप्रक्रिया ॥ ॥ ॥

पङ्गोश्चिच पङ्गोः साहचर्या दवीतिप्रत्ययो गृह्यते नतु प्रत्याहारः एतत्त्रियार्थे अत्र ग्रहण
वतीति अत्र प्रत्यये लुक्स्यादिति चकारेण बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यते इत्याह
बहुलं लुक्स्यादिति क्वचित्तु छन्दसीत्यनुकर्षन्ति तेषामपि मते क्वचिन्न भाषायां यङ्भवत्येव
भृशं वोभवीति गुणनिषेधे सिद्धे वोभूतवीति छन्दसि निपातनात् ज्ञापकात् यङ्लुग
न्तपवस्फुटीभविष्यति अन्तेनिति निकायमिति अत्र प्रत्ययविधीयमानोयङ् लुक्तन्ना
न्निमित्तकमेव तेन लोलुवयोश्च चरस्यादौ नयान्तलोप इति निषेधः सिध्यति यङन्ता
दिति सत्यङोरिति निषष्ठी नतु सप्तमी अतएव यङो लुक्कालुमते प्रत्ययलक्षणप्रवृ
त्ते द्वित्वं न स्यादिति भावः नवाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैव न लुमतेति निषेधात्
द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमी पक्षेऽपीति दिक् इह इति वाच्यं न लुमतेत्यत्राधिकारो न गृह्यते
किं त्वाङ्गानां गावा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धान्तात् अन्यथारा
जघ्रुरुष इत्यादौ न लोपो न स्यात् लुङ्मरोस्याप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेर्भत्वेनपदत्वबाधात्
ववयोक्ताचर इति विधीमाने द्वित्वं भीमयासाय्येत्यादिनाति विध्यते न यापि न स्यादेव

न॰बो॰
१२२

गुणो यङ्लुको रूपसिद्धौ वलुकिः इत्यभ्यासकार्यं विधिमिथिन्ना निषेधस्य त्राप्यत्वात् प्रत्यया
प्रत्ययेति प्रत्ययेऽङ्गि त्वं दृश्यते इत्येतीयङ्शत्यादिषु प्रत्ययेपि दृश्यते चिक्रङादिषु एवं च यङो
लुकि प्रत्यलक्षणेन यङाश्रितं द्वित्वप्रयुक्तकार्यं मात्मनेपदपदमत्र न धात्वर्थमिति भावः
ङित इत्यनुबंधनिर्देशादिति परिहारस्तु चेनोक्तः धीङादीनामिव भूतिन्यादिया न त्वनुबं
धनानिर्दिष्टत्वात् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबंधत्वेन समुदायानुबंधत्वात् यङ्तोपि
धातुस्तु बंधेनातिर्दिष्टः इति वाच्यं महदेशवदिति शोभानाह षष्ठेऽस्मिन् नित्यबहुव्रीहौ हृ
धात्क्षेत्र नस्तानः दीर्घोनेति प्रसितिं प्रत्ययश्चात्तीति प्रत्ययस्य साधारणाहृपानाप्रव
णात् प्रत्ययलक्षणेनासंभवाभावादिति भावः नेभ्योपीति येनत्वुधानेनः प्रत्ययल
क्षणं विनैव ङितश्चाभ्योपीत्यर्थः प्रदादेशपाठादिति नत्याकादिप्रभृतयः धयपंस्थेते
न यङ्लुगन्तानामस्य धातोर्लुगित्यर्थः प्रकृतावान्यस्त्वस्यादीति सूत्रान्मिति सार्वधात्व
क इति उतो वृद्धिरित्यनो हलीति चानुवर्तनेन लुग्वर्गितः इष्टमन्तदेनदाह यङ्लुकाद
न्यादि यङोलुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वं येनेन यङन्तादलादि पिन्सार्वधातुके

न भवतीति यङ्ग्रहणेन यङ्लुगन्तो लक्ष्यते इति व्याख्यानेन परास्तं उक्तरीत्या यङन्तत्वान प्राप्या
न् किंच यङन्ताद्धुत्वादिप्रसंभवतीति यङ्ग्रहणेन यङ्लुगन्तेन लक्ष्यतेऽपि सन्त्यङन्तादिति विव
क्षवङन्तेनैव चरितार्थतायां यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाच्च हृक्लि हृत्वाभावप्रसंगादिति
दिक् छन्दसि निपातनादिति गुणनिषेधे सिद्धे निपातनं तन्निपातनं सिद्धं छन्दस्येव गुणनि
षेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः बोभूतुतेति समुदायस्यातिदिष्टत्वात् बुभूषवोरिति गुणनिषे
धो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं नियमार्थमित्याशंकायामाह नवेति विप्रयोगा इति तथा च
प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्यनेन न्यायसिद्धमिति न शुष्कवचनमिति भावः बोभ
वतीति श्नप्रत्ययसत्वादित्यत आह अचोऽलचोविति केचिदित्यत्र बोभवीतीति सूत्रे ऊः स्यपीति नो
ऊरित्यनुवर्तते तथा च उवर्णान्तस्य भवो भगित्यर्थात् गुणः तेनैव कः प्राप्नोतीति तिन्याद्गुक
स च परत्वाद्गुणं बाधित्वा बाधते तेन बोभवीतीति रूपमाह नहीत्यं भवेद्गुकोऽनित्यत्वा
दिति भाष्यग्रन्थविरोधात् तस्माद्गुकोऽनित्यत्वमाश्रित्य एदि भवति भ्वोवेति सूत्रे प्रत्याख्या
नवतो भाष्यकृतः ऊरित्यनुवर्तनं संमतमेव ग्रान इति नियमात् सभावमाशंक्याह ८

न॰बो॰
१२८
128

(विनयत्वाद्गुगिति अवेवाभूद्गुविति) अभ्यस्ताश्रय इति अयं भावः सिजभ्यस्तेति सूत्रेणास्तिवः प
ररमाश्रयत्वेन स्थाने सस्येवायं नियमोनत्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति ज्ञस्वेति गुणमाशं
क्याह नित्यत्वाद्गुगिति अवेवाभूद्गुविति नचात्रपरत्वादभ्यस्तादिल्पदादेशः स्यादिति वाच्यं
अभ्यस्ताश्रयत्वेनास्य अदादेशापवादत्वात् पस्पर्धीनेति स्पर्धसंघर्षे दीर्घोकितः इत्यभ्यास
स्यदीर्घो पक्षेवेति इड्विकल्पः इडभावपक्षे कथस्तथोरितियत्वे कलोपविसर्वर्णे इति
वा प लोपः लिटि पास्पर्धांचकार लुटि पास्पर्धिष्यति लोटि पास्पर्धीतुः पास्पर्धुः पास्पर्धी
म पास्पर्धन्तु पास्पर्धीति हेर्धिर्नेवापलोपः लिङि ईडागमपक्षे अपास्पर्धीत् ह्यवपक्षे इति
पक्षान्तरेत् अपास्पर्धत् अपास्पर्द् लिङि पास्पर्धीत पास्पर्धीतां पास्पर्धीसन् लुङि अस्ति
सिचोऽपृक्त इति नित्यमीट् इट ईटीति सलोपः अपास्पर्धीत् अपास्पर्धिष्टां अपास्पर्धि
षुः लृङि अपास्पर्धिष्यत् जागाहीति गायप्रतिष्ठादौ इडपक्षेनजगाधीति जागान्तीति
पकाचइति भष्भावः घस्यचत्वे लोटि जागाधीतु जागाद्धः जागाद्ध जागाद्धन्तु लङि अजा
गाधीत् अजागाधान् अजागाधां अजागाधुः लङि अजागाधीत् अजागाधिष्टां नाथृना

न.बो
१२

अनेनगत् अनेनगतं अनेनगत् अजगन्मसामान्यापेक्षया अयंभावः यकारोऽन्यत्रेहेऽन्यत्रैका
चग्रहणात्यङ्लुकि द्विर्वचनेनकृतापि प्राप्नोति तथाचगुणोयङ्लुकोऽभ्यासस्य
विधीयमानोगुणो द्विर्वचनेविमात्रित्वमलभमानः सन्नाधिपापायेति सर्वेषामपितिषधा
नां ब्राविषयङ्लुक प्रवृत्तिर्नोपपद्यतीति तथाच प्रयुज्यते राजाहूनेजयचनदिति द्विवंचनमभव
तीति वध्यात् अवधीदित्यत्र हनद्विर्वचनस्य हलोवयलिङि लङेचतिवधादेशात्पुनर्द्वि
र्वचनमभवतीति नचेहेनम[illegible]स्यातिवचनेनेति आङ्पूर्वादिति प्रकृतिग्रहणयङ् लुगंत
स्यापिग्रहणादितिभावः चेहूतीति चर्करीतिगतोभवतोणैव चरफलोरभ्यासस्यचुकऽत्य
रस्यानश्ति उक्ते हलिचेतिदीर्घः अचंचूरित्यत्र पदांतविषयत्वाद्धोरूपधायाविति दी
र्घः चवनीनीति व्रवृत्तअवदारणे वरेचस्थानश्ति यत्केचिद्वान्ग्रहणेनकृतेकार्ये
यङ्लुकिचेति जनमतेन्याताभावेऽनुनासिकस्यक्विझलोविति दीर्घोपिनभवतिक्वि
प्यात्स्वर्यांद्विकलादिःक्रदेवनत्र गत्यमे नन्नतिङ्ति अभ्युपेत्यचेत्वंन इतिरूपमा
त्रः नदयुक्ते याताग्रहणेनकृतस्ययङ्लुकग्रहणेमानाभावात् सन्त्यपिप्रमाणेप्राचे

वेति विकल्पो मया चेत्वान इति तृपमाहुः केनवायंमो यच्चोक्तमनुनासिकस्येति तत्रेष्ठि पा
ह चर्यात् कलादिरपि देवमहत्याने इति नद प्रयुक्तमेव यदि द्विक्तद्ववाक्ति प्रयात् नदा साह
वर्योक्ति संगच्छेत किंतु हादिमोपि प्रत्येयवाचावः क्वि प्रयुक्त पववाना नतिचर्माणाति इत्यादौ
मापवादिभिः किं निमित्तोदीर्घत्वमः चेत्वोढी निवृपिन्नेन डित्वाऽजन्त मतेत्यात्वं प्रचसा
मीदिति प्रनोहलादेरिति वा हह्निः मा देतीत्यादिह उ हाकोसन्त्य पानिह पानिडि नप्रयुक्तस्या
त्मनेपदस्य यङ् लुक प्रहृणे भत्रामिदिति ह्याढि तस्य स्मृतिमितनाभ्यासस्यैव विहितत्वाव
नचाकित इति निषेधेन हाको भ्यासस्य दीर्घोद्भुलंभ इति कथमत्र भयोस्तत्वसूत्रेतिपोकंचं
प्रकिति इत्यत्र हितविधाने किदिव्यामसेपति वङ्लीहि राभ्यप्रयत्वेनेन हिः प्रयोगेषु द्विवचने
वाहुमित्यस्याभ्युपगमात् ह्यतो कित्वं प्रभ्यसस्य कित्वपि वतीवेवतीत्यादाविव कित्वाभावा
13 न्नदाषः किंच कित्वाभावे केवलस्यार्थवत्वमपि द्विवेमति समुदायपदार्थवानिति हि सर्वमेभ
प.ग्रा. नमा तथाकित्वसमुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययपवमिति नास्य वदीर्घप्रवंधः नाहीयादिति
हिस्य चैवाविनीतं त्वाकित्वम इति सर्वविदिभ्यो लाघवपिर्वलीयास्त्वादक्तनव्यूह परिभाषया

चलकः पूर्वेनयोक्तमेवेतिभावः उक्तं नेतिफलितार्थकथनमिदं स्वमित्यमीत्यादिना विधी
न·वी· यमानेपत्नेऽप्रसारणेननैत्यर्थः अप्रसारणीपीदिति अनेनाद्गलाप्यादिति देरिति विकल्पेनवृद्धिः ऊ
१२० ति केवचचकारेणरीगदुपधस्येत्यनेनरीमगुक्तश्चाने उकारकवारणार्थः ऋत इत्यनेनाप्रवृ
130 तेमानमेतं विशेष्याने ऋदन्ताद्यस्य योभ्या मनस्येत्यर्थः ऋदन्त[illegible]विति पाठस्तत्र फलिता
र्थकथनमवतयानेयः लोटि वर्वृतीतिरेववृत्तत् वर्वृतात् वर्वृमात् वर्वृततत् वर्वृहित् अ
डेति वृष्यादिकनादीन्यनेन चर्करीतीति उदृतकरणो चर्कृयादिति सार्वधातुकत्वाद
कृत्सार्वैतिनदीर्घः लङि सिविवृद्धि विनिवृद्धिः अचाकारीदिति २ अचाकोष्टाम् २ अचा
काविषुः २ अचाकारीत् २ चाकतीतिरुपतेत्ते चाकरीति लोटि चाकरीतु चाकर्तु चा
कर्तात् चाकीर्तम् चाकिरतुः चाकीर्हि लिङि अचाकरीत् अचकः अचाकार्तां अचाक
रु लिङि चाकीयात् आशिषि चिकीर्यात् आशिषि चाकीर्यास्ताम् लङि अचाका
रीत् अचाकारिष्टां एवं तानरीत्यादि अतैरितिभावादिकमोहान्यादिकेयाग्रहणं उरदत्य
मिति केचित् गुणेप्यदुल्लकोरित्यभ्यासस्य गुणमाह फलेनतविशेषः चिकरीको

क्विति परे च अवियन्तीति ह्रस्वमभ्यासस्याल्पमितिभावः आरन्नीति रोतीति लोपेष्व लोपश्च
ति दीर्घः दीर्घो कित इति दीर्घस्तु न भवति किन्त्वात् अविप्रतीति परत्वात् पूर्वमियङ् तेना
यमात् विग्रीको अस्याल्पमिदं मध्यमेनानमेयास्त अराधि अरेयधि अरवीधि अवियरीधि अव
यः अरामि अरयामि अविरीमि अवियरीमि अव्रत्व लिटि अररांचकार विग्रीकोस्त
अविवियांचकार विग्रीकोस्त अवियरांचकार लुटि अरविता विग्रीकोस्त अवियविता अ
रविष्यति अवियविष्यति अरतु अवियरतु अर्रतात् अविह्रतात् अर्रतां अर्ईतां आरन्
अवियन् अर्रहि अर्ईहि अरराणि अवियराणि अरराव अवियराव लङि आरः अवि
यः अविरीत् अवियरीत् आर्रताम् आविह्रताम् आररुः आरीयरुः आरः अवियः आ
रीः अवियरीः आर्रतं आर्ईतं अर्रत आर्हत आररं आवियरं आर्रव आविह्रव
विधिलिङि अर्र्यात् अविह्यातां अवियातां आर्रयुः अविह्रयुः लिङीति आशी
लिङीत्यर्थः अविह्रयादिति विग्रीकोः अविहुत इति क्यिते लिङि विहृदर्थिरेगतेन रिङा
अभिहत्वाद्यलोपो न भवत्यर्थः यदस्मिन्निष्यन्ति वर्णाश्च नवनमदान्ते तिनिषेधः शाकवः

न.वी.
१३१
131

स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशपक्षे स्थानिवद्भावान्नवाक्रमणस्यह परिभाषा
या इयङ्ग्रे निषेधः इहि स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् उक्तपरिभाषाया अप्र
वृत्तेः अनपवर्ग्रविप्रतीतामपि सिद्धे नञापियत्नः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावा
न् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात् क्वचित्तम् लपुस्तके पठितमिय
ङाच पूर्वविडि कृतेऽपि यङोऽप्रवृत्त्यविनाशायेन अतिवियादितिपद्यते नदापानतः
अविप्रतीति रूपासिद्धा पूर्वोत्तरग्रहणयोर्विरोधापत्तेः लङि आटीन् आडियाटीत्
लङि आडिविध्यन आडिध्यन जर्गृहीतिनाभ्यस्तस्याचीति गुणनिषेधः मध्यमोत्तम
योस्तु जर्गृहीषि ३ जर्घृक्षि ३ जर्घृक्षः ३ जर्गृहीमि ३ जर्गृह्मि ३ जर्गृह्म ३ जर्गृ
स्व ३ जर्गृहां चकार जर्गाहिता जरीगृहिता ३ ग्रहादिवेकं प्रतिदेश ग्रहिलग्रहणे शङ्किक
लेपानजर्गृहीत जर्गृढु जर्गृढां जर्गृहन्त ३ जर्गृहि ३ विधिजर्गृहाणि ३. लङि
अजर्गृहीत् ३३ भावेपकाचभयभावः अजर्गृहत् यथापीहपकाग्रहणे चेतिनिषे
धाद्ग्रह भावाडुलभस्तथापि गुणे पडल्लकारित्यनेनतस्मिपाशायेत्यादिनिषेधस्या

सिद्धत्वाज्ञापनात् अयमभावोत्र प्रवर्तेत इत्याह । जरीगृहीता जरीगृहीतः २ जरीगृहीढाः ज
रीगृहीट २ जरीगृहीढ २ जरीगृहीहे जरीगृहीढ्वे २ जरीगृहीष्यात् २ जरीगृहीहीत जरीगृहीहि
ष्याम् २ जरीगृहीहिष्यत २ जागृहीतीति ग्रहउपादाने यङ्लुक्कालमत्वात्मतिसि
त्तगृहीताम्येति सम्प्रसारणमिति हेतेति भावः जागृढइति उरन्दीर्घोक्तम् नचैकाच
इति गृहोलिटि लित्यनेकाचइत्यनुवर्त्यते इत्येकाचोर्द्धदिति अस्मिन्सूत्रे हरदमेनोक्तत्वा
दिति भावः मायवस्थिति यश्चेभावः ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपेचोक्तमितिवा
र्त्तिक नहीय भाष्ये केपठादिवद्भावइत्यके ग्रहेर्विहितस्य यङ्हतस्य दीर्घइत्यत्र
वे नवाच्यः पतो भाष्यवार्त्तिककारीत्याभ्यामाभ्याम् हिपूर्वत्रासिद्ध इति स्थानिवदित्यत्र
पूर्वदीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् श्रेयाविदीर्घोतिविक्त दीर्घोऽस्मिन्कर्तव्ये
स्थानिवद्भावस्य नत्वनेनवच्चत्वात् द्वितीयस्य सूत्रे रीप्यानतेति सामान्यतोदी
र्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात् नत्वनेन स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात्
एवयङ्लुकि पूर्वग्रहणेन किंचिज्ज्ञापकं यङ्लुको नैमित्तिकत्वात् अज्ञातादे

न·वी·
१३२
132

शमाच्च स्यानिवद्भावयोगाच्च द्विप्रयोगो द्विर्वचने घाटमिति मिडूनाचड् लग्नमा
द्गुणो मे विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वात् पायाच्च तद्भावाद्दिर्विरुद्धमिति आदेशाद्धेन
कैयटस्तु रदर्शनात् हेतुं विरोधप्रसङ्गमनोरमायामुपपादितः तथाहि पकारोद्देशप्रय
मसति सन्देहे रगादिति भाष्यमुपादाय कैयटमाह त्वचोहि जरीमहीत्यादौ
नत्त ग्रहविशेषणसामर्थ्याविप्रयाप्रत न्नपाप्पराणामिति यद्यपि तत्रापड्तेन प्रवृत्ता
स्पदप्रसङ्गे तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेपि न दीर्घ इति लक्ष्यते प्रकारग्रहणम
नुवर्तयन् हरदत्तोप्याह लः तथाहि सिन्यते यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरिति प्रवेच
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधा
न मुपायस्थापायान्तराहूबिकत्वादिति न्यायेन तयङ्गाशाउपायान्तरयातेये तत्त्वग्र
हीति यथाप्रकृत न्नपाश्रयणे ग्रहीतेत्यादावप्यदीर्घत्वं स्यादिति प्रांगसेत्तास्वस्तु
ति वलादावाय याप्रकृत न्नपस्यैव तत्त्वात् ग्रहितमित्यादौ ताने न व प्रकारइति समाधा
नत्त्वाणिज्ञान्त विषयक मेव लिड्यामसेटीति णिलोपग्राहितमित्यादावेकाचत

पाप्मान् नदित्ये यङ्ङ लुगिनाणिजेनात्ख यङेनाच ग्रहेढः ह्रिपातियावनसोच दीर्घप्राप्तिः
समाह्निनः अस्यार्थः यङ्ङ लुगिनादीर्घप्राप्तेसयायानहृये ग्रहेरेमादिनि व्याख्यानमेका
वरन्यनुवृत्तिस्थिनिणिजेमानग्रह्निस्व नृपाभावा विह्निनविशेषणं स्यानिवङ्गावप्रेनिस
मायानत्रये पदंनान्समायानचनहये पकाचरन्यनहृातिः पूर्वोक्तसमायानत्रये
चेति अनर्थाइति रभ अभिकोलायां रहपहानस्यापि रेफस्यरोरीति लोपोभवत्येव न
त्रेमेकृकलन्यापदसेन्यनुवर्तनान् पाह्रष्टीति प्रच्छगीप्सायां त्रेष्ठनिषः पाप्रच्छिमा
पाप्रच्छिष्यति पाप्रष्टः पेप्रष्टान् पाप्रष्टं पाप्रच्छन पाप्रच्छि पाप्रच्छाति अपाप्रच्छी
न् अपापष्ठ अपापष्टो अपापच्छः अपापच्छीः अपाप्रष्ट अपाप्रष्टो अपाप्रष्ठ अपाप्र
च्छ अपाप्रच्छ अपाप्रस्म भाष्येधनिनमिनिच्छोः छूडिनि सूत्रेभाष्येकिञ्जुणमनुवर्त
१५५ ने नवेतिढिकल्पकांक्षेद्वेषानुज्ञाव्ययपरिहृत्यवेक्षमेनावानेवविशेषः अनुवर्त
५·९१· मानेकिञ्जुहणाच्छः षत्वंवकव्यमिति अननुवर्तमानेप्रेनच्छः पाप्रे ह्रने शांनत्वादेव
षोभविष्यतीति प्रष्टाप्रष्टुमित्यादि सिद्धयेत्रच्छादिसूत्रेच्छग्रहणंनकर्तव्यमितिभा

वः एवं हि वदता भाष्यकृता जृम्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्युक्तप्राये अन्यदिवेर्यङ्लु
न.वो. किः इटभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ जृम्भाभावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् नत्र
१३३ किन्तु ग्रहणानन्तरं कृताबुरग्रहत्या देषाति देयोषाभ्यादि रूपविशेषवाभावात् मन्ये
133 र्व्वाने येत्येवकारो विनहृते सिविन्वे स्मिति षिवु गति शोषणयो सत्वबेयते जा
हामी निरटपक्षे जाहृयीमि लोटि जाहृयीत् जाहृत जाहृताम् जहृतां जाहृपत जाहृ
हि जाहृतात् जाहृयाति जाहृयाव जाहृयाम लङि अजाहृयीत् अजाहृत अजाहृतो
अजाहृगुः अजाहृयी अजाहः अजाहृते अजाहृत अजाहृये अजाहराव अजाहृामजा
हृय्यात् एवं तलक्षणेहृद्धिनिषेधो अजाहृयीत् अजाहृायिष्टो अजाहृविष्यत् ज्वरः
ज्वरः ज्वररोगे जित्वरास्त्रभ्रमे अत्रहृतोजलादौ किती त्युक्तम नत्रकिती विनानुवर्त
नीयमिति भावः प्रवर्तेविति उपधाचकारयोस्तृठि गुणेचकृते मन्यत्यय स्पाटि लोपेऽ
मिति सिद्धानीत्यर्थः ज्वरादेकदाहरणं क्विपि ज्वूः ज्वरौ ज्वरः ऊलादेति ज्वूर्ति ज्वूर्णः ज्वू
र्णवान् त्वरः त्वः त्वरौ त्वरः तूर्ति तूर्णवान् स्निहित्वः स्नवः स्नवः स्नुतिः अविङः

उवौ उवः इति सवः सूः सुवौ सुवः सूतिः सूलः मामोविइत्यादि इट्यहे मामवीमि
मामवीमि मामवीत् अमामवीत् अमामवीरितिवोध्यं शलोपः छ्वोः शूडित्यतः छ्वोरि
त्यनुवर्तते छ्वादुदाहरणं त्वूः त्वरौ त्वरः धुर्वी धूः धुरौ धुरः मूर्छा मूः मुरौ मुरः न
धातुलोपः आर्द्धधातुके धातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणव्याख्यावष्टे धात्वेषाति यद्य
पि इतिरोगोलोपश्चैतयोर्णाधिकेरकप्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजनतयातप्रसि
द्धः इणोत्यमन्वादेवगुणप्रसंगात् प्रत्ययसंनियोगेन धातुलोपविधानात् आर्द्धधातुक
स्यनिमित्तत्वमपि नास्ति अन्नपववहूरमित्यत्र टलोपइतिदीर्घकर्तव्यधातुलोपस्य
स्यानिवत्वंनास्ति इदमप्यानोर्लोपोर्यस्मिन्निति बहुव्रीहि विशेषणेवार्द्धधातुकमित्याश
येनाह लोपनिमित्तेति गुणवृद्धीनत्व इति यद्यपिद्विनिरुक्तेणैगेवाचयत इत्यत्रगु
णनिषेधो माभूदिति इत्यलक्षणे गुणवृद्धी नस्त इति व्याख्याने मयापीह प्रयोजनताभा
दिकलक्षणइतिनोक्तं धात्विमिकं त्वूत्वत्वविना दूत्त्वविना नवचान्तुबंधलोपनि
मित्त सार्वधातुकं न भवतीति ह्वोगविकल्पमिदमित्यत्र प्रत्याहः धातुग्रहणेमति

न॰ वा
१२५
134

प्यान्तो लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्तस्यार्थो लभ्यते नदर्भावेलोपेस॰
त्यार्द्धधातुकस्यार्थो लविनीत्यादौ दोषः स्यादेवेति यङ्गन्तलोपयतीति लोपस्य स्मिल्लो
पनिमित्ते आर्द्धधातुके गुणवृद्धी नस्त इति व्याख्यायते नदाधातुग्रहणात्स्पष्ट प्रतीय
मानार्थे उत्कृष्टत्वे यस्य धातुत्वमिति कैयटादिमतेन तत्कतलोपस्यत्र बहुव्रीह्याश्रय
णं विनापि धातववयवलोपे सत्यार्द्धधातुक इति व्याख्यायाम लविनीत्यादौ नातिप्रसङ्गा
इति वाच्यं आर्द्धधातुके किं त्रियावडोहृषवसोरोवनीतिक धातुस्त्यस्याडामेरेकाचर
नियडि नस्यत्वक पडे नस्य धातोरवयवडो धातववयवनात्वमत्वाच्च न चापि निषेधः त
स्मात्माभूदिति मत्वत्रयतके नैमित्तिकादिको लोपनिमित्तपरत्वे नास्तीति ड्रोगविक
लमिति चेत् अत्राहुः आर्यधातुकग्रहणमति अन्यपदार्थलोभाद्वहुव्रीहिर्लभ्यते
नदर्भावेनावयवलोपे सति गुणवृद्धी नस्त इत्यर्थोद्भाववीति नत्र दोषः स्यादेवेति के
चिन धातोर्लोपयतीति धातुलोपः ह लोपस्यार्थेव कर्मण्यपि णिन्यत्रेव कर्मण्यपि णिन्यनु
पपत्यविधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धातववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी नस्त इति

व्यावहृते इकः इति किं रागः प्रभाजि वृत्ति च भावकरणयोरिति रंजन लोपे कृते वृ-
द्धिः प्रभाजीत्यत्र मभे जेः प्रत्ययावि णीति न लोपे वृद्धिः नेड्वलि निषेध इति सूत्रेणादाहवणेन
लोत्त्वः पोप्लवः मरीमृजः इत्यादिवैदिको यं न त्र लोलूयपोपूय शाशद्यमानायचाचलि
पड्डेविवेति यङ्लुक्कृते यचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्नोति गुणोऽति षेध्यति मरीमृजः इत्य
त्र न वृद्धिनत्तु लोलूयादिष्वेतन् वप्रत्ययो श्चेनो लोपे इत्य लोपाकारस्य यङ्गोविचेति
लुक्य लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्धयप्रत्ययान्ति सिन्नः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणो मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिश्च न भवदिति किमनेन निषेधसूत्रेण नैवमपि लोल
इत्यादावुवङ्कृते लघूपधगुणः स्यात् न चाचाण्यपरिनिषेधाः यमावृष्यका उ
वर्णाश्चादिष्टादचः पूर्वविधौ न लघूपधगुणे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावादिति वाच्यं स्थानि
वाचानादिष्टादचः पूर्वविधौ न उवङो हृष्टत्वात् स्थानिद्वाराह दृष्टे विपि स्थानिवद्भावमीत्य
नतपदान्तेति द्वाराहदृष्टे विधि स्थानि स्थानिवद्भावमीत्यनतपदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणे
न तापिने नहि धिणि इत्य स्थानिभूवाद्यचः पूर्वविधौ नात्वषेध्यायनत्र सवर्णग्रहणेकृ

न. बो.
१२५
137

नेमिनी ह्रस्यानिवङ्गावः सिद्धः नोनोवेत्यत्रनलिङ्घनेप्रागेवबह्वलग्रहणादकारविशि
ष्टस्यग्रहणेस्त्वकिंस्यातिङ्गावाप्रसङ्ग्यानाहृद्धिभावषेकेमितिमिपानलोपइतिसूत्रस्सतकिं
चित्प्रयोजनमितिचेत्सत्यं अनयवभाष्यप्रत्याख्यानमिदः संक्षेपः नोनोनीति यद्यप्य
त्रलोपोव्योरित्यनेनवलोपः सिद्धस्तथापिनोनूनेइत्यादौवलोपार्थं लोपइत्युपन्य
स्तं अन्यथात्रलोपोव्योरितिलोपोवाधिनावसच्छेः स्फुडितिद्वस्यात् नोष्यानिरित्या
दिपुर्वीऊर्वीदर्वीधर्वीहिंसायां मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः मोमूर्छाषि मोमोषि मो
र्षः मोमूर्षः मोमूर्छीमि मोमूर्छैः मोमूर्मः मोमूर्छाञ्चकार मोमूर्छिता मोमूर्छा
न मोमोर्न मोमूर्छीन मूर्छीति मोमूर्हिं अमोमूर्छीन अमोमोः अमोमूर्छैः अ
मोमूर्छीन अमोमोमूर्छीन अमोमूर्छिष्ठा अमोमूर्छिष्यत इतियङ्लुगन्तप्रक्रि
या लयग्रामनः क्वचित् धातोः कर्मणः इतिपूर्वसूत्रात्कर्मणः इच्छायांविन्यत्तुवर्तते
ननमस्तिस्यातापिकाकर्मणएवभवतीत्याह इषिकर्मणः इति यदस्यसूत्रस्मिच्छती
त्यत्रातिप्रसंगवारणाय सूत्रेग्रात्मशब्दउपात्तः सन्नत्वशब्दपर्यायः स्वस्मादित्याका

तायामिति कासन्निपातिनस्यादेशित्वैवग्रहणेनन दाहे यश्चिन्नसमंवेयेन इति सर्वेनस्याक्त
विशेषणाद्वयमर्थद्वारकेवोध्यनः केलोहितनाऽभ्यः कथञ्चवंते भ्यस्यादिष्विनराणा
इति वक्ष्यमाननयात्र लेनात्वयष्टुले इत्यभिप्रेत्याह कथंचित्कुडीति एवं बहुकथीः
त्ये केचेडमेन न स्थानेऽयस्य हलोलोप इति लोपमाणं क्वाह सन्निपातपरिभाषयेति य
कारेपरेवांनोदेशविधानाच्चकारो लोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः राजायतीति
कथंचिदन्यवर्णस्य स्थानेकर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति न लोपस्यासिद्धत्वेन भवति लोपः
सुप्स्वरेति नियमात् यचयितिसमस्तसूत्राणां निषेधकत्वेन प्रवृत्तिरिति न लोपः
सुप्स्वरेति सूत्रे राजीयतीत्यादिषु पठनीयं राजभ्यामित्यादौ न पूर्वत्रासिद्धमिति न लो
लोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घादिभावसिद्धेः सुप्स्वाद्यविधिनिषेधकत्वेन प्रवृत्त्याभावादिति पदद्वाभ्युपगमेन
कृत्त्वेन तु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमितिलेयं नचाविधिनिषेधकत्वेन प्रवृत्तिपत्तौ पिति
तालं वपदेवेति प्रत्तुराभ्यां कृन्नरिति सूत्रस्य भाष्यग्रंथस्य पर्यालोचनया पानस्य तावगमा
त् यत्र न लोपः सुप्स्वरेति सर्वेषामप्यान्तं नियमसूत्राणां विधिनिषेधकत्वेन प्रवृत्तेः

म.बो.
१२६
136

सामान्यशास्त्रं संकोचनाचेतिपदस्यफड्ढ्योल्लड्डीत्यत्रधर्मिनवादितिवक्तव्यस्यत्रप्रद
णवद्वृद्धीहिलाभार्थं घुड्ढ्योल्लड्डीतिसूत्रे यस्मिन्प्रकरणे घुड्ढ्योल्लड्डीतिसूत्रे परस्मैप
दप्रकरणमित्यर्थः तत्राहि श्नुलुपराभ्यामितिसूत्रे वर्तमानेऽपितत्सूत्रे प्रवृत्तितेन
तत्परस्मैपदप्रकरणे धर्मिममितिभावः यद्वाश्नुलुपराभ्यां कृतनेऽन्यत्रहिभाष्यकृ
ताघुड्ढ्योल्लड्डीतिपराभ्यं तथाचयफड्ढ्योल्लड्डीतिसूत्रे यस्मिन्यफड्ढ्योल्लड्डीतिसूत्रे
श्नुलुपराभ्यां कृतनेऽतिसूत्रमित्यर्थः इत्येवं ककविहृतनाविकल्पयविकल्पितनस्यगतिः
समर्थनीयत्वात्: पूर्वाविरामामादिति गृहशोहृ इत्यालनपूरणे यदि आभ्यां क्विप् ऋ
नइह्वानोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येति प्रवृत्तेनेति भावः ग्रामादिकयवेति दिवुधातोः क्विपिन
चूर्तिस्यात् ततः क्वचिद्युतयतीति भवति क्विपं विहायवचिकिते तद्यथा गुण
णाबलोपश्चस्यात् ततः क्वचिद्विन्देवतीति भवति तथा च हलि चेति सूत्रे छ्वा
वप्यि यथानेतिस्थेव नेहदिवमिच्छति दिव्यतीत्येवाकमितिभावः प्राप्यका
रस्यलोपस्मारयति कश्चाप्येति ततः वेयः इति नियमेन तत्पदत्वाभावात्कृत्वे तेन्याह

वाच्यनीति एवं समभिव्यनीत्यत्र न स्वेनैवोच्यं मानाव्ययेभ्यः प्रतिषेधवार्त्तिकस्य पा-
ष्यास्मुन व्याख्याने पुत्र मिच्छनीत्यत्रापि न स्यात् पुत्रीपुत्रामात्मन इच्छनीत्यादावेव स्यात्
प्रतो व्याचष्टे मान प्रकृतिकादिति प्रानायादन्यकथनेनात्र इति उदकशब्दस्योदभावो
व्ययादीर्घस्यापितेयं दृष्टव्यः स एव भाष्ये मपानमिच्छति यस्य पानमुदकं यस्य
पानेनापि पुनर्यनं न चोदाहरणानि यस्त्रकालीनतोपयोगार्थं मपानमिच्छति य-
स्य पानमुदकं यस्य पानेनात्यापि पुनर्यनं यस्य दविदः स नयनमिच्छति नत्र प्रत्युदाह-
रणानि ननु दन्यानपिपासानादिति तिचचैयोः परस्पर सामानाधिकरण्यं न स्यात् उद-
न्यच्छब्द उदके क्वचिद्वाविन्यादिति चेदाह प्रशनायन्तीत्यादिषु प्रविवक्षितत्वात् एक-
त्वर्थीभूतस्य पिपासादिकमेवार्थः तथा च नोक्तदोषः इति प्रस्पदीरः स्वात्मसौख्यते
ऽस्मिन्नितिवर्तते प्रस्पस्यनीति मैथुनार्थे स मिच्छनीत्यर्थः एवं वृषमिच्छति मैथु-
नार्थे वृषस्यति गौः न विति रामो वृषस्यनीत्यति प्रयोगो मनुष्यविषयकर्षे संग-
च्छत इति चेन् प्रत्याह प्रस्पवृषवर्षपप्रकृत्यर्थयत्नेनाभिमैथुने च्छेवार्थाः स्त्रनय

न·बो·
१६२
137

वहुषस्यतीत काम्यकीति कोशापिस्वरस्वतः इतिसंगच्छतिलालसायामिति उक्त
टेच्छायामित्यर्थः काम्यच्छ्ग्रहणसामर्थ्याच्चकस्मैनंतामानाद्य्येभ्यः प्रतिषेधर
त्यस्मात्तुहृत्याभावे स्तृचयति ग्रयंस्यादेति ग्रचरतीतिव्यहृरतीत्यर्थः ग्राधिकरणा
च्छेतिसमर्थेनतुपान्तवेनादित्यर्थः कर्तेक्यङ्सलोपश्च धातोः कर्मणः इतिस्तयाद्दृत्य
त्ववर्तेनइत्यादि क्यङ्जुसादितिसेति लमषष्ठीकेकर्तेविशेषणमित्याह सांतस्येति
चकारस्यवाचयेवाच्यः नह्मीति नयावेउजयतइत्यत्र गजसीवाचरतीतिविग्रहो
वाच्यः विडुस्यतइतिनोतसेव पदत्वान्तस्यरुत्वंतत्त्ववङ्गावेस्यादयति क्यङ्मानिनो
श्चेति सपत्नीवेतित्रितयसाधारणे विग्रहवाक्ये सपत्नीयतेइति शत्रुपर्यायास्य
तच्छाद्ग्रवादितीनातान् क्यङिपुंवद्भावो ग्रहतस्यैतिदीर्घेचरूपमिदं सपत्नी
मीयतइति सामानस्वामिकाभिधायिनोभाषितपुंस्कस्यतितस्यसपत्न्यादिषुनिता
देशोनोतस्याङीप् नमः क्यङिपुंवद्भावेच दीर्घः सत्नीयतइति विवाहसंबन्धसंस्का
रविशेषविशिष्टेकेन पतिपाद्दनसमासेसतितित्स्यस्त्रीत्वानपुंवत् युवायतइति

नवह्यास्ते भाष्ये प्रवर्तितेऽनुदाहरणात् यौवनं जातिरिति ज्ञाते प्रवृत्तिविषये प्रवर्तनीयः
अनुदाहरणमिहोच्यत इति वाच्यं वयसोऽनित्यत्वनामानि वान् अन्यथा प्रवर्तते नित्यं च:
परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यग्रन्थाविरूपेण प्रवर्तितेऽनेन भाष्यस्य न कामानीति चेत् अ
त्राहुः नमितादिभूते वर्जावमानि भाष्यं तिर्देशादेव तत्पूर्वं दीति प्रवर्तनीशब्दस्य तत्र दृष्ट
त्वेनैव निरूढत्वात् प्रवर्ततेऽनेनेति भवत्येव पद्धीमनुपत इति पूर्वपदस्य कवङ्परत्वाभावात्
अप्रवृत् पाविकारनः इति पूर्वजावासनिकानुवृत्तिस्मेनेन स्यूयेनेति भावः पर्वे पञ्चमी इति
लौङ्गीयते स्वकेशीयते ब्रह्मणीयत इत्यादि आचारे वगल्भे गल्भ याक्षो क्लीबृत्वा
याक्षे होडशनादेः क्वङ्गीति अपिशब्दाहावेवं न तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र वाग्रह
णाल्लभ्यत इत्याहुः क्विशास्ति यामेत्यादिनेन क्यङ्सन्नियोगेन क्यङ्सन्नियोगेनानु
दात्ता अनुनासिकत्वयोरभावादिन्नसत्रा लोपोऽनङ्ग इति अकृत्सार्वधातुक इति अवगल्भाय
ते क्लीबायत इत्यादि भवति नेनङ्ङिति आत्मनेपदमित्यर्थः तथा च अवगल्भमा
नः क्लीबमान इत्यादि सिद्धमिति माधवादय इति केचित्तेषामाशयमाहुः आचारे

न.बो.
१३८
138

वगल्भेत्यत्र स्वपश्यन्नुवर्तते नच्याः केवलाद्रुपसर्गान्तरविशिष्टाद्गल्भादिसर्वेनात् क्यङ्
वनत्वात् क्विपिति नद्वैतिस्त्वचितमिति उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विब्विधीयत
इति यतेभ्यापित्रिभ्यः क्विपि सिद्धेनन्तानियमे नानुदात्तत्वानुनासिकत्वमत्राचारस्य
स्याचारेऽवगल्भेत्यवगल्भादिष्वप्रतिज्ञायते लाघवादन्यत्रनगल्भप्रगल्भादिप्राति
पदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवतिनत्वतङिति भावः नत्वेवमाचारेऽवगल्भेत्यत्रवा
ग्रहणात्स्यात्स्य मनुवर्त्यवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ् विधीयते । अत्र सर्वेनादेव
क्यङितिवक्तव्ये विवक्षपवनात्विन्नच्याच केवलाद्रुपसर्गान्तरविशिष्टात्स्वक्यङ् यच्छुकार
निवेत् सर्वत्रवदेति प्रातिपदिकेभ्यः किमर्थं वेनेभ्यः क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भते
गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादिसिद्धतिवेति स्यादेतत् गल्भदात्त्वित्या
दीनामनुदात्तत्वादवगल्भ इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि प्रवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन क्वि
पि सन्न्यवगल्भतेत्यादि शिष्टप्रयोगः स्यात् न ह्याचरणार्थमाचारोवगल्भत इत्यादि प्र
योगतिवार्तिकारं भस्यावश्यकतया सामर्थ्ये स्यापदीर्णत्वात् भूतपूर्वादप्यतकाव

अमित्येतदयुक्तमितिचेन्नाद्ये अन्तरत्ययमाश्रयः सर्वप्रातिपदिकेभ्य इतिवार्तिकेनाग्रह
णेन व्यावस्थितविभाषाश्रयणे तथाचावगल्भ हेतोर्द्वयः क्विप अभावादनिष्टप्रयोगान
भविष्यतीतिस्वीकृतेसामर्थ्येनेपदीणमितिदिक् पदकार्येनेति सवर्णदीर्घाययद्यपिप
दमात्रेकार्यनभवति तथापिपदस्यजायमानेकार्येतेन्यत्रतात्पर्यवोध्यमनेनामीति
ननुमरुद्वाचरति नतिम्रत्रजम्भवत बगिवाचरति तवति अन्तरङ्गत्वेनेत्यापिवोध्यम्
हितमिति अणाल इतिस्थिते द्विर्वचनेऽचीतिनिषेधादनोलोपोनभवतीतिभावः अ
अनोऽगुण इति द्विर्वचनेकृतेऽप्यनोलोपोनभवति अनङ्गगुणानेनवाधितत्वादितिभावः
ययप्यत्रफलेविशेषोनास्ति तथापिशास्त्रप्रक्रियामनुरुध्योक्तं यथैवंवर्णादाङ्गं
वलीय इति भाष्यसं नोलोपस्यपूर्वविप्रतिषेधेन मेवं तस्याःसमानाश्रयकारस्यकार्येन्यादे
प्रवृत्तिस्वीकारात्तत्र व्याश्रयेऽपिनच परत्वादित्यपव्याख्यं अतएवादेशिस्थानेन प्राप्यसंभाव्य
मितिवाच्यं तस्यवहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् नचापवादाश्रादेशिस्थानेनभाव्यमितिवाच्यं
अपवादायपत्नत्र वेविनार्थस्तादि त्वंगुणवाधनक्रमकत्वात् आनर्दैन्यादोमस्वविता

ग॰वो॰ र्थत्वात् न च हलादिशेषात्प्रागेव परत्वादत आदेरिति गुणस्य प्रवृत्तेः न च नित्यत्वाद्धलादिशे
१३५ षपवंग्रेयमस्माहिति वाच्यं नित्यत्वस्यात आदेरित्यत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च मनोरमायामनुस्वारे
139 नोक्तं केचिदत्र वदन्ति अतो गुण इति पररूपापवादस्यात आदेरित्यस्यानर्देत्यादौ चरितार्थ
त्वादेनरेगमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यं स्वविषयमप्येयकृत्वोदाहरणे चरितार्थस्यो
दाहरणेपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् नहि गोद इत्यत्रानुपसर्गे क इति चरितार्थमिति गोपइत्या
दौ न प्रवर्तते तस्मादाणावापित्वात्कप्रत्ययोपयास्य विषये सर्वत्र प्रवर्तते न ह्युपदेशाणस्त
मेते गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसंभवे विनिगमनाविरहादणेवाधित्वात्कप्र
त्ययएव भवति प्रकृते त्वानर्देत्यादौ हलादिशेषात्प्रागृ कत्वेतो गुण इत्यस्य प्राप्त्यभावा
द्वैषम्यमस्तीति न त्वत आदेरित्यस्य पररूपापवादत्वमेषामामेत्यत्र यदुक्तं तत्कथं सं
गच्छते आहुरुत्तरत्यादौ आद्गुण इत्यस्यापि प्राप्तेः न च यथा सवर्णदीर्घो यण्गुणयो
रपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यं एवमप्यानर्देत्यत्रैव हलादिशेषात्प्रागेवा
ऽत्यत्रापि त आदेरित्यस्य प्रवृत्तौ किं मेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेन् अत्र केचिदा

ञः ह्रस्वापवादयोगेषु इति केचिद्विसंवादेयथायदकणाह्रो बाधकपरः स्वरूपाणामित्येक
देशानां भेदहि साधकम्पनौ हेतुस्य ग्रहणेनैकदेशे सूत्रां भेदपदानशभावेननदग्रहणेनेत्यथा
न्तरस्यापवादो बाधकपरः अनन्यादेविन्यनां भेदहि हलादि देशपरस्वरूपग्रहणेनावेयामासेति
स्यात् अविभागेन नन्रूपपरत्वाद्हलानि देशानन्यागेव दीर्घग्रहणस्य परस्वरूपस्याग्रसंज्ञेति
यथापासेत्यादौ प्रथमतन अनन्यादेशेति दीर्घाकरणीयि हलादिदेशेषपरस्वरूपेचक्रमेणेनपूर्वो
नवक्षावेमति अभ्यासस्य ग्रहणेन ग्रामान् अनन्यादेशेति दीर्घग्रहणस्यासमीहितस्वरूपसिद्धेन
थ्यापानतदैन्यादि तान्सिद्धेनेव नचहितस्याक्तुट्टदिहल इति दीर्घीभूतादिकाराकुटिनका
रायर्थाकार अवणाभावस्य समादिति दिक् पत्ययान्तत्वेनाम्नातिपदिकत्वात्किपोऽनुपप
निमाशंक्याह लिंगविशिष्टस्यादि ति विद्वहितिन्येनितिसिबायानो वाहेयान् अष्टन इड्ा
तो ति स्यत्तुद्दनेमानाच यान्तरेवयो यानत्वेतिव्याख्या स भ्यनेऽइतिशेषः विविवति विःप
ही अपन्नासिकस्याग स्येति विसर्जियानानं देवलाभः इलोपइत्यनोदीर्घोग्रहणा इति
पतिभाषयालभ्यते कलादेशाकिति शानदान इस्य दाहरणेति ङिन्नन्यड् लाकिमसि।

पाशेन ददातेः पथीनमीति अनङ्गमादीर्घत्वेनात गुण इत्याह॥ इकुन्तित्यनेन शोवे
न·वो वतीति यमादीर्घाभावे गुणे सति पथीननीत्येव रूपमित्यन्ये येषामिमादीनां पा
१४· बुपधादीर्घः क्रियते परमदंडिनीत्यादौ तेषामेव दंडिन्हन्पूषादीनामिन्ध्नि ति
140 नियमो नपथ्यादीनां पथ्यादीनामेतेषां नुशोपशमः सर्वेषामीन्यादावुपधा
दीर्घप्रहणावपि इकोऽतोऽन्तर्वनामस्थानइत्यत्र हते इकुन्तिन्निति यमाप्रवृत्तेः अत्र
थापथ्यानौ पथ्यानइतिनसिद्धम् नथावपथीनथीत्यायेव साधित्यपरे देवनी
ति मायवइति अपदांतदिवउत् अत्रेति लघूपधगुणेवाधित्वा अनङ्गमात्रहृतिय
ण् नस्मिन्कर्तव्ये वह्निं रंगस्या घ्रहोतानास्ति हवे मानानेनर्थ इति निषेधेन नचवर्ण
दंगस्य बलीयस्त्वात् यण् बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यं वाअपदत्वात्
अनपवसिचैरणादिकेन अन्यन शाहः स्तिघ्नीति भावकइवेति कोत्रसावकरे
नीति नन्ववमौ अत्र लविन्यग्राप्यत अनादेरिति दीर्घं बाधित्वा अतो लोप एव स्यादि
ति चेन्न अत्राहुः णिलोपाविति वचनेन ज्ञायमानेन यो अतो लोपः स न स्त्रिहिते म

वग्रहकृत्सार्वेति दीर्घं वा यतेऽप्रतेंतरस्येति न्यायात् न त्वव्यवहितमिति प्रत्यग्रादेरि
ति दीर्घमिति भाष्यवाशयाभावेन नञ्चस्य विरोध इति प्रत्याकरमेवेति प्रत्येकच्
त्वाभावादित्यर्थः प्रत्येन भाष्येत्प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्तत्वान्स्यत्र्यान तथा
सामासत्याहितेयं पुष्टमेवेत्याङः स्वपादिभ्यो भवतीत्यनेनत्वाचष्टे भवन्त्यर्थ इति
स्वपाशीध्रमेदं पंडिता डुर्मनस् सुमनस् उन्मनस् इत्यादयोऽस्वपादयः कृदिव
त्यादि भाष्यकारीयप्रसङ्गदावर्णव्याचष्टे यत्राद्यादित्यादिनाप्रातिपदिकमिति नत्व
यान्तः प्रसेवाचेत्यौणादिकेन मस्यान्तयोंन नयातिष्यादिनवाहे वेवक्ष्यमानत्वाय
के संगच्छत इति भावः प्रत्नु वेपर इति संग्रामेतिम शाहाकारपङ्क्तिनाऽकारोऽनुबंधपर इ
त्यर्थः नष्वाचाऽत्रप्नोत्गुणाः इति परत्वं पेतेय यदि तमकारदकारानुबंधस्तान्हि
प्रसंग्रामेत्यत्रणौच डीतिउपधाह्रस्वः स्यात् णौ संततियोगमनानुबंधाकरणे प्रनुदा
त्तेत्वललऽणस्यात्मनेपदस्याप्रहृत्याणौ च च्छेति कर्त्रगामिनि क्रियाफलपत्वात्म
नेपदस्यात् न तत्परगामिनीति विवेकः सामर्थ्यादिति बलस्य ग्रामस्याहस्यपुच्छम

नञो
१५।
१५।

योगाभावादिति भावः क्रियायोगाभावात्कुपसर्गो नेत्यभिप्रेत्याह समानाकारमिति
पूर्वपदमिति नञ्समासपक्षे भवति तेन प्रादीत्यस्यावकाशोऽविलम्बयत्वेत्यादौ प्राप्तत्वा
दीनां न पृथक्करणं ग्रन्थान्तरेणान्वयत्वेन समासे सति लिप्यादिति भावः
पृथक्करणफलमाह तेनेति सम्मितेनापि चेति उन्मितेनापि चेत्यादौ मतः
प्राहस्य द्विर्वचनफलमिति बोध्यं प्रवागल्भेनेति प्राचार्य प्रवगल्भेति क्विपियो
प्रवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भ धाष्ट्र्ये गह किंतन्त्वा जातिमित्यनयाह तेने
ति उत्तामितेनेति माध्वी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणीमित्यमरः गोस्त्रीयदि
ति कालेनाड्वा धात्वालिङ्गयत्रगस्याट्टि चक्रतेउत्पत्तेनादिति परत्वं पन्थानमर्थको
पन्नम्न नहीत्यन उनि वाच्यं क्लिंयुभियुरित्यादावपि उभोलर्थकत्वादागमस्मा
दित्यर्थेवार्थवत्वात् न यावत्प्रयुक्तयुरित्यादावेव स्यात् एवंचायमेवाऽऽगमस्या
स्मिप्रयसिद्धिरेयोऽर्थवत्कृतहणपरिभाषया प्राप्तहेतोरापकरत्निरस्यति प्रनयवास्य
दीतादि त्यज्ञापदालाक्ता कोऽस्तिभाषापत्यदाहृतेः प्रामोऽभ्यातिपरत्वं प्रदा

गमस्याङि परे उदाहरणमाह गेहीयमिति यत्रादेशेन प्रत्यपहृतं तत्रापि तदादिप्रत्ययकृ
तिस्तदा आङः परत्वाट्टाभावमिन्द्वाङ्गमस्याङि परत्वेपो निषेधो व्यर्थः स्यात् तथाव
त्तापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमानमयमेव निषेध इति भावः ज्ञप्तशब्दे प्रयुक्ते नानासूत्रका
रोपि विशेषविषयत्वे ऽनुकूलत्वमाह वशाहेनेति ख्यापितमिति भाष्यकारेणुक्ता
र्थे प्रमाणमूलमिति भावः स्यादेतत् अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति
वानवा अथैवोपदेशे ना वशाद्वा आगाङागमं वकाररहितं चेत् कृत्वा चङि अववधीयदि
त्युदाहृतं तन्न संगच्छेत द्वितीयेन इतीवधीरामवधीयमंडलीक्रियामेङिन्त्वंम
महीति अत्रीदृशप्रयोगानसंगच्छन्तीति चेत् अत्राहुः नायं पाठस्सुरादौ पठितः किं
त्ववहुलमेतन्निदर्शनमिति बहुलकाहकृतिनः इदमवधीरेत्यस्यापि संभवति अव
१८५ धीरेत्यस्यापि प्रयोगद्वयप्रामाण्यात्कृति द्वयविरोधाभावाच्च तदा अववधीरेति वि
शिष्टस्यैव धातुत्वे तदा अववधीरयत्वेति साधुः धीरित्यस्य धातुत्वे अववधीरयत्वस्या-
साधुत्वमिति तस्येति आदिशब्दः स्वार्थः तस्यापीति क्वचित्पाठः ककारस्येत्यर्थः प

न॰वो
१५२
152

नेनतः केवलस्य विशेषणमित्यत्र द्वयेकयोरिति ग्रहणं वदंतः परास्ताः णौ द्वितीयत्वमितिक
र्त्रीसंतिनिहेवस्मात् कयं गमानितेत्यत्र गवकावप्रतिभावः कष्टादयक्रमणेकयं चेवा
नुवर्तने स्वरितत्वात् नन्वकाम् कष्टायेत्यनिदिशादेवचनर्थ्यं तं लभ्यते क्रमणमन्त्रा
हः वृत्तिसर्गतायनेष्विति क्रमेरात्मनेपदविधायके सूत्रे सर्गोत्साह इति सवैव्या
ख्यानात् कथं कृत्स्नकृत्स्न गहणयोः कथं इराभावः न च इः विकल्पे मन्त्राः संभ
वनीतिसायनेयायमिह ग्रहणात इत्याह यापकर्तमिति द्वितीयात भ्य इति चिकी
र्षायां द्वितीयांत सेवानवययोगत्वात् एवमेकं कर्मेरारे मध्यनेयाभ्यामित्यनेन समाना
धिकरणात्कर्मण इति पंचमीप्रत्यये के संबंधादेकवचनमित्याह कर्मभ्यामितिवर्त
मानायां चरण इति सूत्रे वृत्तीति एपनाहृतेः एपास्य प्रयति पुर्चवाधिमास्मादेवनिया
मनात् कित् चनिमल स्यपदादित्वा ज्ञावे कित्विति भावः केचित्कर्तेशाब्दावर्तेय
नेविकल्पियाविनीकिन्नृंप लक्षणयाचार्थलाभ इत्याहुः शार्ङ्गवेरकर्मण इत्यनुवर्त
न इत्याह यभ्यः कर्मभ्य इति स्तावादिभ्य कर्तेरिति इत्यकादेश प्रसक्तौ केविदचेन

नाख्यानं निवाम्रेषिति चौरादिकात्पुविवेदना शाब्दोऽत्र ज्ञानवाची नदेयत्वमेव कर्त्तृत्वेके कर्त्ता
वस्त्वस्वादिभिरन्वेति स्वावोदिभ्यकर्त्तृ इति प्रथमक्षदेनदेमदाह वेदनाकर्त्तेरवेति पर
स्मस्त्वमिति इत्यमनिक्तष्ठेत्वेनहिनो वेदनाकर्त्तृतिवाक्यमेव स्वस्वादयः स्वस्वेडः स्वन
स्वक्त्वादयः नमोवरिवः चित्रङः कण्ड्वादियगन्तानामेतच्छीङ्करणेन नन्दः पूर्वी विस्मापयन्त इत्य
न्य इति तथा च भट्टिः ननक्षिञ्जीयमानोः साविति प्रसेनामायामध्यगाश्चिञ्जीयमानोपवि
स्मयमानादयन्तीत्यर्थः पुच्छभाण्डकरणेऽन्यत्तु हते: अत्रापि क्रियाविशेषमपवर्णे ऽन
मेव विशेषं दर्शयति पुच्छादिभ्यादिना उत्कारोच्चारण इडिटीति णिङ् णिचोः सामान्यग्रह
णार्थमिति न्याय्ये तत्पदार्थं स्प उदपुच्छन् मेडसि प्राहन्नर्थ इति क्वचित्क्रियासामान्य
प्रादुर्भावेण न क्रियाविशेष ब्रजादिति पर्यावृत इति प्रख्यानीत्यर्थः स्मृद्धानं ब्रजयतीत्यर्थः
वस्त्रादिति वस्त्रं समाच्छादने यावत्त्वया हस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजर्थः संवस्त्रयतीति व
स्त्राच्छादने करोतीत्यर्थः पदं तत्त्वमिति प्रथममेव तिपानोऽहं ह्रस्वत्वादिलोपइत्यत्र ताप
कः यदि पूर्वलोपो भवेन्न दाप्तोपकार्ये सिद्धो किमनेन निपातनेन तथा च सपटदिति

सिद्धतीत्यादि वृत्तादिष्वेवोपपादितं कृपयतीति उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः पदिनं वृकार इति
न॰ बो॰ १५२ पकस्त्यकरणे लाघवमिति भावः सापेक्षेभ्योपीति विधानसामर्थ्यादिति भावः अन्यतर
स्यामिति पटुमाचष्ट इत्येव न तु पटयतीति वृत्तिः सापेक्षत्वमेव दर्शयति माणवकमित्यादि
153 ना अयं भावः द्वितीयान्ताद्विधीयमाणस्य णिचः यदविधिना सापेक्षेभ्यो न भवेत्किं तु यदा
प्रकरणादिना माणवकस्य निर्णायके तदेवं मेडयतीति वृद्धिः ननु माणवकादिप्रयोगेण
नेन स्पस्त्रमायेन हृतिनान्त्या विशेषणेनाहृत्य भावाप्तेति वः इति पुंवत्संज्ञाया मित्यनेन
पुंवद्भावादयः इति आदिग्रहणेन रभावटिलोपादयः टिलोपे णाविष्टवदिति यतीत्यादि रूपसिद्धेः पुं
वद्भावग्रहणे वा रयतीति सिद्धमिति वृत्तादिष्वस्माभिरुक्ते दरदोऽपत्यं दारदः द्युम्न
गदित्यण् तस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि दरदः मामिष्टा दरदयति इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे
सति दरयतीति स्यात् प्रथमयतीति रत्नोहलादेरिति रभावः अपि पृथ्वादिनिवृत्ते स
न्ध्यादि टिलोपे पृथ्वादिलोपिनाभावात् सत्त्वज्ञावे सति सत्यपि उतीते वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन अप्रयतयन्
ऊजटदिति इह टिलोपे सति णिच् सहितस्य द्विर्वे पश्चादभ्यासेकारो ऽलभ इत्यप्रत्याह ॥०॥

पृथ्वाणीत्यादिनमाविति मध्यमयोगात्तरपदयोश्चेत्यनेन ग्रेनत्वं गणत्वादिति नघवर्णादीनां
मितिटिलोपस्यैव प्रहृत्यपकृतिचिनेति वाच्ये व्याख्यानाद्धाक्षेपामिति हुनिकारौ हि प्रकृत्यैका
जिति सूत्रेषैयात् प्रहृश्यादयउदाहृताः नेघप्रख्यायादेशाविधायकस्याप्रियस्थिरेत्या
दिसूत्रस्यापि सिद्धत्वद्याभावादित्यपि सिद्धवद्भावेन प्रख्यादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्धा
भाव्यं प्रकृतिभावेविनैव साधिताः स्थवान् स्थजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपानभिविषयाति
लोपापवादस्यापि स्मिन्नित्यकस्त्वन्नप्रवर्तनात् यथावैनेकात्त यथस्थान् यथास्थिष्ठः चके
पस्त्रमिष्ठ इत्यादिषु गतिः नचैवमावनाप्रकृत्यैकाजिति सूत्रप्रत्याख्यानमिति मनःकार्या
यथमीत्यादौ मस्यावधपकत्वादितिभावः पुवामाभामिति पुष्यानस्यानिति विग्रहेपि
पुष्यायति ग्रस्तयतीत्येवं रूपे मवहृयोरुक्तौ पुंवद्भावनइतिरूपविशेषः शंक्यः विभ
क्तिपरत्वाभावात् नवप्रत्ययलक्षणेनत्वकात्सम्भवात् नचप्रागेवादेशोस्त्विति वाच्यं प्र
नरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति न्यायात् प्रकृतवत्तृहपरिभाषायामार्गकत्वा
च येनमाप्राप्तेति येत्र २ प्रकृत्यैकाजित्यस्यप्रवृत्तिस्तत्रटेरितस्यप्रवृत्तिः नतत्सस्त्र

ने·घो·
१५५
155

ह्विन इत्यस्य सत्वनिषेध इत्यादौ न स्यात् प्रवृत्तेरिति भावः अनेनतस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायो
मेन्यते संप्रसारणमिति नचेट्टिलोप सन्यन्तेनत्वाभावात् स्वपुवस्वेत्वानामिति व्यर्थमि
हसंप्रसारणप्रवृत्तिरिति शंक्य स्यादितिवचनाद सिवदत्रेत्यसिद्धत्वाद्धादि लोपाप्यत्वला
भात् अतोह्विनइतिहि नत्रपर्युदासेनानत्र प्रतिषेधः तेन नह्विनेनविधिर्नतिषेधः किं
नह्विनभिन्नेपरे विधिस्तह्विनभिन्नत्वेनणिचोऽस्त्येवेति नमे प्रसारणप्रतिषेधः नापि
दविष इत्यादौ इष्टनिरेगुणो दृष्टः इष्टापि दृष्टिर्वाचित्वाद्गुणः स्यादिति वाच्यं नानेन
गुणे पुनर्हेतो तूपसिद्धो ग्रहवाटिलोपमेप्रसारणयोर्गुणप्रति प्रसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वा
दिष्टवद्भावेननास्ति गुणप्रसंगः अनयमीति इष्टवद्भावेच भत्वात्संप्रसारणं प्रकृत्ये
काजिति भावः नित्यत्वाशद्यानवकाशत्वा ट्टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः उदीचयनी
ति उपसर्गेष्ट्यक कृत्वा वशाद्यादेवर्णा नित्यप्रकृत्येकाजिति प्रवृत्तेः टिलोपानन्तुइई
दितोन्नं अनिदिताम् इति क्विति निमित्तेनासो लोपः उदेश्चिचदिति त्वाङ्द्विर्वचनेचीति णि
लोपस्यनिषेधाच्छिशाहस्याह्विनत्वं अनीवयनीति अचइति लोपेच्चावितिपूर्वस्यदी

दीर्घः धन्वदिवादिति इहषाष्ठकारस्यायं सनिलोपे विशाह्वान्त्यागादिष्टुदेशस्यपाणा नवा
स्मामासमित्यादिवद्वलोपस्यासिद्धत्वादाद्दस्यादिति वाच्यं व्यासिद्धत्वात् स्थितिसिद्धो
ह्विलोपः स्तुडिः सिमित्यष्टाह श्रासमित्यादीननंतयति वैषम्यं निरापयनीति उपसर्गोस
मानाकरत्वाभावादिहेति रसः ष्यककरणेनास्ति नेनयद्धनेकाजित्य अहत्येषु लो
पस्तदाह अंचेविति श्विणोस्तुड्न्यायेनेति षष्ठा पाविनशमित्यत्राविणः परस्य
नपाहसत्वं किंतु नस्तरयस्यास्यपरस्य स्तुड्भवति प्रथमत्वकासिद्धत्वेन व्याख्याना
त् नेष्यन्यर्थः पुनष्टिलोपानेतिनियोदेशस्य कारस्य लोपोनेत्यर्थः अत्रेत्यपिवा
दिनि अनस्तोष्यनोपिस्त्रोपोपितस्त्रीकारादिति भावः देवयेवमिति नन्वत्रापो
नाहस्तदाचष्ट इति ककारस्य ष्यककरणादेवानेवमतीति प्रसज्येत बहिर्विषय
त्वमावष्टे वर्हिर्बेपयतीतिवत् त्वंपंतत्वं देवद्वायतीत्येवं त्वंपविकवकारकस्य
ष्यककरणोद्देशयदिस्यादिति नसिद्धयेत् नचपरणप्रसिद्धास्योन पवककारस्य
ष्यककरणादिकमिति वाच्यं राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेत् अत्राह:

न॰वो॰

१५५

155

यथाख्यानेकृत्स्न इति न चैवं देहप्रवर्तनेन कुलानीति सन्नियोगाशिष्टविधानात् किं च ग्राख्या

नग्रहणसामर्थ्यात् महाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् भाष्यादौ नाहृषा

नामैवोदाहृतत्वात् यदितदेवोचमा वृष्टि इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति न दादेवा नैवंच

इतीति भवत्येवेति ग्रामससग्रायदिति सर्वेषामसिद्धीयमद्विर्वचन इत्यसिद्धवतिषेधा

त् स्वयाहस्याहितं ग्रवीभवदिति ३।२ः७ परानीत्यभ्यासो वर्णस्यैवं दीर्घो लघोरिति दीर्घः

ननु परत्वात्समयं दीर्घे कृतेनेयम्यादित्वस्यात् न चैवं दीर्घो लघोरित्यस्यैव यथ्यमितिवा

च्यं ग्रनुत्हवदित्यादौ नस्यसावकाशित्वादिति चेन्न ग्रचाद्रः विप्रतिषेधे परमित्यत्रय

रशाहस्यैष्टवाविनालत्वानुरोधेनादीर्घोग्याणित्वमेव भवति लत्वभेदात्तु नरिकारस्य

दीर्घो वा भवति ग्रमुष्ठुवदिति इहाभ्यासात्परो यः यर्वर्गः सत्ववर्णपरो न यस्त्ववर्ण

परो यण् नासावभ्यासात् परइत्यभ्यासो काररुपत्वेनगोगवइति स्वस्त्रमिति शोभनः

ग्रथ्यायस्येति बहुव्रीहिर्वा स्वाराश्वदिति उपसर्गसमानाकरणस्य ष्टयकारणाम् प्र

नादेरिमिद्धितीयस्याद्विर्भाडागमश्च स्वयनीति प्रकृत्यैःकामिति प्रकृभावस्त्वेया। १५५

न प्राग्भिन्नापादेरित्यस्यैव बाधको न तु यावतो भमात्रेऽदि लोपः इत्यस्येति भावः अस्तु
दिति चेत् श्रुत्वा जीति न्यायेन तद्धितकार्ये नाशस्यापि तन्मातिदेश्यावाह्नात्सवर्णाद्यस्यापि तद्धित
मिति मतभेदे अनगत्वापि न्यायेनापि भाष्यप्रामाण्यात् कुलादेशात्प्रातिदेशान्न व्यवहारो
नास्तीति मतेन तु गण्यान्तद्धितस्यैव तद्धितं तदाह अस्ति स्वदिति वैकल्पो यो यामन्त्र्यव वदेति इष्ट
व्यतम्भूभावः न चैवं इगन्तगमोपिलोपः इत्यानि वाच्यं गुणावृत्त्युपमेयमप्रमीतिनिर्देशादिष्ट
वदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्धतिरित्यभ्युपगमात् एवं चेष्टमिष्टपरे पूर्वस्य यत्कार्यं न तद्वातिदि
श्यते न चेष्टेनापि कार्यं मिति तिस्थितं वहयतीत्यत्र इति इङ्भावे तत्रत्ति योगशिष्ट
स्यान्त्भावस्यापि अभावः इति भावः नन्वेवमनन्तत्वेन किमर्थमिदमयमन्तस्त्वं इति चेन्ना
अत्राह प्राधान्यादिष्टवदितिकार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः तथा चेष्टमितिदृष्टे भ्रमा
वेस्मयवातिदेशोविदितः इति नात्र सन्नियोगशिष्ट परिभाषायाः प्रवृत्तिः इत्यं च भावय
तीत्यत्र हृपेस्सत्यागीति स्तनयतीति इष्टवद्भावेन दिलमत्त्वोरितिलुक् तथा मादीगुणाव
चनादेवानुक्तत्वादिष्टवत्त्वस्य यः स्याग्निन शाखान् उलंभइति इष्टवद्भावो तत्रास्युक्तमनिवा

इति मकारस्य वा लोपः मांसि मांसलम् इति इहापि पूर्ववत् नलोपो वा वाच्यः वशप्रकोणोपमा
न०बो घायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते वष्टि भागुरिरल्लोपं नयायसेनान्यमशानि देवा इति चर्क
१४६ रीतेच गणरत्नमिदं चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं पूर्वाचार्यसंज्ञा आदादौ बोध्यमिति
146 तेनयुक्तं॥ वाक्यं अस्मादेव लङ्वचनात् नापकादिनं नाम तत्वं नाव अनादी भवत्
इत्यभ्युपगमात् श्रीमतीमिति मतुयालक आवयति अपि आपदिति एतेन मसं चवि
स्तुर्भवतो नतेषु यह्व या शिश्रय दाम्ब्रयः श्रियामिति माघश्लोके प्रयुक्तः पाठो व्याख्या
नः श्रीमतीमकरोदित्यर्थादित्यमतो रमायो स्थिते अत्र केचित् सायं ताणाहृत्यभावा
न्मनो रमोऽकं नतन्तदसत्कं नहि कश्चित् यं चटं करोति तन्मानयेत्यर्थे यं चटयति त
मानयेति प्रयुंक्ते यतत्पवनम् करोतीत्यनेनैव सिद्धे मं चादि ग्रहणं सायेदेभ्योपीति
णिजर्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते यद्यप्यत्रापि सायंदेभ्यो णिचः स्यात् तत्र संगच्छेत न
चात्र सायं तत्वे नेति विवदितव्यं यो हि यो श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यानत्वा
त् नावि यो वि वदितव्यमर्थेन विशाल णाता हृत्यितो गीक्रियते नहि कश्चिद् राजा इदमित्यर्थे

राज्ञः श्रीमन्नमितिवृत्तिमभ्युपैति किंच माचष्मौके अपि अयदित्येवयाद्देव इत्युप
लके श्रुहपयते नतुपिग्रयादित्यलमश्रुद्ध ग्रंथसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः पपस
पतीति इह विन्मता त्वाकि अग्लोपान्तत्वादित्याकेन अगतग्लोपोपि सत्ववद्भावाभा
वात् ऐच्च ङीनिसूत्रे अत्वराजमिति भाष्यमिह प्रमाणं लुङि अपपयसन् पवंस
रविनमाख्यत् अससमदित्यत्रापि सन्वदित्वमगोमनेगवयति लुङि अजगवत् इह
गग्लोपादीर्घो लघोरिति दीर्घो न गोसवंपयः इति विग्रहेत अजगवत् असिस्वनत्
अपिपपत् ढेर्लोपस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिह हिहीते अग्लोपिनान्सत्ववद्भा
वो दीर्घो न नदप्रवादस्येति येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादे लुक स्यव यती
ति स्यूत्वहृदेति यणादि लोपोगुणा प्रतन्त गुणस्यावो आदिता नीति हृदिः स्यादिति वाच्यं
अंगकार्ये कृते पुनरंगकार्यस्याप्रवृत्तेः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति बहुलग्रहणा
द्वा लुङि अतस्पचत् दवयति यवयतीत्यादिष्वपि पूर्ववद्वृद्ध्यभावः लुङि अदुद
वत् अयुयवत् अचीकमत् नेदयतीति अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ टिलोपः लुङि

न·धी·
१५७

अनिनेदत् अमस्मादत् अपपास्पअपपास्पत् पृथक्कृतेनेदिति नेनविशिष्टस्यातिनोः
भावान्नादेशाविभ्रोभवतइत्यर्थः ख्यापयतीति हृद्यस्येति स्यादेशः सत्वस्त्रियस्थिरे
तिवर्णादेशानसह विकल्पनइत्याह उरुवादेशकृतेसंज्ञापूर्वकविदेरनित्यत्वाद्
द्वलकान्माथेवनविस्मृतापयाहृद्दिरुदाप्सनेनित्यस्यमपि नवेवाह वरयतीति अवी
वरत् वरुतीति अप्रेमापिवादवबेहत् गरतीति अगीगरत् त्रपयतीति अतित्रपत् द्रा
घयतीति अदद्राघयत् हृद्यतीति अहृदत् इतिनामधातुप्रक्रिया कंड्वादिभ्यो य
क् धातोरेकाचइत्यस्माद्धातोरितिवर्तते वेतिनिवृत्तं अन्यथाकण्डूवतीतिस्यात्
तदाह धातोर्नित्यमिति केचित्तु नित्यंकौटिल्येगतावित्यतोपिनित्यमित्यनुवर्त
तइत्याहुः तच्चिन्त्यं तत्रहिनित्यग्रहणमेवकारार्थंवर्तते नस्मकौडिन्यन्यायस्या
नित्यत्वापत्तिमितिप्राच्याव्याख्यानत्वात् किंचनित्यंकौटिल्येगतावित्यत्रापिवेत्य
नुवर्तते नस्मकौडिन्यन्यायस्यानित्यत्वापत्तिमितिप्राच्याव्याख्यानत्वात् अन्यथा
गत्यर्थेभ्यो नित्यंयङ्ःस्यादिति स्वार्थइति कंड्वादिभ्योयक्स्यात् कृत्नर्थइतिभ्राः

वोक्तमपुक्तमितिनिभावः ह्रियामिति यकः किं बेन पानव इति तायंने के डूतिनिदीर्घपा
टेन प्रातिपदिकान्यपाति यदिन पानवयवस्तुः नहि हूस्वानेपठितेपि यकिपरे ग्रहणमा
वैति दीर्घेन कंडूयतीन्यादि सिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन द्वैविध्येन तेभ्यो यकि गुणानि
षेधेन किं त्वसार्थकं कंडूतिरित्यादिप्रग्रहितन्नूपसिद्धा दीर्घपाठोपिसार्थकः अत्रप
वाक्तेभाष्ये पानप्रकरणाज्ञातः कस्यचाभेजनादपि आहवायमिमे दीर्घमन्येयान
विभाष्यत इति यत्नेन कंडूकरोति कंडूयति इति प्राचोक्तविग्रहोपियरास्तः कङ्खाद
यः प्रातिपदिकान्येवेत्यभ्युपगमात् नचद्वैविध्याभ्युपगमेपि प्रातिपदिकादेवयक
स्यादिति वाच्यं नयाहि सतिपानोलङ्खादोकंडवतीत्याद्यनिष्टप्रसंगात् स्वखडः स्वादिप्रा
तिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपसंभवेन सखायतीत्याद्यसिद्धप्रसंगाच्च यत्नकैश्चित् धातुवे
वकल्पइति सूत्रात्कगणाइत्यनुवर्तनात् कुर्वयतीति प्राचोक्तव्याख्यायान किंचिद्धायक
र्मो मित्युक्तं नचिंत्यमनुहृमौत्ताभावात् अन्यथाति जेनेष्टिवसक्तनिमग्नयाभ्याख्यायायदपा
यनेविनिदिक पूर्वभावइति पूर्वैत्वमित्यर्थः लोटितेति यस्यहलइति यलोपः

न·वो·
१५५
148

यलोपः स्वप्नेतीति चुरादौ तत्स्वपेः स्वेनाक्रियायां स्वापयतीत्याद्युदाहृते स
र्वंगतत्वादप्रत्ययात्कुरोश्च हलः इत्यनेन न वा प्रत्यये टाप् सपर्याप्ररवप्रारम्भेनोदः न
न्करणकं कर्म अत्राकर्मकत्वेनोपमिति लेख्यति श्रादेनपदे लेखायति महीङ्प्र
त्यसर्गे महीयत इति रामायणं प्रस्थानविनिवृत्तिः पदिमाणविशेषः प्रभूतः
भाव इति बाहुल्यार्थ इत्यर्थः प्रभूतप्रभूतं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहुलमित्यमरः संभृ
यस्येति असंभृयसीत् नेदं संशयात् स्वप्नाक कृतिर्यन्त्रयतिकादन्तसंज्ञाप्रयोजक
प्रत्ययस्यैव विधानं न त्वेवं पृथक् कृत्वा विन्याहः आकृतिगण इति तेन डवस
दीयत इत्यादि सिद्धं प्रयुज्यते च समिदाग्निडवस्यतमित्यादि इति कण्ड्वादयः अथ
नस्येति अनादेस्तद्धितीयसाद्विवप्राप्ते इत्यपि सेयं प्राचां तत्पदे नामधातवि
तिप्राप्तिकं ञ्यादेस्तीयसेतुभ्रमात्यवनारितं नदपुत्रं नामधातत्वस्यातिराकृत
त्वात् अनपवसृ लेनाम धातत्त्समाप्यकं ड्वादयः इष्यते वात्: ङीषाहृयिषाहृया
विति नकारस्यत्ववः परस्माद्धितेने इति भावः यिषापियपिषितीनिणाविह ष्टावे

स्नावेनीति कुरादौन स्ताबः लिनक्रियायां लवेयतीत्याद्युदाहृते सपरगेनाद्) नद्विय
पानूस्यप्रियाख्येनादिना आदेशस्तनो हि नादि स्निमायघिष्ठतीति इहवङ्गावादिस्त्रा
तिकवायर्याविति स्नायादेशः स्नादि यधिविष्ठति स्नायधियिष्ठति एवं ननास्तीति आ
देशावस्मधनादिति भावः वोभूषिषयिषतीति इहयङ्गिमिनहि बहुलेपि सति
मित्नववारणाय लिटिघानाविति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येनदेव षष्ठप्रकर्तव्यमेव चलस्या
लक्षणेसकृदेवप्रवर्तते इत्यनभ्यासग्रहणं न त्रमास्त्विति भाष्यस्य प्रत्याख्याने प्रा
द्विवादमात्रमिति भावः इति प्रत्ययमाला भावकर्मणोः भावे कर्मणि चेयालका
रस्त्रस्यात्मनेपदमित्यर्थः कर्तरि कर्मव्यतिहारेनस्येति सूत्रे दृस्ययोरपसस्यादि लवणाबाल
णः करीनीत्यर्थे परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः सग्रहणेनैतज्ज्ञातः पृथक्कृत्वा
रंभादेव सिद्धः कर्तृग्रहणमनन्तरार्थं व्यतिस्ते इति यत्र एतत्राभावान्यः व्यतिसते इति
उपसर्गप्राडुर्भ्यामिति नेह एवं सकारस्यात्स्यवत्राभावान् आदेशाप्रत्यययोरिति षत्वं न
सान्यदा यावितिनिषिद्धे एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदसंज्ञा न तानिहि

न·वो·
१५८
149

सामीप्यः अर्थेषाह्ः प्रत्येकमभिसंबध्यते कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः
अर्थग्रहणसामर्थ्यादिष्टाह्नानरमन वेद्यगतिहिंसयोर्वर्तन्ते पर्वेहस्ग्रह्लते हरितिस्त
उपसर्गवशाद्धिंसायां वर्तन्ते इति हन्तेरप्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवे
त्याहुः इतरेतरान्तिमरेतरादिषाह्वेरककर्मव्यतिहारस्यद्योतित्वान्नयोनलकमात्मने
पदेन प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः अत्राहुः लौकिकव्यवहारलाघवानादरादात्मने
पदे प्रसज्येतेति निषेधोयमारभ्यते अतएव व्यतिलुनीते इत्यादौ कर्मव्यतिहारयोतना
यव्यतीत्युपसर्गादात्मनेपदेपदे च समन्वितत्व प्रयुज्यते इति निर्देशः निर्विशति
अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणं नेने हननमश्रुति
विपंतिश्रमिराः इत्युक्ता मैथिलीभर्तारं केनिविशतीभयादित्यत्र नश्रोगाति विशा
नीमिति पाठे न च पादसंस्कारपदेवं किं विविशतीमिति पाठे पदोष इति वाच्यं से
करोति भवान् करोतीत्यादि प्रयोगस्यापि नङ्कारोन्यासापुत्रापत्तेर्वाक्यस्यापाधि ((१५५))
त्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः प्रसादेनन नवांवुदपयामनन्तं न्यविद्यतेत्यत्रात्मनेपदेन स्यादि

णिचेन अवाङ्ः लावस्यायामङ्गागम भाष्यमते इति न कश्चिद्दोषः मतो नरेत्तु पसर्गनियमे
ऽप्यवा इत्युपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति आङ्दादे अकर्त्रभिप्रायामिदं मेन व्यादने वि
हापमेषेद् म्लावस्मकीयमिति प्रयोगः अनस्य विहरणेऽपि सिद्धः क्रियाफलस्य कर्तृगा
मित्वे विवक्षणात् शीतेर्जिज्ञासायामिति शीत्वविषयोपादानस्य इत्यस्य नेहाग्रहणं अनु
दात्तेत्वादेवात्मनेपदसिद्धेः किं न शाकेः समन्तेस्यातिधन इति पक्षविषय इत्यादिना निय
मार्थमिति माध्ये नेत्रनुदात्तत्वेन अनुदात्तेत्त्व हलादेरिति युचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमि
तिभावः मानत्रनुहस्तीति साहूप्यमात्रविवक्षितेन नत्र प्रकारेणनाक्षीलंगलोपाकि
रतीति अत्र हर्षसत्त्व लोडनाभावान्नेहे प्राप्तिः कृप्तायथापन इति भाष्यच्छिद्र इति मेप्रदा
नसेरा नीवीप्रति प्रत्याहित्तकरेष्वियमणमलौ शापामियदि किंचिदपि स्मारामीत्यत्र
स्वापायेप्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो नानत्र शापयस्व इति न ङिन्याङः प्रकाशनप्रकाशनं न
पुनस्थेयो विवादपदनिर्णीता निष्ठेऽस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः बाहुल
कादधिकरणे अच्चोयन् स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णीता निपुणो हित इति मेदिनीकरणादि

त·बो·
१५

ष्ठिति अधिकरणे सप्तमी तेषां स्थेयस्तेन तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन योग्यतेनमेवार्थमाह कर्णा
दीनिति प्रकाशनेत्यादि किं चैत्रेति तिष्ठते उदोनूर्ध्वकर्मणि स्यत्यनुवर्तनेन ऊर्ध्वदेशास्ते योगा
दुक्तलेयत्कर्मेन ऊर्ध्वकर्म उदोनूर्ध्वं इत्युक्ते च्यवमूर्ध्वक्रियायां वर्तनादुत्पूर्वात्तिष्ठतेरात्म
नेपदमित्यर्थासम्भवेन एवं तथापि परस्य लाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह ईहायामिति
इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा सा च ग्रामाद्गन्तमित्यत्र न तु नास्ति उपान्मन्त्रकरणे मन्त्रः करणं य
त्र मंत्रकरणं स्तुतिः न त्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् अग्नेग्नीत्यादि अ
ग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं सेवते इत्यर्थः अत्र केचित् श्लोकैः राजानं स्तौ
तीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इति प्रयोगो न ध्यायते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते आग्नीध्रया आग्नी
ध्रमिति वैदिकविषये सर्वैरुदाहृतत्वात् तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मंत्रकरणं तदातङि
ति व्याख्येयं उपतिष्ठते इत्यस्य सप्तमीपाठस्थानमेवार्थः न च तत्र षष्ठ्यादिमन्त्रस्य का
रणत्वं न भवतीति वाच्यं उपस्थानस्वरूपेण स्थापयाणाभावे पिनत्कार्ये सत्ताभुपयोगा
दुपस्थानकारणत्व मन्त्रस्य न विहन्यते आग्नीध्रमिति द्वितीयाजकरणीत्वन्यथानुपपत्ति

लम्भनेनास्तीन मित्यनेनात्वेति एवंचाग्रव्याख्याग्रीष्मेस्तोनेनन्तमीपेतिष्ठतीववाक्यार्थः आ
दित्यस्यपतिष्ठत इत्यत्रतनन्तमीपावस्थानस्यासंभवादादित्येस्तोनेनदधिमन्त्रकरणतयात्पष्ठती
त्यर्थइत्याह: गंगायमुनाइति एतेनयमुनैवप्राचीनागंगामात यमुनयासमुद्रमिलतेतिप्र
तीयते स्वांगकर्मकाच्चेति चकारेणाकर्मकस्यसंग्रहः नवद्धवमिति अन्यथाचैत्रामैत्र
त्रसेत्यादिवद्रूपमाणेन संगच्छतेतिभावः आङोयमहनः आप्नेतिनथावहतेरकर्मकतया
आजघ्ने आहतआमित्यत्रात्मनेपदंपुक्रमित्यर्थः भेनमित्यादीति एवंचल्यसोपपंचस्याःप्र
सक्तिरेवनास्तीतिभावः समीपमन्येति विषमविलोचनस्यसमीपमेत्यवस्यः आजघ्ने
स्वकीयमेववक्षोमल्लइवासंनेनोतिशयादास्फानेचक्रेइत्यर्थोन्स्वांगकर्मकत्वमस्येवेति
भावः आत्मनेपदेष्विति नद्दीत्यवसवते समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यइतिहृति
१८१ स्यपाठमनुपेक्ष्यभाष्यस्थपाठमनुसरति समोगम्यृच्छिभ्यामिति संगच्छतेइतिसंगच्छ
पु.ग्री. तेभवतीत्यर्थः वागमस्यासंयोगाल्लिङ्सिचावित्यनेन किंत्वनुवर्तनइकोझलित्यनेनत्वग्रहणे
लिङ्सिचावित्यनेनालिङ्सिचावित्यनुवर्तनेनकित्त्वपदेशअनुदात्तोपदेशेतिसलोपः

न·बो·

१५।

151

समस्कृत्यपि इति लृटः प्रयोगस्तन्नोदाहिक ऋच्छ ऋच्छेरत्र ग्रहणेन तच्छादेशस्याभिधानता
र्थं ग्रामं संगच्छतीति न च्चैकं समगच्छतीत्यत्र न स्यकेतान्तमित्यर्थात् क्रमेरकर्मकत्वमेवेति
तद्वपकर्मैवाकं स्वार्थप्यङ् विधिप्रहिपरस्मैपदसाहचर्यादाह वेत्तेरेवेति विंदतेर्हि
सति नेत्यतनाविचारणीयोस्त्व अनुदात्तेनात्वेवसिद्धं न च निरनुबंधकपरिभाषयैवेति
ग्रहणं स्यादिति वाच्यं त्वाविकरणात्त्विकरणयोरिति परिभाषान्तविंदतेर्ग्रहणप्रसं-
गात् वेत्तेर्विभाषायोगोऽकृ इत्यतोऽकृडनुवर्तते अदभ्यस्तादित्यतोऽदित्यनुवर्त्यं यष्ट्येनेत्वे
न विपर्ययमपनेत्याह अनोकृडागम इति अङ्ग्रियोत्विति सतिंशास्त्वमीति त्वचविकारेण
न षाष्ठस्यासाहचर्यादिति भावः सामस्त्येनेति उत्थितिकिंच माङोग्रङ्भावः समस्तेनेति नतु
सिज्लोपस्यासिद्धत्वादाटश्चेति वृद्धौ कृतायां कृत्स्नादेशादिति सिज्लोपात् प्राक्समासार्थं इति त्व
पस्यात् न च ह्रस्वादंगादिति सस्येति व्याख्यानादिष्ठसिद्धिरिति वाच्यं विहितविशेषणमानाता
भावात् उदाहरणे ग्राहनेत्यायसिद्धापनेष्व अत्रकेचित् सिज्लोपस्यैकादेशे सिद्धो वाच्य इत्य
नेन सिज्लोपिपक्षाहृहितेन भवति एकदेशादिति विषयसमस्याभावणात् न चैवमप्यच्छेति

न सिद्धेन तत्राप्युक्तरीत्यान्तपूर्वं सिज्लोपे कृते सन्यामध्येनेति नृपशसंगादिति वाच्यं वर्णा

दांगं वलीय इति पूर्वमेव गुणस्य कृत्वा पूर्वमेव सिज्लोपे यण्पादादारम्भेति ह्यस्ति विषम

मित्याह : अन्येन सिज्लोपानन्तरं येयत्रैकादेशः अममन्यते तत्रैव सिज्लोपः सिद्धाय यथा ग्र

महीदिति न चात्र नाहृशोविषयोस्ति किंच वर्णादांगं वलीय इति पूर्वमेव गुणात्कृतेन रूपा

दिग्धके नदसन् समानाश्रये हि वर्णादांगं वलीयः अन्नधायोविचारतीयवतीन्यत्र

यणनस्यात् किंन्तु गुणेनेति गुणपवस्यात् तथाचमममार्ष्टेन्यव वक्तव्यमसमार्ष्टेति लेवकम

माद इत्याह : गंधनेहिंसेति गंधयर्थेते अर्दहिंसायामित्यनेनायाः चुरादिपाठः दिति

भावः सहवर्तते साहसिकः ओजः सहोम्भसा वर्तते इति ठक् तस्य कर्म साहसिक्यं ब्राह्मणादि

वात्ष्यञ् परदारानित्यादिनात्वशीकरोतीत्यर्थः साहसिक्यं तथाप्यर्थः तथा हि परदारा

निति कर्मणोभावः स्यात् किंन्तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रायाह तेषु सर्गेष्वनियथोदकस्ये

ति यथ शाहोऽकारांतः अऽवायैर्यंतिति पातितः यथा प्रकृतदकं च नेषां समाहारः यद्वा

यथः शाहास्म कारांतः तथा च यथास्ति च दकं चेति विग्रहः दक शाहोप्यदकवाचो

न·बो· वेत्यर्थोऽध्ययनमभिधत्ते उदके चक्षुर्लानुपेक्षां प्राप्तेर्भवनमस्तुते जीवनीयपदके चेति समान
१५२ तोऽउपनयनपूर्वकेति उपनयनं वटुसंस्कारः तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते समानेनात्मने
152 पदं विधीयते नतु पनयनमात्रेणाचार्यत्वं भवति किं तत्पूर्वकाध्ययनेनेत्याचार्यकर
स्य प्रयोगेणाध्यायित्वं परं परमात्मा यं उपनीय ददेद्वेद माचार्यः तमदाहुरिति स्मृतिः कर्तृ
स्थे कर्मणीति उपनयते वटुसंस्कारः तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते समानेनात्मनेप
देविधीयते आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः वृत्तिसर्गतायनेष्वेतायपालनयोर्लायते
स्फीतता तदाह स्फीतानीति प्रवृद्धानीत्यर्थः वेः पादक्रमेः पादविहरणपर्यायोऽर्थस्तथा
पि यानं नामेनेकार्थत्वा देव सूत्रे प्रोपाभ्यां प्रोपाभ्यामारम्भे इत्येव च सूत्रवचनं उपक्रामती
ति वृत्त्यादर्थेष्वेव उपपराभ्यामिति सूत्रेणात्रात्मनेपदं भावयामीति भावः वृत्त्यादावित्ति
न च वृत्त्यादिसूत्रे सोपसर्गेण च विनार्थेष्वित्यनुपसर्गात् क्रमेर्वृत्त्यायर्थेऽपि विभाषैवास्त्विति
वाच्यं उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् अकर्मकाच्च अनुपसर्गाद्वा इत्येतेनैव सिद्धे
सत्यपि सोऽनुजानीति सोपसर्गार्थमिदं सूत्रे भासनोपसंभाषाद्युक्ति यत्किंचिद्वदति

अनुवदते कठस्येति अनुः स्वाङ्गेषेय तेन कलापस्येति न ल्यार्थीयो विशेषलक्षणा षष्ठीति वि
प्रलापो अप्राप्तविभाषा स्वयंस्वीकार इति स्वकरणमित्यत्र हि नैभवति समर्थानाप्रय
माङ्गेति विकल्पनात् स्वकरणपाठेन भाषायां स्वीकारो गदयत इति हृतमहति भाहि स्वी
कारमात्रेपि प्राप्नुवत्यात्मनेपदस्य तत्राण्णीति गंधनो गतिपूर्वविप्रतिषेधस्य न वेति वि
भाषासूत्रे भाष्यकारः निर्दिष्टं किन्तवमिति यमो गंधनेति पूर्वसूत्रे सेत्यर्थः ताच्छस्य अपगु
वेर इत्यादिना ज्ञायानेोवर्ति : स्वहृषिभ्यां चेत्यात्मनेपदे कृतेनेनास्मिन्विषये पूर्ववत्सन
इत्यनेन न सिद्धयति विषयांतरे सत्तमनादनेन विधीयत इति तस्य नित्यवादिन इति नेविषा इ
त्यात्मनेपदविधानात्सत्तमनादप्यात्मनेपदे सतेनेवेत्यनुवर्तनेन नातः पूर्ववत्सन इति
सूत्राभ्यामिति शेषः समः दणवः समोगमृच्छित्तगाम्य इति पाठनीयपूर्वगस्य पाठः स
कर्मकादपि विधानार्थ इति धनयनुदाहृति संज्ञाने शास्त्रमिति संज्ञानवते प्रवते पा
लने अहते इति वक्तव्ये अनवत इति यदुदाहरणस्य प्रयोजनं द्रव्यसंयोगवद्विप्रयोगस्यापि
विशेषावधारणादेव त्वादृश्यादिकस्यैव भजेगरि लक्षणमित्येके अदनादर्शनेरेणुपभो

न॰बो॰
१५३
153

गादौ आत्मनेपदं भवतीति द्वितीयेनदाह भुङ्क्ते पृथिवीपाल इति इहेति उपभोग इत्युप
लक्षणमात्मस्याकरणस्यापि पृथिवी भुङ्क्ते स्वायत्तां करोतीत्यर्थः अत्र पालनात्म्य
वहारस्योक्तस्य कदाये देवग्रहणमिति भुङ्क्ते कौटिल्य इत्यस्मात् तदादेः परस्मैपदमेव
माणिविभजतिलोकानित्याख्याते णौ दर्शणोपकर्मे आत्मनेपदमित्यादि क्रियते इत्यादौ
नववाक्यानि चत्वारयनीयाने णेरात्मनेपदमित्येक वाक्यं नत्रयस्यादित्यनेनचव्याख्याते
अणौपकर्मणश्चेदिति द्वितीयं कर्मणाह क्रियापरः कर्तृविकर्मव्यतिहार इतिवत्
याचअणौयाक्रियासैवणौ ॥ नेचेदित्यर्थः पदं स्थितेफलितमाह सैवचेणौ तेनाध्या
नेतिसकर्मेति तृतीयेवाक्यं अणाविन्यादि चेद्वाह्यं तमिहानुवर्तते कर्मशब्दश्चात्र का
रकविषयपरः शब्दादिकारकपयत्नादनेन व्याचष्टे अणौयदित्यनाम्यादित्यनेनआत्मा
ध्यान इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे नत्विति आध्यानमुत्कंठापूर्वकं स्मरणं वत्सान्स्तनपवृद्धा
सपवलायवादायपणीयतल्याचात्रवाक्यत्रयमेवेति वाच्यं विकल्प इति परत्वात्प्रा
प्रस्तुनरेणान्वयः पूर्वविप्रतिषेधेति विभाषापदेनेत्यस्यावकाशः स्वयंपतेयनन

इत्यादिनोदाहरणविन्यस्य न दर्शयति राजेत्यादि तथाद्युणावकर्मकादित्यस्य योनेहृत्संतेयो
पीशापयतीत्यवकाशः नोदाहरणविन्यस्यत्त्वावयनेकेदारः स्वयमेवेतिनत्रहि लूयन्तेके
दारइतिद्वितीयकल्पायामणावकर्मकत्वादितिभावः नन्वयप्यतिभवइतिवत् द्वितीय
कल्पायां लूनातिकेदारइत्येवप्रयोगइत्तिभ्रमितनवं लवनस्यकर्मस्थक्रियात्वेनक
र्मवत्कर्मणेतियमात्मनेपदप्रवृत्तेः नन्वास्त अणावकर्मकादित्यस्यवाधेदर्शयति राजे
ति भाष्यप्रयोगमात्रे नत्वति हतिपक्षणपतेहेशेरणावकर्मकत्वाद्विवत्कर्मकत्वाद्य
परस्मैपदप्राप्तेः विभाषोपपदेनेतिविकल्पवाधेनतकिंचिन्मात्रें किंवाग्रणावकर्मक
त्वादित्यस्यवाधेपितात्स्यवस्पूर्वोक्तभाष्यस्यपरगामिनिक्रियाफलेचरितार्थत्वात् तथा
चकर्तृगामिनिक्रियाफलेपरत्वाद्णानकर्मकादित्यस्यप्रवृत्तौनकिंचिद्वाधकमस्तीति
पूर्वविप्रतिषेधेनेनमेवेष्यत इत्यत हिंत्यमेवेत्याहुः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनतत्तार्थत्वात्
शंकानिरस्यति कर्तृस्यभावकाइति अपरिस्पंदनसाधनसाध्योधात्वर्थोभावः सपरि
स्पंदनसाधनसाध्यस्तुक्रियासाधने कारकेनतत्साध्यत्वाद्भावस्यार्थस्य तत्रकर्तृस्थेभवं

न॰बो॰ १५४ 154

पश्यन्तीत्यत्र नद्वेषणादवस्थादितिचेन्न ग्रन्थाङ्कः आरोहणादौ सपरिस्पंद एव देवदत्तादिपश्या
भावे न ग्रामदर्शनश्रवणादौ न भवति किं न स्पंदनरहितो धीतिनोक्तदोषः इति कर्तृस्थभा
वकर्मदाहरति पश्यन्तीति श्रवणेऽपि स्पृशति सौकर्यं विवक्षयेति भावः ननु इति परकीये प्रेरणेऽपि
कर्तृव्यापारोऽस्तीत्यर्थः पुनरपि एषा स्यादित्यादि न चैवमपि नयति गच्छतीति दर्शयति भवतीति न सिद्ध
दितिवाक्य उपायतीति कृतावप्युपयोगिनिर्वर्तनादिति केचिदन्ये एवं च स्वार्थ एव णिजिति य
र्थं एवमानादाह द्वितीयाचेत्यत्रोऽर्थ इति त्वनादिकभावरहितः न तन्नत्वनीयतिप्रथमा–
द्वितीययोस्तत्त्वेन त्वाभावादाह प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः क्रियासामीप्येति प्रथमक
र्तृयासहेत्यर्थः द्वितीयामादायेति अत्रोयाक्रियामेवचेत्यपेते रत्यस्य त्वनादिकभावा
वच्छेदपरतनमभ्युपेत्येदमुक्तं यदात्वाधिक्यावच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदाप्र
थमामध्यास्यायनत्वं भवति यदानीं कर्तृस्थक्रियामुदाहरति एवमित्यादिना आरो
हति हसतीति प्रेषणेऽपि शाब्दागसउदाहरणमिदं न तावत्णिजिति निहितिप्रहरणाज्ञानोः प्रेष
णेऽपाविवक्षायां णिजित्यर्थः पुनरपि प्रेषस्याविवक्षायामुदाहरणमाह आरोहयतेऽपि इति

पचे निहृतं प्रेषणापतमप्यपायेदानीमध्यारोप्यते प्रेषणापत्तमाह यद्वेति हेतावन्वाये
पादिति प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः अत्रापि सोकर्थं विवक्षितं वर्तीजे पचपत इति पच
मोभक्तान् आरोहितो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः आदिवादिति आत्मन्यसौ हेतोर्विवक्षा
क्रियपनतेन आदिलमात्रे विवक्षिये ते ननु स्वतन्त्रमपि अन्यथात्कतीयकत्तायामः
पिनङ्गतस्मात् प्रकृत्युपात्तप्रेषणे गास्यत्यारोपेनतत्स्वतन्त्रायाः तस्मादिति भावः णोरि
ति किं पचपत्यारोहतनीत्यादि निवृत्तप्रेषणत्वाभावात् णचतोचादिति प्रकृतत्वाणमतो
देवस्मादिति वाच्यं प्रत्ययादिति स्यादपि प्रकृतत्वात् अत्रिमेषो गार्थं मवयपकर्तत्वस्य
स्पष्टार्थमिहैवकर्तृमोप्यावितत्त्वाच्च अणौयाक्रियासैव वोण्यन्ते इति किं दर्शयति भावः
आरोहयतीति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणमतेद्वितीयकर्तृप्रयामाभूत् कथं न हि कर
णारोहयतीति निषाधनमिति मा भूत्प्रयोगः समतनेदर्शयति गतसमयः हस्तादि
पत्यामिव साधुनामिति भावः विप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् अत्राह णौ च स्वात्पलेन
क्रियाफलं कर्तृगामि तिनङ्गनन्तप्रतिसम्बन्धेति अणौयत्कर्म कारकं णौ चेत्स कर्तृ

त·बो·
१५५
155

ति किं दर्शयति भवामीति निहृतिप्रषणापत्तेस्तृतीयकल्यायामाम्नातं स्मरति वनस्थल्ल
मिति यत्तद्वयपीयप्रथमकल्पास्मरयति वनस्थल्मइति निहृतिप्रषणापत्तेश्चतुर्थ
कल्पेयं प्रथमारोपितपत्तेन तृतीयकल्पेतितरयं केचित्तेनतृत्रस्थभाष्यदर्शयति
भस्यावरागेनत्कदाहरणं स्मरयत्येनैव वनस्थल्मइति प्रत्युदाहरणं चहृश्यते ननस्था
प्याहारोपितप्रषणापत्तेद्वितीयकल्पायामेवानेनाम्नेनयदं भवति ननन्तृतीय
कल्पायामिति प्रानीयते तथावकर्मप्रदमावर्त्यतस्याक्रियावाचित्वं स्वीकृत्याणो
याक्रियासैवचेत्प्यते तो चेन्नेतिकाव्यान वास्तुपगमेप्यवकरोणापियंचनव्यवच्छि
द्यते किंतस्सूत्रतेनैवेतत्स्मादेव भाष्यादवगम्यते एवंचदर्शयतेभवः प्रारोपते
हस्तीति कर्मप्रयोगारहिते मूलग्रंथस्योदाहरणं स्मरयति वनस्थल्मइति प्रत्युदा
हरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः अन्येस्तु विवदंति तमिह कर्मेत्युक्तात्रत्यमूलग्रं
थविरोधेणा च भाष्यग्रंथः समर्थितः तेषामयमाशयः गंभीरायान यांचोषसृत्य
त्रगंभीराभिमानयामिति गंभीरनदीपदार्थे यारभेदबोधमादायस्यामार्थकंत

हविर्ह्यापि प्रयाजोपि न प्रधानं प्रोक्षिणीयक कर्त्तायां कर्मणा गौणेन न तेन नन्वेसैव
कर्मणोपि त्यागेणि चः कर्म यदस्य च प्राथमिकावाय मायाय मार्थिकं च स्वबोध्य संब
न्धेन लक्षणोन्यभ्युपगमात् विधिवाक्यार्थस्यैव हि बोध्यत्वेन न संबन्धस्य बोधकता
नुपपत्त्या वाक्यभेदात् पक्षे वार्थवादः प्राशस्त्यलक्षणायां गतिः अन्यथा वायव्यं श्वेतमाल
भेत भूतिकाम इत्यादि विधिवाक्यस्यार्थवादः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भा
गधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादि स्तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एव
वैनमित्यादि तृतीयस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्यैवैयर्थ्यं स्यादिति ननु तत्र प्रत्युदाहर
णं प्रत्युदाहरणं च यथाश्रुतेन भाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तां किमनेन वियमा
न कर्मणः विवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेन्नैवं तिङन्तप्रकरणे प्रदर्शयितेऽभ
वत्युदाहरणस्य च कर्मत्वहि स्वीकर्त्तव्यत्वेन यानदेकं च तृत्याय अस्मिन्नपि पक्षे अकर्म
कोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणो विवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् किंच
कर्मत्वकर्मणोन्यतरेणैव सिद्धे कर्त्तृस्याभावक्रियार्थसूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्याद

त·बो·

१५६

156

ष्यकर्मकमेवोदाहरणं व्याप्नोति नच कर्मवत्कर्मणेति सूत्रेण तुल्यग्राहेणापि कर्म
स्याः क्रियाया न्यूनत्वेन विवक्षितत्वे न वा द्विकर्मकमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्य
भङ्ग इति वाच्यम् तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्थक्रियोत इत्युक्तेऽपि कर्मस्थक्रियाश्रयस्य क
र्तुः सकर्मकमेव दित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वै
यर्थ्यापत्तेः द्वितीयकल्पायामेवेहास्ति निच विषयत्वापादन विषयकप्रेरणायाः
न्युगभवन विषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्वेपि विषयत्वापत्तिद्वयायाः न्युगभवन
द्वयायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्वात् यदि तु कर्मणा तुल्यक्रिय इत्येन तस्यार्थवत्तान्
तुल्यग्राहेणात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते तदा कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य
द्वितीयकल्पाप्रवृत्तिः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्ध इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभा
ङ्गो भवत्येव तत्र व्याप्यारोपप्रेषणापदे तृतीयकल्पायामेवोदाहरणं तत्र द्वितीय
कल्पायामित्युभयपरोगतव्यं यत्तेनाव्याप्यारोपितप्रेषणापत्ते णोचेत्साक्रियेत्यनेनाधि
क्यमात्रे विवक्षितत्वे न्यूनत्वेनेत्यत्रावित्ति सममात्राभावात् न्यूनत्वव्यवच्छेदपवस्त्री १५६

कृतेति द्वितीयकल्पायां न द्वन्द्वौ वीरः इति स्तनाधिकत्वं विधेयपदव्याप्तः तेन कल्पावच
छप्रपदस्य पदसमाधीयातीति विवेकः प्रत्यङ्कं संवर्धयते नन्वान् राजेति भाष्योदाहरणे
चलेनात्याश्रेपितप्रत्ययस्य प्रबलत्वादिति दिक्। गन्धविख्याः प्रकर्त्रभिप्रायार्थमारंभः
ऽभियोगपदेति इहकरोतिकर्तृगामार्थे सादकर्मकः उच्चारणेति स्मारणेन्यत स्मृत्वा
रणेहृतिस्त कर्मकः उच्चारयतीति स्मारयतीत्यर्थः प्रमत्तहृडुच्चारणे न यातो लक्षणे
आत्मनेपदं न योगनके तेनैवयोगति सामीत्यवीप्सयोरिति न द्विर्वचनं कर्तीति नायत्रेती
ति दत्तिलादिकेन नयागफलं स्वर्गकामोयजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिवि
दानान्स्वर्गादिरेव फलमितिभावः समन्वदाङः स्पोगाङोयमहनं इत्येवासिद्धे स्वाङ्
पूर्वकस्य वचनमकर्मकार्थमिति निधनयत्सुदाहरति वर्णस्मायच्छन इति अनुपस
र्गाद्वेः अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धेः सकर्मकार्थमारंभः विभाषोपपदेन फलस्य कर्तृ
गामित्वे द्योतिते न नादात्मनेपदमप्राप्तमभावे कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्यं प्राप्ते प्राप्त
विभाषेत्यर्थः स्वयज्ञमिति आत्मार्थं यजति यजतीत्याद्यपि वोच्यं इत्यात्मनेपदं प्राप्ता

न·बो·
१५७
157

नेरनुदात्तङित इत्यादि वात्मनेपदमितीति नियमात् न तु परस्मैपदं संभवः तथा च कर्त
रि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद्भविष्यतीति शेषग्र
हणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः अनुदात्तङित इत्यादिष्वात्मनेपदमितीति नियमाच्छेषा
त्कर्तरीत्यनेन न परस्मैपदमेव नत्वभविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति
केचित् अस्यावादायेति अनुपराभ्यामित्यस्यायमर्थः अनुपूर्वकमेव कर्मणीति तत्रैका
र्यातिदेशो यस्मिन्निति वक्ष्यति गन्धनादिद्वारापदेकमेव कर्मणोऽन्येनात्मनेपदं न विधी
यते किन्तु तद्भिन्नार्थके भावकर्मणोरिति गन्धनमतिदिश्यते तस्य च पूर्वेणात्मनेपदेनानु
पराभ्यामित्यनेन बाधकमित्याशयेनाह गन्धनातिदेश इत्यादि स्वरितेदिति तथा च
कर्त्रगामिनि क्रियाफले परस्मैपदार्थः स्वरितेभ्यस्तिभावः परेर्मृषः स्वरितेत्त्वापद
द्वयप्राप्तिः व्याङ्परिभ्यो रमः परिमर्षतीति अनुदात्तेत्त्वादिति वैकल्पिकत्वाप्राप्तिर्नभावः उपाच्च व्या
ङ्परिभ्य इति नोक्तं उत्तरसूत्रेऽपेक्षैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति निगरणचलना
र्थेभ्यश्च निगरणं भक्षणं प्रकृत्याणं चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धे कम्पचलनार्था

णेनास्तिहृद्येपूर्वसूत्रेग्रहणं अनपवनत्रहृतेस्रापयतीत्यर्थ इत्यादिनां कथंतर्हि इमां
किमाचामयसेनचक्षुषी इति श्रीहर्षः आङ्पूर्वाच्चामेर्वलेन परस्मैपदोचित्यादिति च
त् अत्राहुः आचामयतिरुपश्यद ईल्लस्तीसूयासमि नास्तेलस्याः संबोधने हे मे इति
केचित्त्स्मानत्र इनचक्षुषी आचामयकिं इति व्याचक्षते अणावकर्मकात् क्रियाफ
लस्यकर्तृगामिनविवक्षायामात्मनेपदेप्राप्ते परस्मैपदार्थमिदं अणाविति किं हेतुम
त्सनादकर्मकान्नपरस्मैपदमितिनियमोमाभूत् आरोहयमाणः प्रयुंक्ते आरोहयते
न्यत्समेवंतेयेरयतीत्यर्थः णेरणाविति सूत्रे उदाहरणेनेन यत्रारोहइति कर्मकान्निणि
नत्तस्याद्वितीयाणाविणाविं प्रत्युदाहरणमिदं केचित्त अणाविति किं चुरादिणिपन्ता
न्नपरस्मैपदनियमोमाभूत् यथा शुट्ट चुट्ट अल्पीभावे शुट्टयती अल्पीभवतीत्यर्थः
अकर्मकाविमौ नतोहेतुमणिचि शुट्टयतिरिति प्रत्युदाहरणं तन्नाम्भ्यादिविरुद्धं न
ह्यात्वि चुपादिसूत्राद्विहेणाविति वतेनेन चुपादिभ्यपरेहेतुमणिचेवसंभवति तदेतत्
देवायोविधिः अणाविति प्रतिषेधोपि प्रत्याससत्यसत्यैवन्यायः से तत्चुरादिणिपन्ताहेत

मं॰बो॰ १५८

मणौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितं तथा च हेतुमणोः प्राक् ययोः कर्मको हेतु
मण्यन्ताभिमतत्वस्माद्धेतुमणौ च आत्मनेपदं भवतीति फलितोर्थः अकर्मकात्किं कटं यः
करोति तं प्रयुंक्ते कटं कारयते न चित्तवत्कर्तृकादिति किं शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोष
यते तथा दश्चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाश्चेति दिवादौ दमि सकर्मकश्चेत् स्मृतं इदन्त्वकर्मकर
ति पूर्वेणैव विरोधो यद्यस्ति तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरकर्मकः स्यादुः
पाययते भावावसेनियुङ्क्ते आयमयते इति यमो परिवेषणे इति मित्वनिषेधः वस
यते इति वस निवासे इत्यस्य ग्रहणं वस आच्छादने इत्यस्य तु न तिषेधः सकर्मकत्वेन त
स्य प्राप्त्यभावात् कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेपि लाविकरणपरिभाषया नात्र
ग्रहणमित्याहुः समीचीन इति प्रथमादिवचनेनाकोदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः परस्मै
पदे स्यादेवेति अनेनत्र स्मा इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति
भावः इति पदव्यवस्था सार्वधातुके यक् भावेकर्मणोरिति यक् भावे चिणभाव
कर्मणोरिति भावकर्मणोरिति चानुवर्तते भावे भावलक्षणार्था च भवतेरिति

नादेरजतिभावः परजल्पमानासितिन्वमार्थमिति नस्मिन्नेवस्तत्रैकेयटः भवतेरुन्य
न्यर्थ्यम्पएपनस्य भवतेः ष्णुडेनकरोतिनात्मल्यार्थमेवदर्शयति उत्पादक्रियेयनिष्पाक
रोति घटमित्यादावप्युत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठस्तथा भावइति घटइत्यादावपि
भवति घटइत्यत्रापि घटनिष्ठउत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोस्त्येव परंतु फलसामानाधि
करण्यात्कर्तृत्वादिसकर्मकइत्याहुः एतेन भावो भावनेत्यादिग्रंथेन भूवा भयोया
नवइत्यत्र क्रियावाचिनः किंविकल्पार्थकवाशब्दाज्ञावेणि च माभूत् अन्यथा रचादि
गणे वाशब्दमात्रपठितादक्रियावाचिनोपि वाशब्दस्य पातत्वेयात्वर्थः केवलशुद्धो
भावइत्यभिधीयते इति विकल्पस्यापि भावत्वपक्षात्तद्वाचकवाशब्दाल्लिट्स्यादेव
ति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् विकल्प
स्य भावनाभिन्नत्वात् अन्यथा क्रियावाचनइति विशेषणादनैष्फल्यापत्तेरव स्यात्
विकल्पवाचिका लिङ्भावे पिलड़ादयः स्युरिति तन्नाशेकनीयमेवर्तमानेक्रिया
दिलोरेवलनादीनां विधानात् किमर्थं नहि क्रियावाचिनोस्यादयइति सर्वैरेव

त·बो व्याख्याने याः पचपसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया शब्दस्य धातुत्वासंभवादा
१५५ दोधातोरिति नत्रालोपाप्रसक्तेरिति चेत् अत्राहुः कार्यकालसंज्ञापरिभाषया निमित्तदेश्या
तोरिति कार्यप्रदेशे भ्वादयो धातव इत्युपतिष्ठते भ्वादिषु याशब्दमात्रपरत्वाद्द्रव्यवाचको
पि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते वर्णग्रहणे लक्ष्यलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः अ
तो धातोरित्यत्र धातुरिति वर्णग्रहणात् तस्माद्द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा मा भूदि
ति क्रियावाचित्व इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति उत्पादनाक्रियेत्यनेनान्यक्रियावा
ची धातवः यावदर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽव्याप्तिश्चेति केचिद्दोषानिवस्तः अत्यन्तानु
कूलव्यापारस्याक्रियात्वात् तदुक्तं व्यापारभावनासैवोत्पादनासैव च क्रियेति धातुत्वे
नेति सकलधातुत्वं नास्ति वृवादोऽपि सिद्धेत्यन्यदेतत् तत्र वाचकतावच्छेदकं क्रियात्व
न वाच्यतावच्छेदकमिति भावः धातुवाच्यतेति तत्त्वेवं पचतीत्यादावेककर्तृकावर्त
माना पचिक्रियेति क्रियाविशेषबोधो न स्यात् प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य वि
शेषणतापत्ते गौरवात्सत्त्वात् तस्या भावनात्तिङ्प्रत्ययवाचीति मीमांसकमतमे

वरमणीयमितिचेन्न प्रधानाङ्गः प्रधानमितितुल्लसर्गः सहत्वस्याने क्रियाप्रधानमाख्या
तमितिस्मरणात् तावद्यथैवन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्याख्यातवाचकादेवविशेष्
नाभ्युपगमात्तत्त्वयार्थः प्रधानमितिनियमस्य प्रसक्तत्वात् किं च भोक्तव्यमित्यादौ
तिङ्विनापि भावनाप्रतीयते कारकापेक्षा च दृश्यते शक्तिवकारोऽतिसमानाधिक
रण्यं किं कर्त्तव्यं भोक्तव्यं किं कृतवान् किं भक्तवान् इति न च कृतामपि तव्यादीनां भा
वनावाचकत्वमस्तीति वाच्यं नानामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन कर्त्तरि कृत इति नव्यवाद
यः कर्मादावितिपर्यायेऽभ्युपगमात् अन्यथा पाचकोदेवदत्तः पक्तव्योदनःइत्यत्रा
भेदोवास्यात् तथा च भावनावाचित्वे भावनायाश्चैवमेन रमणीयमितिलकारस्यसा
मानाधिकरण्यं कर्तृकर्माभिधायित्व एवसंभवति स भावाभिधायित्वे इत्याशयेनव्या
चष्टे समानाधिकरण्याभावादिति न चैवं युष्मदस्मच्छब्दोपपदे समानाधिकरणे देव
दत्तः पचतीत्यादावेव प्रथमपुरुषाणामभावमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यं
शेषे प्रथमः इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् तिङ्वाच्ये

न॰बो॰ तिङ्गतादिवाच्यायास्तमन्तद्रुपन्नमिष्टमेवेति पाकेपाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्र
१६॰ वर्तन्ते अतएव भाष्यकृतोक्तम् कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति द्रव्यधर्मान् लिं
160 गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः एकवचनमेवेति प्रायोवादोयं गन्त्या उष्ट्रासिका
आस्यंते हतशायिकाः शय्यंते इति भाष्यप्रयोगनिर्देशात् एवं लिङ् कृदभिहितो भावो द्रव्यव
त्प्रकाशत इत्यासिकाः शायिकाः इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि प्रयोगे इत्यत्र नसिद्धेत् न
चात्र कर्मणि प्रत्ययोत्र लकारोस्तीति शंक्यं धात्वर्थस्य शायिकर्मकत्वेन तदसंभवात् अर्था
संगतेश्च यत्र ष्टुत्राणि याहुः शास्यासनानि हतानां याहुः शायितिशयनानि देवदत्तादिक
र्तृकाण्यासनादीनीत्यर्थः साहुः यथा वगमादिहात्प्राप्त वाक्यस्य भावस्य भेदाव भाष्या
द्बहुवचनं नचैवं संख्यान्तरं स्यादिति नत्र सत्वद्रुपत्वान स्यादिति वाच्यं लिंगाक्रियानाधारका
रकयोगाभावमात्रेण सत्वद्रुपत्वमपयपयन्ते इति कारके छत्तत्वात् केचित्तु उष्ट्रासि
का हतशायिका शाहुयोः लन्मतद्रशोल्लतणं स्त्रीकृत्य आस्यत इत्यादिना नामेदात्वय
माहुः मनोरमायां तु आसिका शायिका इति च द्वितीया बहुवचने क्रियाविशेषण

वेन कर्मत्वात् न चैवं स्त्रीवत्त्वमेकवचनेनानवस्स्यादिति वाच्यं स्त्रियामित्यधिका
रान्ङीबुपयपरत्वादेशांऽत्वेन निर्दिष्टस्त्र्यास्तूपदेशऽन्यवयवविशेषणेन हन्नादी
नोऽव्याभिचारात्तदाह उपदेशोयोऽन्ति उपदेशाजन्तानामिति व्याख्याने नयाहि सति
णिजन्तस्य तस्य तस्योपदेशाभावात् उपदेशो हि साक्षादुच्चारणं न चाण्णन्तस्य तदन्ति
विण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः स्पर्धि च सीयुट्तोऽसिध्यति प्रतियोगिनि सप्तमीति निर्देशादतो
व्याचष्टे चिण्वदिति ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशाद्यानि घ्नते घ्रपि
घ्नेन पथ्यापि घ्नन्ति इत्यत्र हतो वदादेशः इणो गादेशः इङो गाङादेशो पि स्यादिति चेत्
नैवं अंगाधिकारबलेन अंगस्यैव कार्यस्यातिदेशात्वात् न चैवं नेह णिणि ङादेशा अंगः
न देनदाह अंगकार्यं वा स्यादिति स्तयुडिति न घाचसीयुट्ट्वह्वेनतद्विशिष्टलस्य
न इति भावः स्यार्धधातुक इत्यनेनन व्यावर्त्यस्त्वविधिलिङ् नेन भूयेतेत्यन भवति न
चात्र लिङ् सलोप इति सलोपाद्भूताद्विद्वतानां लीनि वाच्यं नस्य स्थानेऽपेतणात् यदाङः
चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो यामिति तो वा चिण्णीति इट् मिद्धस्तेनमे

न·बो
१६१
161

त्वप्यनेकेर्नित्यत्वाद्यं च बलत्वमितिमतो विघ्नानीति अस्यार्थः चिण्वच्चिण्वदिड्भवतीति देशस्यदृ
शादिकं प्रयोजनं तथाहि भाविता भाविष्यते इत्यादेर्वृद्धिः दायिता दायिष्यते इत्यादौ युक
घानिता घानिष्यत इत्यादौ चानेवं हन्तेर्घत्वं कर्मणि लकारे शामिता शामिष्यते इ
त्यादौ चिण्वद्भावात् णिलोपाभावः भाविष्यते इत्यादौ भूस्य इति स्थितमेतदपि ब
लादिलक्षणं इटं बाधित्वा चिण्वदिड् भवति यतोऽयमित्यं बलादिलक्षणं विघ्नानीति नित्यः
सामर्थिकेनास्मिन्पक्षे यं चिण्वदिड् भवति अस्मिन्पक्षे तत्सन्न भवति बलादिनिमित्त
स्याविवहितत्वात् एवं च नित्यत्वात्मकेभ्यश्चमेवेड् भवति यत्तद्भावपक्षे तत्सेञ्ज्ञा बलाल
क्षणं इड् भवतीति बोध्यं चिण्भावकर्मणोः ज्ञः स्थितिनित्यतः ज्ञस्थितिचिण्वदेतदइत्यत्र स्तोइ
तिचानुवर्तनेन तत्र नेन चिण्ग्रहणे न कृत्यात इति स्थिरतिरोहितेइति पुनरत्र चिण्ग्रह
णे कृते तथाहि किं अभावविषयो चिण्वदिट् इतिष्पत्य यानो रूपदेशा नाभावप्रपदे
शे पोऽसि जितिव्याख्यानाच्चिण्वदिड् हुम् प्रवर्तनेन प्रवेतिभावः परत्वादिति चिण्वदिड्पवत्
यातित्वत्वादिति न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्यानित्यत्वेनेति शंक्यं अत्राप्नो

णीति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद्गुणे रपरत्वे च पश्चादनु अयथायाः इति प्रवृत्त्या गुणस्यानित्यत्वा
न्नपायान् उपदेशग्रहणादिति नन्वामर्ष्यादुपदेशो यो वा न तदन्तत्वं अस्याना व्यपदेशव
द्भावेन यात्स्यन्ते न दादाट्यरीता दध्या विनित्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तनेऽहति भावः नन्वेवं स्ना
विनेत्यादिने सिद्धे न स्यहः इत्यस्योपदेशो यो वा न तदन्ताभावात् उपदेशेऽजन्ता सिनि व्याख्या
नेऽस्तु एव तस्य न स्यादित्युक्तत्वाद्विनिवेशन् सत्यं अत एव वा पविनो यात्मनो रमा यामनुक्त
मस्तु वा उपदेशो यदन्त स्तेति व्याख्यानमेग स्यनि व्याधिकरणषष्ठी चेगाव यव स्याजे
नस्यन्त्यर्थे इति एवं च णिजनेनेपि णामितेत्यादौ चिण्वदिट् सिद्धान्त व्यपदेशिवद्भावेन
णिजेव णिजन्तत्वद्व यव के णामीत्यजन्तमित्यामग्रहणात् ग्रादिनास्मादितेत्यादिः अपि
सिद्धाति अस्यानस्यानभ्यापदेशः जेन तद्व यक मव्यात्स्मादितेगमितिदिक् नित्य
ग्रहणाद्वहृते रिति नित्यं छन्दसीति सूत्रात्काशिकायां न सटो वहि वंगलत्वग्णस्यामिद्ध
त्वाद्भमकत्वाद्धातुसंयोगादि त्वमेगस्य नास्ती निगुणो जन भवर्तनेऽरम्भुक्तात् स्टकाल्पूर्व
इति विधीयमानकमभक्तो न तेगाभभक्तेनानां संयोगभवित्वाग इत्यभक्तत्वादित्या स्याशयः

त·बो·
१६२
162

ततोतेर्यकि विहृतेनोविति सूत्रादादिति ये विभाषेत्यतो विभाषेति वानुवर्तते यत्किंकिं
मेतत्यते तपोऽनुतापे च कारेणाव: कर्मकर्तरीत्यत: कर्मकर्तरीत्यनदनुकृष्यते कर्मणु
दाहरणमिति प्रत्ययति अन्वाहतरत्यर्थश्रुति भावेयोदमुदाहरणमित्याह यापेन पुसी
ति अविचार्य कर्मकृत्वा पश्चादशावीत्यर्थ: कर्मकर्तरि तत्र क्रियायामुदाहरति अ
ति अत्रोपक अयोगिणीत्यतो गिणीत्यनुवर्तते यच्च कृतो विशेषणं ततश्चिणस्तस्य
णिच्चेनाव्यभिचाचारात् चिणकृतो किं वोडिवालाकि: वाह्वादित्वादिञ् दहेर्णिणी
ति किं यीतो यदानीयं अदायिघाता मिति स्याघोरि च्चेत्यतो हायित्वा यत्वाचिणवद्दि
कृतेकुमास्येतीत्वेन भवति अजादित्वान्नत्याञ्चो रिच्चेत्यपि पुनर्न भवति अकृलादि
त्वादित्याहु: तेषामयमाशय: इकोऽकलिति सूत्रादकलनुवर्तते तथा च हलादेरेवाति
व: किंत्वसिद्धादिसिच एवं चेतन्त्रानियोयोर्षणं त्वादित्यमप्यत्र न भवति वस्तुतस्तु सत्य
पि तस्मिन्नेह कांचित्क्षति: सिच: किंमेपिति लक्षणाया अप्रतिषेधाद् ज्ञोऽज्ञोमीति वृ
द्धा तूपतिषेधे ते: आशीर्लिङीति तत्र लङि तत्र चित्तज्ञाव वदात्मनेपदेषु त्यतरस्या

मितिषदादेशस्यापि वैकल्पिकत्वाये न नाशामस्य यो भावादिति भावः अर्थयात
केसी पुटीत्यादि यद्यपि हलेोवदलिङ्गित्यत्राप्यार्थपात्तकार्यहलन्तेकोलिङ्गीत्यपि
समाने तथापि लिङ्गीति पदद्वयसाधारणोसीपुहलन्त आत्मनेपदमेवेति विशेषविहित
नमस्तीति भावः आहलामामिति चिणवदिटोऽभावे हलः सिचि तिकित्वादनुदात्तो
पदेश्यगुनासिकलोपः विस्तथादेशस्य हृष्ट्वा चिणवद्भावेन स्यादित्याशंक्य परिह
रति न चेत्यादिना घदर्शिषानामिति अचिविभाषेति नद्द शशति कत्तस्य निषेधादिह
कचिचिणवदिट्सिचः कित्वादिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यनेन लत्वः त्वमिति
आविविभोषतिगिरमेरेफस्य लत्वे षष्ठत्वमिति विभाषेत्यनेन षसंशत्वेद्वादशाः
द्वित्वं त्रयं चेत्यर्थः अनचिचेति द्वादशानां मध्ये षसंज्ञायस्य च द्वित्वे चतुर्विंशति मयइ
ति पंचमी यणइति षष्ठीति पदे वकारस्य द्वित्वं षष्टाचत्वारिंशत् अनचिचेति मकार
स्य द्वित्वे षस्मवति द्वमानामिति अचो रहाभ्यामिति दस्य द्वित्वे ह्यर्थाद्दयोरपि
मयइति द्वित्वे चत्वारि चतुर्णामपि मस्य अनचिचेति द्वित्वे त्वष्टौ विणस्तलाः

न·बो· शासितेत्यादौ गमनी स्तुषित्यादिनामित्वेन मित्वादुपधाया नित्यं ह्रस्वे दीर्घेण न विकल्प्यते
णिपना णौ चिति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः दीर्घः सिध्यतीति न पदो
१६३ नेतीति निषेधादित्यर्थः ननु त्रिपादीस्थदीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमित्य
163 नेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्यापयोगाभावेपि णेर्नोविणम्लोपिति दीर्घे कर्तव्ये स्थानि
वत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह ज्ञातिपरनिर्देशादिति इदं मासि
ति ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः वस्तुतस्तु घिसुसमलोपिति सूत्रे दीर्घग्रहण
कर्तव्यमेव तथाहि हेडृ अनादरे घटादिर्मितो ह्रस्वे कर्तव्ये पकारेऽक् हिडयति अत्र वि
समुल्लोः हन्तयोर्ह्रस्वविकल्प्यमाने अहिं डिहेडिरिति स्यात् दीर्घेन अहिडि यहीडी
न भवति एतच्चात्र सूत्रे च कैयटे स्पष्टं शंशामितेत्यादि विणि अशंशामि अशंशामि
णमुल् शंशाम् शाशाम् शंशाम् इत्यादिष्वेव दीर्घो नास्तीति यच्लोपस्य स्थानि
वत्त्वेन णिच्व्यवधानाभावादुपधादीर्घस्यापवादो ह्रस्वः प्रवृत्तेः तथा च फलभेदाद्दीर्घग्र
हणं प्रत्याख्यानेन युज्यत इति भावः शाम्यतेर्मितीनेति अकर्मकत्वाज्ज्ञापकबलः शोषणे

पदेशस्य ञिति णिति कृति शमः दमः घञ्णिति कृति शमः दमकः ण्वुल् उपदेश इति
किं शमी दमी इह विनुणि कृते वर्णमात्रस्य रोगोदात्ताभावान्निषेधो स्यात् कथं न
र्हि हेरयंदका सियदेककेनस्वमिति निश्री स्वर्णप्रयोगा इति चेत् अत्राह निहृतिप्रभृणा
द्वानोषी कृते विभिणा विणानाश्चिणावोप्यः न पा चणिचोऽकृतत्वाहृत्त्वेन निषेधः इति
कथं प्रदत्त उ यमे यमउपरमे इति प्रयोगः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव इति
तेषं उ यमो परमशाह्लोचन थैकविधानाह्नाध्ये णाङ्णिचो वेयमिति णाङेनाणि
नेनाहाकमे स्वास्विणिणा वानिढीति णि लोपमति वृपवल्पमिति भावः विभालभे
श्चन्यतेन लभेरिति वर्जने णाबालि लभे लाभं लाभः आदेरनुप्रलभे प्रलम्भमित्येव अ
घ्ये हि कर्मकालोवुमलन्यभक्कावेलाथ्याः किंकल्वि कर्मणि उत्तमेणाकिं वाभयोरपि
संदेहेव्यवस्थामाह द्विकर्मकाणामिति इत्यादेरिति इत्याद्यवचित श्लोके सूर्वार्थो
पानहाद्धाडुत्यादयस्तेभ्योगोणकर्मणि लादयोयामतास्त्यान्वयः अकथितेचेति
सूत्रेणाप्यस्य कर्मसंज्ञानाङ्गेणा गतिबुद्धी सूत्रेणाये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह

न·बो·
१६४
164

बुद्धिभक्षार्थयोरिति निजेच्छयेति गोणे वाम्नवीवा कर्मणीत्यर्थः इहगतिबुद्धीत्यनेन
यस्य कर्मसंज्ञानिहाणे प्रयुज्यते प्रणिकर्तरि कर्मसंज्ञायस्य तत्प्रयोज्यकर्म प्रत्येष्या
मिति गत्यर्थशब्दकर्मकट करोती नीनंतलादयइति कृत्यकाबलार्थाः आदिशब्देनग्रा
ह्याः गोर्दुह्यते इति देवदत्तेनेति शेषः कृत्यादिषु गौर्दोग्धव्याः दोहनीयापायः गोः स
दोहादुर्दोहा पयः अजाग्रामनेतव्याः नयनीयाः हर्तव्या हरणीया अजा ग्रामंनेयाइत्य
दाहर्तव्या ग्रामं गम्यते यज्ञदत्तेनेत्यप्याहारः माणवकइति प्रयोज्यः कर्तादेवदत्तेने
ति प्रयोजकस्यप्याहर्तव्यः इतिभावकर्मप्रक्रियाः कर्मकर्तरीति सोकर्यादिति शायंदेवयो
नपिनमिनत्गुषेमग्रायेणाः तिष्ठामिदिविदि प्रश्नतयोपक कर्मकासेसर्वेत्मकाः यत्र
द्विकर्मकासे सकर्मकाइतिभावः अकर्मकत्वस्यफलमाह भावेकर्तरिचेति भावे
चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वा द्विति भावः द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाह
रणमाह भावेकर्तरिचेतिभावे चाकर्मकेभ्यः इत्युक्तत्वादितिभावः द्विकर्मकेषुक
र्मणः सम्प्राप्तिसामग्रेसम्भवे स्वयंप्रदुग्धेपयगौरेस्य नाव सूयमानस्यवस्तुनिमेन दु

हस्तेन मामभिनिषेधः उभयप्राप्तौ गौणात् गौणकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां न त्वीप्सि
तस्याङ्गः स्त्रीयमवपेयं अधिकरणमविवक्षायां ब्रजं गौणकर्मेति रुणद्धि ब्रजो गा
स्वयमेवेति भवति यदा तु ब्रजस्य न कर्मकत्वं तदा त्वीप्सितकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा
या भवति रुध्यते ब्रजे गौः स्वयमेवेति तथा नेतृव्यापारस्याविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः
स्वयमेवेति ण्यादिकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः किमर्थं यथा ब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमाने ब्रह्म
दत्तः शाह्वः ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मण्युच्यमाने कर्मवदित्यर्थलाभात् स
मानकर्मणा तुल्यक्रियाः कर्मकर्मण्युच्यमाने कर्मसमानार्थत्वात् तथा हि मति
अकर्मकत्वव्यपदेशाभावाद्भावे न कार्येण स्यात् किं तु कर्मणि स्यात् पच्यते ओदनः भि
द्यते काष्ठमिति यद्यप्यत्र योगः सिद्धोऽते इष्टवत्तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठे
नेति भावे न स्यादिति वाच्यम् कर्मशाहे नात्र कर्मस्था क्रिया लक्ष्यते इत्याह कर्मस्थ
येति कर्मकर्तृकस्येत्यर्थः कर्तरि शक्तिमतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिण
म्यते स च विशेषणस्तदाह न तु क्रियाकर्तरीति कार्यमिदेशायमिति यद्यपि शास्त्रा

न॰बो॰
१६५
165

तिदेशेपलस्यसिद्धत्ति तथापिशास्त्रस्यकार्यार्थेनयामस्त्वेनात् कार्यातिदेशपक्षाश्रितः
भावेलकारइति तत्रकर्तृत्वस्याभिहितत्वादितिभावः द्विलकारकादितिव्याख्यायांवक्ष्यतेलि
ङ्याशिषावङ्गितिसंहितायांपादेऽनुस्वारस्यपरसवर्णोनमानेलकारेणस्योपरिलङ्घयसि
न्यर्थेनेतलकारवाच्यः कर्ताकर्मवदित्यर्थेलाभायगादिकमेवभवति तत्रद्वितीये
न्यभिमतासिद्धिः तत्रलकारवाच्यः कर्तातत्रैवकर्मवत्स्मितिव्युत्पादनस्यफलमा
ह यक्तपचेति नभवतीतिलकारेणैवकर्मकर्तृरूपस्यानात् कृत्यादीनांप्रसक्तिर्ना
स्ति उक्तार्थानामप्रयोगात् लाविधेःपूर्वेतत्त्वतरानास्तिलकारोयस्याप्यकर्तृरभा
वेनकर्मकर्त्रभावादितिभावः यत्रेदंवाच्यं कृत्यक्तखलर्थेष्वपत्रक्तग्रहणस्योचितं
तस्यकर्मकर्तरिविहितत्वाद्भिन्नः उक्तखलः स्वयमेवेति लव्यतिचस्वयमेवमिलितानेत्री
सकर्मकर्तृकस्यतिवार्तिकस्यतिसितोग्रामः स्वयमेवेति ननुगत्यर्थाकर्मकेत्यत्रा
विवक्षितकर्मणोऽकर्मकाइतिनगच्छतेः दत्तवान् पक्ववानितिसिद्धमापक्तरश्चायमिति
तितिवदत्राहः सितोनेग्रामसकर्मककर्तृकस्यनिष्ठातकारस्यनकारविधानसामर्थ्याद

विवक्षितकर्मणोपि क्वचिद्रुपेते अन्यथानिष्ठानकारमात्रलक्षणेन तेनैवोपात्तः स्वयमेव
भिन्नः कस्तूलः स्वयमेवभ्वादि संगच्छते इति अत्र केचिद्वदन्ति कारकवाचकस्यैव कर्तुः
कर्मत्वेऽकर्मत्वं कर्मणोप्यत्र वक्तुग्रहणत्वार्थं नचकर्तुः कर्मसंज्ञाया भावे लकारेण तस्या
दित्युक्तं स्थितिवाच्ये कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां यायान्तरकर्मकत्वकर्मकान्कर्तरीव
भावेलकारविधानात् लकारवाच्यस्य कारकसंज्ञामपि केवलकर्तृत्वदनुभ्युपगमात्
नहि भावे लकारः कर्तरि वाक्येन त्वचव वक्तृणा भावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृत्वाप
देशाभावात् नमनेन दण्डेऽन्यत्र न दुहस्नुनमां स्मि। न्वपवकोतिषेधेपि शायुन स्याद्दुक
रणाहृतेन कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् एकसंज्ञाधिकारादत्र संज्ञाद्वयसमावेशा
दिष्टसिद्धेरिति ननु तनुल्स्येति नल्पवहिमादयस्य मत्वभेदनिबंधनं तु चप्रकृतेन भेदो
स्ति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया कर्मणएफलरूपक्रियायाया एवकर्तृत्वापत्ता तथाचस
अभिदमन्तसंगतसम्भि भावः वास्तविकभेदाभावेप्यौपाधिकभेदोस्तीत्याह कर्मवेति
कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्त भेदोमायिके अवस्थाभेदमपानोपाधिकरणाक्रियाभे

न.बो. इत्यास्थितेत्यर्थः एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रियात्वविक्रियत्वे कर्तृत्वस्तीति
१६६ भावः करणाधिकरणाभ्यामपि तत्स्थक्रियाकर्तृत्वेनावत्रुश्यमाने असिनापि नतीति स्थाल्या
166 पचति इत्यादौ करणाधिकरणयोर्व्यापारत्वप्रवेदनाः सन्ति एतत्तिस्थालीपचती
त्यादौ कर्तृत्वप्रसंगः इत्यतिप्रसंगः स्थानं भूदित्यर्थः ५ न च कर्मस्थापरस्याया विक्रियत्वादिवि
वकरणादावपवस्थायां भासिष्यप्रत्यव्यापारोवस्तुतः स्वतन्त्रपि धात्वनामीयात् इति कथमतिप्र
गत्यनिवार्यं स्यादधप्रतियोगिक्रियायाः धात् यातत्वेनाविशेषापि नत्वात् नेत्यमस्मिन्नस्त्वेव
धात् पालक्रियात्वं व्यक्रियत्वं इत्युक्तमस्त्वेपनातिप्रसंगो भवेत् ननु तत्यक्रियः कर्ता कर्मैव
द्भावनीत्युक्ते नेत्याकांक्षयामनेककारकीपद्धृयतनापि कर्मवदिति अन्यामन्याकर्मणो
तिलभ्यत एवेत्यत आह किंचेति अपिगादृतीत्यादि श्लोकस्यान्तराईतपस्कृपावशालत्तस्मै
नमोस्तु गुरवे सदा ननु फलव्यापारयोर्धात्वर्थः साध्यक्रियापाषाह्ववाच्यः तत्रव्यापा
रस्थः कर्मफलाश्रयस्तु कर्म एवं च यविभिदिप्रभृतीनांगतिकहिप्रभृतीनां सुत्रकर्म १६६
णोति ग्रामेष्वपि आत्मानात्मत्वहस्तिषु अपिगमनात्यगम्) च कर्मैकत्वे फलस्यक

ध.

कर्मनिष्ठत्वेवचनस्यकर्तृस्वभावकाणगम्यादय इति कथंतानव्याप्तिलनमाह यत्रक
र्मणोणि ग्रामेधिनि ग्राह्यात्मानाहत्फहस्तिषु ग्रयितानानयितान शास्त्रर्थेक्षिप्यादाव
पिवैलक्षण्येनोपलभ्यत इतिवाच्यं सुवंल्टङि प्रकारिष्यते इति स्यसिचसीयुड्तिति
वैकल्पिकः चिण्वदिट् यतेक्षद्वनोस्य इति इहकारिष्यते यवंल्टङि प्रकारिष्यत
प्रकारिष्यते इति स्यसिच्सीयुट्तिति वैकल्पिकः चिण्वदिट् यतेक्षद्वनोः स्य इति
प्रकमापक्वचिनोल्लक्रियते यटः स्वयमेव प्रकारीत्यादि नेनतस्येयदिति कर्मव
कर्मणोनि कर्मवनन्नस्ति येदित्यर्थः यनेनपचतेपाके करोतीनिविवरणोदाख
नस्यपलेशाभिधीयतिनेपाणिकोक्तिः पचात्ताकरोतीत्येपल्लथ्येलथ्येवेनप्रथ्यपलेन
इतिवत्कर्मवत्वापिनस्यादिति येनेनेति तानस्यकर्तृत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः य
गभावादिति सतितुयत्नसत्त्वविवक्षीयमान इति स्यादितिभावः ग्लोपइति ग्रातः
पपनीत्यनेन ननुकर्मकत्वाभावेकथमिह याननित्यतआह नाब्लीव्याक्षाविति
नवित्ति यानप्रनभवतीत्यर्थः देवदत्तयत्ताकनावन्यान्यस्ययानइत्यत्रनेयार

न.वै. वकर्मत्वं कर्तृत्वं वास्तीति कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशंक्याह सक
र्मकाणामिति ननु चेदेवं दत्तोपपत्तिदर्शनं स्पृशतीति यत्तदन्यत्र देवदत्ते भिन्नक्रियाभेदाद्व्यपमाप्न
१६० पिनयः तथाच स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वं परक्रियां प्रति तत्कामत्वं भवत्यन्यथा ह्युभयोरपि
167 कर्तृत्वमेव स्यात् इमौ गंगौ स्पृशत इत्यत्र यथापर्यवेच कर्मक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात्
कर्मवद्भावो न प्राप्नोति न च संयोगस्यादिष्टत्वात् कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वमस्त्येवेति शं
क्यं नन्वत्रिस्वरूपस्य संयोगस्याभिन्नत्वात् अन्यथा फलव्यापारयोरैकाधिकरण्ये सकर्मक
त्वमेव न लभ्येत किं च रुहिगम्यकर्तृस्थक्रियत्वादारोहति स्त्री गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भा
वो नेति भाष्यकैयटादिसंमतं तथाच संयोगरूपफलस्य सर्वत्रैकत्वान्न ताकृतिगमिभ्यां स्पृ
शावैषम्यद्रूपपादमिति तत्र कर्मवत्वं प्रसक्तिविमुदाहरणान्तरमाह अजो नीयते ग्रामं नयत
नीति इह प्रतिबन्धाभावपकस्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेप्यात्मनेपदं स्यादिति
भावः नचिहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं रूप्यप
पादमिति चेदत्राह क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपपन्नं भवद्भिर्दृष्टद्रपनापितियामिका यत १६०

कर्मसंयोगाश्रयोद्देशानां कर्मस्थक्रिया यत्र तद्व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वमिति न ग्रामादिदेशा
नारोहणाभ्यां विषयेत्वगच्छतेव विशेषानुपलम्भात् कर्तृत्वता उद्देशानुरोधाद्व
र्द्धह्यस्य यस्मिन्नुद्देशान्तरे विषयो भवति एवम्प्रहन्नपरिगच्छयस्मिन्नुद्देशानन्तु
हस्तिनो मपूर्वो भवतीति ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेषउपरिगमनेनदेव
रुहेरर्थेननुसरगभावमात्रहस्तस्यशाखारोहस्तम्भ्यां मवन मयष्टपिमूर्ध्नि हि पुरुषेग्रा
रोहतीतिप्रयोगात् ग्रमएवह्निपदिव परंब्रुद्दसीन्मत्रभाष्ये रुहिर्गामत्र इति ग्रत
एवचारोहतिरूस्तिने हस्तिपकान्नारोहयन्ति महामात्र इत्यादिप्रयोगोपपन्नौ कर्तृः
कर्मत्वसंगच्छते पविभियास्तवि क्रियातिद्विधाभवनद्वयोर्विशेषः कर्मणद्रष्टलदेहे
शो नैव कारकव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात्मप्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमिदात्र
कर्मवद्भावो भवत्येवमजाग्रामं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थापास्यसंयोगस्योद्देशानान्त
व्यापाराश्रयस्येति कर्मवद्भावे ग्रामे प्राप्तिर्यो मा वषपकमितिदिक् द्विहिपद्येति
हिकर्मकस्यादनयोरेकस्यकार्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निरपेक्षा

नं॰ बो॰ १६८ 168

अथ समारंभः गोपयोर्गुप्येरिति अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदे नित्यं गोपायकर्मणि डस्यादि
दिन्युक्तत्वात् सव्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयोगोडस्ये इति नोदाहरणमित्याहुः प
वेवप्रयानेनीह क्रमस्तामित्युक्तत्वात् त्यमोयन प्राहीनां सव्यकर्मणा पवकर्तृत्व
विवक्षितेति फलितं अथः कर्मं विविपनेपदरूपनस्थिणे शब्दवत्तु वर्ने नेदायत्नेनात्म
नोऽन्यतरस्यामिति वचनदाह अग्नेर्दित्यादि अथः किं अभेदिकाष्ठे अत्रानिचिणट क
र्मकर्तरि किं अनारियटः ऊत्पन अत्रापि नित्यमेव उदृत्य कर्मकर्तरीविव अदो
हि गोगोपालेनेत्यत्र नित्यं उडुम्बरः कत्वमिति कालत्र उडुम्बरे फलं पचतीति स्थितेन गो
णकर्मण उडुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः नन्वद्विकर्मकेषु पचेरप्रधा
नकः पाटवति पवदेनितेयामप्यंग्रेयः कथमेगाच्छन्नइति चेदत्राहुः उडुम्बरः फलं
पचतीत्यत्र कर्मवत्कर्मणात्यस्या ग्रीन्याडहित्यवोविन्यनेन कर्मवद्भावाबद्धलं विधी
यतस्तजिघ्रन्पारिवेतिनकाव्यनुपयतिरिति सजिघृन्पाशेस्त अपनेवनित्यमायुदा
नार्थं याकि नुनास्यत्रु दानेन्यादिना लसार्वधात्रवानुदात्तत्वहतेनेपकाउदात्तत्वप्रये १६८

नमध्येऽपपदमिति अप्रग्रहणमुक्ते कर्तरि तद्वदेव मृषाकर्मणि कर्मणि शाहः क्रियावाचीत्याह
मृषावाचिनामिति आत्मनेपदादन्यस्य निषेधः आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थः तदेतदा
ह पाक्षिकत्वादिति अवाकीष्टेति लिङः सिचाविति विङ् आदिघ्यतइति त्वदादित्वाच्चेविङ् पा
पालिङ्त्वात्रि विङि इयङ् आदनेति उच्चादिति किम् ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः नकृपः
विपात्मनेपदस्यतस्मिन्ननुवर्तते अथः कर्मकर्तरीत्यनोऽनुवर्तते नोदाक कर्मकर्तर्यभवति अ
नेनेति न परस्मैपदमित्यनुवर्त्यत इति नडह: नन्वेदास्य पर्यायत्वेन तत्त्वे रपि द्विकर्मकत्वा
द्धाकृयकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि धयोः रूपकर्मणा व्यपमानत्वात् सकर्मणः प्र
तिषेध इति निषेधेन पक्षिणः आश्रिष्वनास्तीति चेदाह वत्सादिदोग्ध्र सीरप्रल
वणानुकूला उक्तं दा ग्यानीत्यर्थः सा च गोनिष्ठा स्नुप्रस्रवणं इत्यत्रापि करणस्य
प्रस्रवणेनेति प्रस्रवणे साधोक्ता स्वयं प्रस्नुते स्वगुणैः प्रस्नवावस्नूपमानस्य व
स्तनितमोदनीति न प्रयोगः उपस्नता उक्ता हि मे त्यर्थः वत्सो गां पयसो नित्यं स्नेहयति श्रेनमी
विनःएषोत्रसोत्रिगो: कर्तृविवक्षायां प्रस्नुते गौरिति आस्ताविष्टतिसिद्धि एवादिः न च

न·बो विप्रतिषिद्धे विप्रावदिद्रपि नस्यादिति शंक्य विप्रावदित्यनेन हि विप्रलीव कार्यमतिदिश्यते न
१६५ च विप्रलाचेतुनया शोनित्देव्येतिषिद्धं शाक्यते येच विप्रावदितो निषिध्यन्ते तस्यात् प्रतिष्ठितिस्तत्क्रमो
169 रत्नात्मनेपदनिमित्तेनानियमात्स्वादिलक्षण एव नमतेरंडइति इहनमितीन मिमि
नयोर्विशेषदर्शनादुदेशात्तरेयोर्युचकर्मस्य क्रियं न मस्तिकर्मस्या शास्यतमनस्यमत्र्यप
तानन्तुनदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवन्त्रावस्थाप्राप्तिरस्तीति भावः यद्वीकटनेति विप्रति
षेधेति विद्धे णि श्रीविचड णि श्रश्रीतिणेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह पुष्कमनस्यतीत्या
दि पुष्कभांडेतिणिड आत्मनेपदाभिधी वाऽकर्मकत्वमुदाहरति विकुर्वते सैंधवा इति
विकुरुतेः नइहस्वनमामित्यभोनेति वर्णेनदाह नत्वमिति किंनशनिति तस्मिन्ने
वविषय इति भावः नसिरागिरेतिवयादेरत्क लोक्र्य प्रमित्ताणिरायदे प्रतिषिध्येणपदे
विधीयमानेमिगपदणानवमथा भवेत्स्वमिहापि पञ्चप्रतिषेधे कृत्वा विधीयमा
नः यपनतनदायस्यान यव भवत्यानो व्याचष्टे युगविषयेनतास्येति शानामेत्रियोग १६५
शिष्टं परस्मैपदं यपन भावेन भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोपिवोष्टेति के

विष्यते बुक्रेष प्रकोषि प्रकोषिष्यतः रेत्स्यते रेरंजते प्ररंतते स्नापयिते यं इपन्यहेय ऊधंय
मोम्पवत्तिनिंप्तत्रुम यक्वदेवाहीनयोगिति विकल्पः स्वरेविशेष्यप्यल्पेव इदप्रकरणेभिय
ने कांष्टं स्वमतेविनिवृत्यादौ प्रसज्यते नत्र स्वयं पाह: करणार्थकोलय: आत्मनाकरणेते-
ति कर्तर्यथैव न कर्मणि लःस्यात् स्वष्टं वेदकैपटादौ इतिकनेकृते शक्रियाप्रभिराणवदि
नेभूते इत्यादि क्रियते प्रनयपचननेलडि चूनप्रनयननइतिवर्तने प्रभिलाषस्तनि सानेवा
ध्यतेनेति विग्रहस्तयदाह स्वतिनिवाधिनीत्यादि वनस्यामइति प्रवसामिनस्यर्थः पणान
गोपावतीन्यत्र वाक्यार्थपस्त्वगाकर्तेकयावनमिवसमरेलेन्यत्रगोऊस्लादिकरणास्टाकि
र्टकम्हतानचतनीनावासोवाक्यार्थः कर्म हसेतनिसेवोयतं स्मरणक्रियायांविशेषणं
नथावम् वीक्षनिवासकमकेहलसमेवोष्य कस्मरणामिति फलितिफलितोर्थः नयदि
ल्टः प्रतिषेधे ऊत्सगोलड् वासोलत्तरणामिति प्रसिद्धत्वात्तापकमित्यर्थः वेरणोलनामि
ति सहस्राभुप्यनारोहान् ताप्य पतेनडिति वनेप्रवसामामणा प्रनायपाम यक्षहूपेणापी
ति प्रमपवनपदीतियागामेर्वविभाषासाकांतइति नहजनमिति भावः श्रेत्यनायदव

न.व्यो.
१.७०
170

इति अपह्नवोपलापस्तत्र प्रात्यर्थिकत्वेनाभेदं यदाभियुक्तस्तदेनोऽपलापयद्युक्तिः नाहं पित्रा
हि कलिङ्गगमनान्निषिद्धो देशः अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुन
संस्कारमर्हतीति स्मरणात् तस्मिन्देशे तीर्थयात्रां गत्वा गमनाभिशंसिनमिति केन चित्कश्चिदुक्तः स
माह नाहं कलिङ्गान् जगामेति न केवलमवस्थानमेव निषिद्धं तेषां किं तर्हि तद्देशसम्बन्धेनागम
नमपीति वक्तव्येनापह्नवः यदा तु कलिङ्गेषु गमनं तस्य तत्र गमनमेवापलपति न तदा
त्यन्तापह्नव इति लिडेव भवति न कलिङ्गेषु गच्छामीति शिष्याभ्यां भूतानद्यतनपरोक्षे इति वक्ष्ये
प्रयत्नत्र कर्मणानभिहितत्वात् प्रकृत्य इति आसन्नेति पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं पञ्चवर्षा
तीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः पृच्छमानमिति आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थं
हृत्पयान्तर्थं पृष्टस्य तेनाप्यर्थः प्रश्ने किं भूतानद्यतनपरोक्षे विडेव जगामेवेचः लडेतस्य
व्यंग्यभूतकालद्योतके न तेनापृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः समाहारद्वंद्वे लभयतस्या
दिष्यतेव प्रतिवचने पचलट् तदाह ननु करोमीति न च पृष्टस्याग्रहणं वाध्येत नाप्यप्रपूर्व
कमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमानाद्यमपि १७

प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते तेन तत्र कर्तरीत्यालम्भन इति दिक् ननु तद्धि विधिवाक्येरेव स्वविष
येऽप्रयोगप्रत्ययः सिद्धः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह यत्र काल इति वर्तमानसामीप्य इत्याव
भूतकालात्यन्तसामीप्येन प्रतिपाद्यते तत्रेदं वचनम् गत्यत्तम् इति भावः वामासिनप्रपन्न पश्यावि
त्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु कोवा स्व कालात्प्रसृतो भवतीत्याकांक्षायामाह
निर्देशेन वाच्येति सुपानुरोधेन सुप्तास्य ननु चित्ते तत्र विपरीतमिति भावः प्रत्यया इति का
लान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः भूते लङिति एवं च बुद्धिवादः दर्शोऽयमर्थः स्तनीमिति स्तनीमवास
कर्तृकर्तायस्य दर्शनस्य निवृत्तिर्ब्रीहिः सोमं याजनीति कोऽपि यजयति भविष्यतीत्यादि प्रत्यय
वाह सोमेनापत्समान इति एवं च पक्षद्वययोरित्यत्र देशाभूतेल्लट् दृष्टापथा इत्यर्थः निवे
दयिष्यतो मनोन विवक्षित इत्यत्र न वेदयते भूते लट् न स्यात् लट् स्मे दृतेशान्तप्रत्ययः निवेद
नकृतवान् इत्यर्थ इत्याशङ्क्य स्यादेतत् मा विकृतत्वमासीदित्यत्र सूत्रे रीत्याभाविशब्दस्य
भूतकालेऽस्वीकृत्य मन्यतीत भवनमित्यर्थो दासीत्व हेरूपकर्तृक मतीत भवनमित्य
र्थाज्ञात्वासीत्वहेतोर्गुणमात्रत्ययोगेन स्यात् स्याविशब्दार्थस्यासीत्वहेतैव वा

न॰बो॰
१७१
171

लाभात् ततश्चैतदाश्वनेकाले भविनयाव्यवहितेमद्दिदानीमासीदिव्यत्रापियोग्यतानितिविवक्षा
रविषयत्वमासीदित्यर्थोल वसनदर्शनादौ भूतेलक्षणायायत्वायश्लङादिः सौकर्येच्च:
सामयानीन्यत्रतु भूतलिनिप्रत्ययो जातेपि भविनेनिवृत्तेनसममभिव्याहारलक्षणप्रयुक्तेक्ले
शे विनैवप्राय योगानिर्णता र्थेस्तत्रावेभः नहिभाविकृतमासीदित्यादौ क्वचिदप्याहारादि
कमगम्याभवतीतिसर्वत्रतत्सौकर्येत्तविनमपि क्रियासमभिहारे योग्यइति क्रियास
मभिहारोधातोरेवार्थः लोटस्तुद्योतकइतिभावः नस्यनाहितस्सोत्वइति ननुलोटइत्यनेन
नेत्रोलक्षयितव्यालिङः मेवहिसोविधीयतोनत्वमनितिङन्तत्वात् पदेत्वलभ्यतइतिगुणो
प्यति वाचनधर्मोऽरिति वाक्यशेषोयिस्त्वरसनःसंगच्छते ग्रन्थपायेनताप्राप्तिन्यायेनहि
त्वयोर्लिङः पित्वादत्वेसतितत्र धर्मोः स्यानेतयोर्विकल्पेन विधानात्तंभवाङकतात्कयोबा
ङस्तुपपादइतिचेदत्राहुः लोटस्तुहस्यालिङ लक्षणनव्याप्त्या ग्रसंज्ञानविरोधित्वेनोपक्रम
स्यप्राबल्याद्विधेयतन्त्रस्याप्रपणेनवाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च किंचतिङादेशानेतिश
मस्थाने विहितस्यहेः स्यानिवद्भावेन पित्वात् ङित्वाभावेनगुणीहीन्यत्रपरत्वयोगितिर्द

तिवचनमिति निर्दिष्टग्रहणं कर्त्तव्यमिति केयं टाप्यतत्वात् नतेषामनन्तरस्येव पतेत्लङः अनपलेनल
ङ् पतेप्याप्राप्नुयामिति ल्टङ्ल्टोरभावपतेत्लङ् पारोतेन लिङित्यर्थः भविष्यतीति भ
विष्यति गम्यादयः इति सूत्रात् यावत्पुरा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा अतिसैतिनिपात
ग्रहणेन त्याप्यते यावत् भुंक्ते इति निश्चितं भोक्ष्यत इत्यर्थः पचवासमनइति अनद्यतनभविष्य
ति नयावद्दाना मावङ्गमे निप्रमुदाहृतेव्य विभाषानवचनयनन्तेर्हि लन्त्यनरस्यामिति अत
द्यतने कि मोर्हि न विदाननल भ्रकर्हि योगेलट्टेवभाव्यमिति कथमुदायपने कर्हि भोक्तनइति
अत्राह भविष्यत्सामान्ये भी इयमेव इति लृट् कर्हि योगेन अनद्यतनत्वावगतिलक्षणे येति भोक्ता
वेति ननु भविष्यत्सामान्ये पलं द्विहि ललन्यलट्टामद्द कथं विकल्पविषयेभेदादिति वद
न्नाह अनद्यतने लृडित्यत्र विभाषा कदाकर्ह्योरिति विभाषाग्रहणं प्रान्तरोपेनानुवर्त्तते तेन ल
ड्विषयेऽपि लड्भवति नवनद्यतने लटा लड्वाधनइति केवृत्तेऽकिमाहृते किंवृत्ते केचिन्न प
ठान्ति कदाकर्ह्योरन्यायपि किंवृत्ते तथापि न ग्रहणेन अनभिदानान्न कदा भोजयिष्यसी
त्यादौ भविष्यति लडेवेत्याहुः लिप्स्यमान लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः स्वतोज्ञान्यर्वेणासि

न·वो· डेष्यः किं कृतार्थमिति भूतयत्तदाहरति योऽयमिति लोडर्थः लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीत
१७२ त्पुरुषः कृषधाः भोजनं लोडर्थस्य गोचारणादेस्य लक्षणं भोजनकाले गोचारणमर्थाकाने
172 ध्यमिन्यर्थः पत्तेरनिकृतस्य भैक्षोक्ता कृतस्य भैक्षोत्पत्तेर्भस्यारेयेत्यर्थः निद्धार्थकानाहृत् नडि
नार्थोनरपदस्य चदिक् संख्ये इत्यत्र वर्तनादि हसमासोऽलभ इत्याशंकायामाह तियान
नादिति वर्तमाने साधोष्याजिति यस्मादेवसामीप्य इति हेतिषान ष्यजिति सिद्धवनवर्णादिभ्य
इति वार्तिके यथं चार्थमित्याह: नवात्रपूरणगुणेति निषेधात् षष्ठीसमासो न प्राप्नोतीति वा
च्यं यत्नेनैव निर्देशेन न निषेधस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् तेन बुद्धिमत्याणमित्यादि सिद्धं येनोपा
यिनेति यानविशेषा उपलक्षिता न याहि हन्तुः ग्रपनत्तु विहितः नमर नाथामेव यानभ्या
भवतिन नत्वभिसरस्मिन्नुपादेः समेव भवति किदा आगमोसीति भूतकालेन प्रवाक्यमाग
च्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तये ग्रवामिति प्रयोगास्त्विदानीमेवागतमिति वर्तमानस
मीपभूतकालयोगिनाम तेन यद्वागमनाविनाभूतं पद्वयं पूलीधूसरपत्ताप्रसेदादिव्य तेनन्त्र १७२
निर्दिश्यते एवं कदागमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्ये गच्छामीत्युदाहरणे भवि

ष्यत्कथामिव्यक्तये एवं इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभ
विष्यत्काले यानन्तय तेनहि गमनाविनाभूतेयदेसं परकर्बयादित्युक्ते तन्मति
र्निर्दिष्टेप्तेन तयकदेतिसम्प्रत्युक्तवाक्ययोः कालान्तरव्यवधानादसंगतिः शंक्याउ
तनवत्रायमेव यास्याम्यामिदानीमिति कालावगमात् सामीप्यं किं कदाऽऽग
तोभवान् अस्मान्मासात्पूर्वस्मिन्मासेस्मागच्छं एतच्च सूत्रभाष्यकारैः प्रत्याख्या
तं गंगासमीपे गंगात्वारोपवत् वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपस्य संभवात् आशं
सायां आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसायां वर्तमानत्वेपि नहि
ष्यस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धात् भविष्यतीत्युक्ते आशंसायां किं गमिष्यति
क्षिप्रवचने वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थं तेनाह क्षिप्रपर्यायइति पूर्वसूत्र
इति आशंसायामित्यर्थः तेन पूर्वलारापवादोयं आशंसावचने भूतवद्वर्तमान
वत्त्वयोरपवादः ननु भूतवदिति च वर्तमानवदिति च प्रबोध्यं आशंसेत्यधी
येति एवंप्राप्तेयत्राप्ययिमापि इत्थोपयमदीमहीत्यादिते क्षिप्रमिति क्षिप्रयोगेपि

न॰बो॰ परत्वाल्लिङिति भावः नानद्यतनवत्भूतानद्यतने लङ्विहितः भविष्यत्यनद्यतने तु ल
१७३ ट् तेनानयोरर्थयोर्निषेधेनेतदाह लङ्लुटौनेति एवंचानेन लृङ् भविष्यतीन
173 लङित्याशयेनोदाहरति अदाद्दास्यतीत्यादि अग्नीनिति आहवनीयादीन् भवि
ष्यतिसमाप्ता क्रियाप्रबन्धसामीप्यादेवेदंवचनं नानद्यतनवदित्यनुवर्त
त इत्याह अनद्यतनवन्नेति लुङ्वचनेत्यर्थः इहसूत्रे देशकृतामर्यादानुत्तरत्रका
लकृता तत्रविशेषंवक्ष्यति तस्ययदवरमिति पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्यपदवरं
कौशाम्ब्यास्तत्कापादित्यर्थः कौशाम्ब्याः पूर्वमितियावत् भविष्यतीतिकिं योऽयमध्व
तिकेन अध्वा पाटलिपुत्रात्तस्य पदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पिबाम मर्यादावचन इति
क्रियाभागेनव्याप्तिस्वेवधिकस्यस्य पदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः अव
स्मिन्नितिकिं यश्चागन्तव्य आपाटलि पुत्रात्तस्य परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पाना
स्मः कालविभागे च कालविभागः कालविशेषः अनहोरात्राणामिति संबन्धे १७२
षष्ठी पूर्वसूत्रमितितदयमर्थः मर्यादायां कालविभागे सत्यवरस्मिन्ननद्यतनव

ऽस्मिन्केकस्मादित्यपेक्षायामवधीकालमर्यादावाचकत्वेतियथास्यात् भविष्यतीतिकिं यःसंवत्स
रोऽतीतस्तस्य पदवरे मासामग्न्यपयोऽपिवाम मर्यादायामितिकिं योनिरवधिस्तमयस्तस्य
पदवरे मासाग्न्यपयःपानास्मः पंचदशरात्रऽइति नत्वत्रसंख्यापूर्वेपत्रमितिक्लीवत्वेनभा
व्यं नवयंपंचदशरात्रान् अपयःपामास्म इत्यादिलिङ्‌निमित्ते अनिपातिरतिपत्तिः भूतेवा
लिङ्‌निमित्ते लृङ् स्याद्भूते भविष्यति चक्रियातिपत्तौ अनटानत्वानयनतमाथारांभूतसा
मान्यमिहस्तेयं अस्यादाहरणानिउनाप्यासामर्थ्योलिङिल्याद्भुनमानकर्तृकेषुमिति
निविहायसम सज्ञ्यावोध्यानिः ननः प्राचीनेषुवेनेषुवोताप्योरित्यनेन विकल्पात्के:
लङ्ङितिलिङ्‌निमित्ते भूतमपवार्य विकल्पः भविष्यतित्वनित्यमेवलृङ् गर्हायां अत्रवो
ताप्योरिति नसंवध्यते वर्तमाने लङुक्तः कालत्रयेपत नप्राप्नोतीति विपरीतं कालत्रयेऽपि
कालविभागानुपादावादितिभावः परत्वादिति निरवकाशत्वादित्यपिबोध्ये अपिजाया
मिति न्यत्वासि अन्याहाविन्यादिविषयेपिन्यजसीन्यादिलङेवेवप्रस्तुनामर्इतिभावः पवं
योतायांननन्याज अन्यजनत् अन्याहीनत् न्यत्पचीत्यादिविषयेपिनोज्ञायामपिन्यजतिजानु

न॰बो॰ गणिकामाधनेऽस्ति लडेव कालत्रयकाण्यवादतयाप्रयोक्तव्याः लिङ्क्रि मित्ताभावादिक्रियातिप
१७५ त्तौ ल्लङ्भवति कालत्रय लकाराः इति प्रयोक्तव्यान यज्ञ्भूते लिट् कथं यमैतवाक्य भूतानवलेयतेने ल
ङ्गभवति कालत्रय लकारा इति प्रयोक्तव्यान यन न भूते लिट् कथं यमै न ततक्य भूतान वलेयते
174 ने लङ्ग कथं यमैमन्यजः भूतसामान्ये लङ् अन्यादीभविष्यत्यनयतने लट् न्यकासिभविष्य
त्सामान्ये लट् कथं यमैन्यदसौम्यादि अद्येति क्रियातिपत्तौ इति शेषः किंकृते लिङ् ल्टो का
लत्रयेपत्रः नानुवर्ततइति एवं चास्मिन्विषये निंदति ष्यत्निंददिति काल त्रय लकारापदेन
भवंतीतिभावः प्रागवदिति क्रियातिपत्तौ भविष्यतिनित्यं ल्लङ् भूतेवेत्यर्थः अनद्यतन सम
र्थयोः ल्टङ्लटोव अनवर्तनेनोचकालत्रये भवतस्तेन सर्वेषां रामप वादो किंकृत
स्यात् देकारादेवा विशेष्यद्रुमयोभविष्यतीति किं कृतीयातिन कर्तव्यं पूर्वंतियातार्हस्या
व्यवावः यदतिपातोपथामं व्यतिकृत्यर्थः ल्टङ् प्रागवदिति भूतेव भविष्यतितिन्य
मित्यर्थः नसमावयामि वेशोरहविमतिंदिष्यदित्यायुदाहर्तव्यं किंकिलास्त्यर्थेषु लि १७५
ङ्टौ प्रागयोविहल्लिङ् हणान्नितु वर्तनत इत्यापायेनाह लिङोपवादइति अस्ति भवतीति

तत्वकल्पकं यद्वीगमनमसौत्यादिरर्थः लृङ्केति लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात्
नानपदोर्लिङ् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवर्तते तथा चानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ् टोः अ
मर्षयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थं तदाह लृटोपवाद इति अयं कालत्रये लृङ् प्राग्वदिति
क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यर्थः नाम भवान् हरिम निन्दिष्यदित्यादि त्यापदाहतेवा
अगर्हायामिदं गर्हायां तु जातु यदोर्लङ्ङर्थः यच्चयत्रयोः अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवर्तते
यथालत्तमिहेत्यत्र अमर्षेऽपि लिङ् लृटोपवादः योगविभागादुत्तरसूत्रद्वयो यच्चयत्र
योरेवानुवृत्तिर्यस्मादित्येतदर्थः क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् यच्चयत्रवात्वमेवपकारिष्यः
नश्रद्दधे न मर्षयामीत्यादि गर्हायाच कालत्रये प्यमी भवतीति सर्वलकारापवादः
लिङेवस्यादिति गर्हायां विभाषा कथमीति लट्प्राप्तः चत्रैव किंवृत्तत्वे इति लृट् प्राप्त
स्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोयं लिङिति भावः लृङ् प्राग्वत् यच्चयत्र
वात्वं अद्दमयाजयिष्यस्त इत्यादि चित्रीकरणे च अयमपि कालत्रये लृङ् प्रा
ग्वत् यच्चयत्रत्वं सूद्रमयाजयिष्यः प्रामर्थनत् शेषसर्वलकारापवादः सोप्यापो

न.बो. नेति यदा यथोरुपसंख्यानं तत्र तृपदोविधिरिति लिङ् लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् उताप्योः धातोर्लिङस्या
१७५ त् कालत्रये भूतेपि नित्य इति वा ग्रहणस्यानिवृत्तत्वाद्भविष्यतीव भूतेपि नित्यो लृङः उताताहृति
175 ष्य इ ष्टुं राजानीह महतिष्यतीति गम्यते कथमप्रवेदने लिङ् स्यादिति कालत्रये सर्वलकारापवा
द कविज्ञायतीति कामेश्वस्तु षेंजनीयं वर्तमानासामाप्य इति लट् संभावनेऽलमिति यर्थाप्रि
विन्यर्थः प्रथमया समस्याह्वेति संभावने इति सप्तम्यंते प्रथमयाविपरिणम्यते अलामति प्रथमो
ने सप्तम्येति संबंधः संभावनेर्थे इति नच प्रथमयाविपरिणामितत्वात्कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति
वेदत्राह संभावने नमित्यावर्त्तोद्वितीयस्येवविपरिणामाद्वैष सिद्धिरिति संभावनेक्रियास्तसो
म्यतादिवसायः अलमितीति नत्तु संभावं नसमर्थ इति चेद्भवति नदादिनस्यादित्यर्थः ॥
सिकेति सिद्धः यप्रयोगोयस्य तस्मिन्नल मिति सति यत्रालंशब्दो
नप्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यतेति तत्रेति ग्रास्तितार्थः मनोरमायां तु अलमि-
ति संभावने सिद्धा प्रयोगश्चेदिति सूत्र यितमस्य चितमिद्धके तत्र
सिद्धस्या प्रयोग इति विग्रहः कस्याप्रयोग इत्याकांक्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यं १७५

अपि गिरिमिति संभावनयोगेनैतत् पिशाचो गिरिं विदारयेत् पर्याप्त इति संभावनाऽवगम्यते
कालसामान्ये च लिङ्। स्तद्धाप्रवचनं अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् अलमिति वक्तव्ये प्रा
योगमसिध्यति विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि न तत्संभावनवचने तस्मिन्धातौ सं
भावनार्थके धातावित्यर्थः संभावयामि भुञ्जीथा मामिति अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ्। मा लोकि सं
भावनवचनं स्वरूपग्रहणं मतं तेनैतत्संभावनवचनेन तद्वाचकधातोरप्रयोगादि
ह विभाषा न भवति भुञ्जीत भवान् पूर्वेण नित्यो लिङ्। हेतुहेतुमतोर्विविभाषेत्यस्या
नुवर्तनादादाह वास्यादिति नेमेव दितिकृसन्नति समीपोऽहेतुः भविष्यत्येवेति लि
ङ्ग्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः हं
तीत्यादि तल्लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृप्रत्ययः स्यात् हननस्य पलोपने हे
तुत्वात् भवेदिव तातागलोग्राह्य इति योगोऽव्याप्तिसिद्धि विस्पष्टेन विः विभाष्ये ने
गवातस्मिन्न इति श्लाघ्येरन्यनरस्यामिति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् व्या
ख्यानं चक्रे षटे नन्वेवसूत्रे देववासस्मिन्न इति णक्कोरन्यतरस्यामिति सू

न·बो· त्रैभाष्ये व्यवस्थापितत्वात् व्याख्यानं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे देववात इति संज्ञात्वे च द
१७६ विदोदन्यायाहि मध्योमनन्तस्यामिति नत्वं न भवति देवत्राणा इति किन्तु देवत्रात इत्येव
176 प्रापद्यि अन्विविभाषेति प्राण्यङ्गेनिन्सलत्वं मलः विमवावकेगर इत्यत्र न भवति
विभाषा ग्रहः इति णत्वस्याप्यात्तलवरे भवतीत्याह ज्योतिष्पित ग्रहलतणाहेत्वात् इति
संज्ञेन नत्वाविभाषेत्यनेनाविभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषाश्रयणादिति षाहूया
गेमहिषिषात्स्मात्ययोन भवतः हृहतीति पलायते वातापनेगवातः ष्मनत्ववऊन
भवति गोत्वः संशनवनरेवं ऊब्रीहिः अत्र शाब्दो वन्यनरस्यामिति संशान इति इत्वंवि
कल्पात न भवति अन्यत्र त्वशानः पानः तेपूर्वोक्त ननदिविषयः प्रियः परस्परेपकावि
षयेन विकल्पनेनेन नहि भाषकसूत्रे व्यवस्थित विभाषा आश्रयणादिति भावः क्रिया
तिपत्तौत्तने भविष्यतिनतित्यालिङ् वधपदविशात् सत्यमदमत्यत् इच्छार्थेषु लिङ्लो
गे यपदचदेषु धातोरेतोत्का वैसंलकाराणामपवादः लिङ्वेत्यनेन समानकर्तृकेषु
लिङोविधानादिह लिङ्लोगवसमानकर्तृकेषु भवत इति कोयः इच्छन्तकरोतीति १७६

सूत्रेनाभिधानात्समानकर्तृकेषु तुमुन्नित्यत्र ननु कामप्रवेदनेऽकच्चितीत्यनेनैव लिङः
सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणमास्तु लोडेव विधीयतामिति चेन्न लोटा लिङो बाधा मा भू
दिति लिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् न चैवमिच्छार्थेषु लोट् चेत्येव सूत्र्यतामिति
वाच्यं चकारेण दिष्टेरनुकर्षणेनेष्टवदस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्याल
कारान्तरमपि स्यादिति न चैवमपि दिति द्विकामप्रवेदनत्वेन परेच्छा नादनेनैव
सिद्धे कामप्रवेदनेऽकच्चितीति सूत्रे मास्त्विति वाच्यं तत्रार्थप्रकरणादिना मप्रवेद
ने गम्यते इच्छार्थकस्य पदेनाप्रतीतत्वे तदारम्भात् लिङ्च समानकर्तृकेषु तुमुन्निति
त्यनेन इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधिका मा भूदिति प्रतिप्रसवार्थं सू
त्रे न चान्नवासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यबाधा नेति शंक्यं न स्तुटन्नस्यल
र्थेषु तदभावात् यद्यपि वासरूपविधिः स्यादेवमपि लिङेव यथा स्यान्न लोडेवामा भू
दित्येवमर्थं तदारम्भ इच्छामि क्रियानियमे लिङ् प्राग्वत् इच्छार्थेभ्यो इच्छार्थेभ्यः किं
पठादि प्रैषातिसर्गप्रैषाश्चाभिरिति विधिग्रहणेऽलकृतेनैव प्रैषग्रहणं शिष्टेषु

न॰बो॰ द्विवेशयामास इत्याह: लोडनुकर्षणार्थमिति लोडित्ययं योगस्य पदेषु प्रयोजनमेकयोगत्व
१२६ ेतु लिङ्गापि तु कर्षणं स्यात् प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भा
वः लिङ् चोर्ध्वप्राप्तकालविशेषप्रधानस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रं प्रैषातिसर्गयोस्तु
127 पूर्वेण प्राप्त एव लिङ् लोट् कृत्यानां कालविशेषे स्मिन् लिङो बाधा माभूदिति चकारः पू
र्वसूत्रविषय इति प्रैषादयः ऊर्ध्वमौहूर्तिके इत्यनुवर्तते इति भावः अयोगे च लिङो पवा
दः योगविभागस्त्वर्थमौहूर्तिकानुवृत्त्यर्थः किं यदि कालसमयवेलासु चेति उ
पपदेष्विति वचनं विपरिणामेन संबध्यते तथा चापवादः यच्छ्रुतीतिति प्रत्यकालः पच
तीत्यत्र तु अवादीनामनुवृत्तेः अर्हे योग्य कर्मे विगमयमानेन कृत्य तृच्श्च भवति त्वयाक
न्यावोढव्या वहतीषा त्वं कन्याया वोढा कन्यं वहेरिति कर्मार्हत्वेन योग्यस्त्वमित्यर्थः तव
हेतु किमर्थं कृत्य तृच्श्चाविधीयते यैनेपावनासामान्येन विहितत्वाद्देहेपि भविष्यन्तीति
चेदाह: अर्हे तायां योग्यायां मप्राप्तिर्विधीयते ननु लिङो बाधा माभूदिति कृत्य
तृचौ विधानेन च बाससरूपविधिना समीहितस्य सिद्धिः स्यादिकाराहूर्ध्वं दर्शनेविति या (२२

नसंबंधे इत्युपाधेर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबंधोनुपपन्नः स्वार्थस्मरणेनोपक्षीणत्वा
त् पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रिया वेति स्वीकारात् शाब्दानुगमनमाद
नेन शाब्दाक्षिप्तस्य परस्यावष्टम्भ्य शाब्दबोधे शाब्दाभिमानस्त्वन्यस्योपगमेपि शाब्दस्यस्वा
र्थं प्रत्येव प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शाब्दान्तरं प्रति नत्वावयान्संबंधो वाक्येन न तु युक्त इति
नस्ववाक्यार्थेनासंभवाज्ज्ञान शाब्दे नपीत्वर्थो लक्ष्यते न तु पानोकर्मणः समानकर्तृका
दिति सचिवीकर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च पानोरर्थद्वारकं विशेषणमभ्रिनेनत्थेहापि
त्तन्तपानोकर्मणः समानकर्तृकादिति सचियोकर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च पानोर
र्थद्वारकं विशेषणं पानोरर्थ र्थद्वारकः संबंधोस्त्विति चेन्नैवं नथाहिमतिपरस्यसं
बंधार्थेवायकानेकयानप्रयोगपवप्रत्ययाः सु स्तन श्रूयमानासीदेवावितिन्वा
दिमसिध्येत् नत्वत्रवसत् ददर्शेत्यत्रवर्तमानकालावस्थितिवर्तमानकालास्तिः
प्रयुज्यते न चाप्रयुज्यमानस्य शाब्दत्वं नैरणसंबंधोस्ति प्रर्थनेसंबंधाभ्युपगमेनत्या
नद्दयाभावेपि पानर्थद्वयस्य सत्वान्नेगामानासादित्यादौ नानुपपत्तिः नेदेनदभि

त.बो. सेत्याह यावेषीनामिति विषयबहुत्वापेक्षे बहुवचने यकैकविषयापेक्षायां तु यावेषा
१२८ मिति वाच्ये यत्तच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातं केचित्तु यावेषीरर्थस्तावकसंबंधमभ्युपग
च्छन्तो मामानासीद्भवितेत्यादि न सिद्ध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव नन्वकरोतिमदाप्यष्टव्य
त्यनेनैव तस्यास्तत्प्रसिद्धिनिमित्तमापिकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वान्नश्यतस्तद्वानेयत्तदपे
क्षत्वसिद्धेः नह्यत्र मतविद्यावतो न्यायादाविककालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याद्भुतन्न्या
यकेयत्तायतत्त्वग्रहणं तथाहि भाष्यप्रत्ययपरत्वानुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं कि
मर्थमिति वास्तिष्यप्रत्ययानां प्रत्ययानामपि संबंधे यथा पुत्रे यथा स्यात् सोमानासीद्भविता वेति
समाहितं केयेन तन्नन्दस्यास्याक्षिप्तिमनुपूप्रत्ययोवर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्य
र्थे । पुंसि विहितः स्युक्तेन यथाचमतविधावशीन्यत्र दयकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमाने
नेविवक्षितमितितद्ग्रहणबलादवगम्यते किंच संदृश्नमानोपपत्तुक्ते वर्तमानसत्तावि
शिष्टदेशमुक्तपवानायते नान्यस्तथाच श्रामीद्भवितेत्युक्ते नयत्तत्पुरोपेन गोमामाति
त्यनयावोऽस्य भविष्यतारहस्यमीतानानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थमुक्ते मन्त्वाल्पस्त्ययः १२८

तेन स्यात् गृहीत्वा च्छुवर्ईडिनी ङागममेव ब्रवीहि इति स्यात् न हीन्यत्रनन्तरणहृ इमितीनागमे
न्त्येपो द्वेति स्यात् क्रियत्लादेशानामेव परस्मैपदात्मने पदसंज्ञेन नत्लादेशाति ह्लादेशानामि
ति सर्वेषाति ङाह्वाकयेहिस्वा पर्यायेन स्यानान्ततिवादीनां हि त्तङास्व इति पदव्यवस्था
नन्त्वलकारस्यैवादेशो हिस्वान्नतिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति नचैवमस्योपिलः पर
स्मैपदमितिपरस्मैपदसंज्ञास्यान्नन्च परस्मैपदिभ्यपव हिस्वास्यानामनश्राह्न नोवेति प्रये
भावः लोटो हिस्वाविति वाक्ये क्रियासमभिहारे लोडिति वाक्यात्तेङित्यनुवर्तमाने लङ्हि हिस्वा
वित्यस्य विशेषणात् नचहिस्वयोर्लोडो भवनरमिति सामर्थ्यात् लोट्धर्मकाविनार्थसंपद्यते नचा
पित्त्वाल्लोट्संबन्धितो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं तेनैव नाक्तिङ्किं नस्या
दितिवज्ञावलब्धलोट्व्यपदेशकौ हिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव हि धर्मः इहातिदिश्यते केचित्तु
क्रियासमभिहारे लोडित्यनेन नरे लाचवान स्यात् हिस्वाविति वक्ष्ये लोड्ग्रहणस्य सामर्थ्यालो
ड्धर्मकावेव हिस्वौ लोटः स्थानेभवतस्तत्पक्षेः संपिपमे नथाचपूर्वोक्तरीत्यातिङ् भूतौ यौ
हिस्वौ तयोरेव धर्मः इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टं एवं च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्याभ्या

ह्यग्रहणमनुवर्त्तनीयमित्याहुः लिङ्संज्ञा चेति तेनपदत्वं तिङ् तिङ् इति च भवति द्विस्त्ववि
धान इति यदि हि ग्रहणावर्त्तमेते अपि स्यातां नहि पुरुषस्यासामानाधिकरण्याय कर्त्ते च समेव
वहित्वाभ्याभावात्तत्र च वाच्यो हि त्वविधि निभावः कर्मविशेषाभावकर्तृष्विति उक्तं च कै
यटेनापि हि शाह्रस्य कर्त्ता वाच्यः स्वशाह्रस्यानुभाववर्मकर्त्तार इति अत्र तव्याः अन्ये तु
स्वेरित्यादौ कप्रत्ययवत् क्रियासमभिहारे लाडयं स्वार्थिक एव नत्वस्मिन् लोटि लः
कर्मणि चेत्याद्यर्थानाम्नुपेयः प्रयोजनाभावात् यत्त्वि हि शाह्रस्य कर्त्ता अर्थः स्यात् पुन
रति प्रसङ्गेन वा यानं हन्त स्यार्थे इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतोऽनसंगच्छेत् पाहि पाहीत्या
दौ न कर्त्तादि प्रतीतिर्यीनीत्यादि समभिव्याहारेण सुलभेव यथा यथं च वक्ष्यत्यत्र न
त्रादेशात्प्रागेवामः परस्मैपदेलोकस्या मते संज्ञाप्रतिपत्तीत्यादिसमभिव्याहारेण सुल
भेव यथा तथा च वक्ष्यत्यत्र न त्रादेशात्प्रागेवामः परस्मैपदेऽपि भावे पि च वक्ष्य इत्यनुप्रयोग
वशेन कर्त्तकाद्युद्दिश्य क्रियोपसर्जनाधीन माना अपि सेव्या प्रतिपादनेन येव हि स्याने व्यापिका
र कासेव्या प्रतीतिर्यीनीत्या यत्तु प्रमीगलवेन भवतीत्याहुः स्यादेतत् क्रियासमभिहारे

यं सौ कर्तव्यमेवायथा पाहि पाहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यं यस्माल्लोड्डि पि स्तलनत्र
कृतिकर्तृङसेर्वेपस्थितत्वेनाप्रयोक्तुमर्हत्वात् पश्चिमत्वपरित्यागेनयात् किंविद्वान्
प्रकृतिकर्तरि तस्यानुप्रयोगार्हत्वादीति अलेपवसरूपधातूस्यन्यपि सत्वे तन्याख्यानेऽभा
षाकारेण अग्रे र्हइत्यादौ विधिवाक्यगमस्यागारवाचकाग्निधातूदेरूपस्थितत्वान्मस्यारित्या
गेनाऽपस्थितवत्सादिधातुभ्योऽट्गादिर्नभवेदिति एवमिति पाहि पाहीतिपाठः पाहि
पाहीतिपातीत्येवम् इत्यमित्यर्थः पत्तेइति वाचनधहोविन्युक्तत्वात् हि स्याभावपदेशस्यार्थः
तथैमाविन्यत्रनधातूनमध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यतेधंसाहाचर्यात् गच्छपिधमित्यस्या
प्यनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येणप्रथमपुरुषैकवचनग्रहणंशोभिति तथापिवेहित
त्वमध्यमत्वेहरूपयमीभ्यांमध्यम पुरुषबहुवचनमेवगृह्यते इत्याधायैगीदाहवति पात
पातेतिपूर्वमिति अस्यापिलेदोलङ्त्वात्तिरणाध्यमित्यणमिति पातेत्यात्रयस्यनादेशः वि
ध्यादिलोड्विषयत्वमुप्रयोगोपिधस्यभादेपाप्रकृतेर्पूर्वंप्रातेमनुप्रयोक्तव्यं अधीध्वमधी
ध्वमिति स्वाभ्यामित्यम् अभीध्वइति विध्यादिलोड्डिपेयत्मवाभ्यावामाविति प्रकृतेः

न॰बो॰ अधीध्वमित्येवात्र प्रयोक्तव्यं भावकर्मणोः किं भूपस्व भूपस्वेति भूयते पच्यस्व पच्यस्वे-
ति पच्यते इत्यात्र तृतीयं समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवर्तनादि
त्यमहत्वैवोदाहरति सक्तून्पिब धानाः खादेति अभ्यवहरेति विध्यादि लोट् द्वितीयेनत्र अ-
भ्यवहरतेन्यत्र प्रयोक्तव्यं एवमभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यत्र
प्रयोक्तव्यं एतद्विस्यादि विनिपिबवखादेत्यभ्यवहरध्व अलंग्रासखादेत्यभ्यवहरध्वे इ-
त्युदाहार्यं लवनादीति आदिशब्देन सोपधारणहरणेत्यादि ग्रन्थेनाभ्युपगमेवायका-
माह लोडन्तस्येति अनपवेति पुरुषोपेवनोपविलीडपेत प्रत्ययेनेति भावः एवमन्यो-
दाहरणेषु द्विसंनेषु लिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदानन्तव सिद्धेपुरुषवचन
मत्तेन विधानसामर्थ्याद्विशेषयोनस्तरस्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥=॥=॥ इतिश्रीप
महंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविंदसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां तिङन्तकाण्डं समाप्तम् तत्त्वबोधिनी स-
माप्तम्॥=॥=॥=॥ ॥

। ति ॐ त तत बोधिनी समाप्ता ॥

